

Sjuttonhundredal
Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies
2013

Sjuttonhundredatal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies

Published by

Svenska sällskapet för 1700-talsstudier

in cooperation with

Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier

Norsk selskap for 1700-tallsstudier

Dansk selskab for 1700-talsstudier

Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Editor-in-chief: David Dunér, Lund

Co-editors: Johanna Ilmakunnas, Helsinki; Per Pippin Aspaas, Tromsø;
Søren Peter Hansen, Copenhagen; Lasse Horne Kjældgaard, Copenhagen;
Hrefna Róbertsdóttir, Reykjavík

Review editors: Kristiina Savin, Lund; My Hellsing, Örebro;
Henrika Tandefelt, Helsinki; Øystein Lydik Idsø Viken, Oslo

Language consultant: Matthew Norris, Lund

Editorial board: Anna Agnarsdóttir, Reykjavík; Marie-Theres Federhofer,
Tromsø; Pasi Ihalainen, Jyväskylä; Piret Lotman, Tallinn;
Anne-Marie Mai, Odense; Jonas Nordin, Stockholm

© Sjuttonhundredatal & the authors 2013

Typesetting: Henri Terho

Printing: Pozkal, Poland 2013

ISSN 1652-4772

DAVID DUNÉR et al.: *Introduction: Ways of Life* | 7

ANNA AGNARSDÓTTIR: *Iceland in the Eighteenth Century: An Island Outpost of Europe?* | 11

RANDI SKJELMO: *Utdanning av lærere for det nordlige Norge: De tidlige institusjoner i Trondbeim 1717–1732* | 39

GÖRAN RYDÉN: *The Enlightenment in Practice: Swedish Travellers and Knowledge about the Metal Trades* | 63

MARKKU KEKÄLÄINEN: *'I felt a noble shock': James Boswell in German Princely Courts* | 87

MY HELLSING: *Hertiginnan, bovet och staden i det gustavianska Stockholm* | 103

MERETHE ROOS: *"Jeg skriver for tænkende Mænd, der selv maae kunne prøve Aanderne": Nikolai Lorenz Fallesens tidsskrift for religionslærere (1793–1808)* | 126

ANNE-CHRISTINE LØVENTOFT-JESSEN: *Kunstneren Jens Juel og det videnskabelige blik på naturen* | 145

DISSERTATIONS:

MINNA AHOKAS, *Välistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, review by Heli Rantala | 175

PER PIPPIN ASPAAS, *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus: A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*, review by László Kontler | 178

HELENE CASTENBRANDT, *Rödsot i Sverige 1750–1900: en sjukdoms demografiska och medicinska historia*, review by Bodil Persson | 181

MARIUS WARHOLM HAUGEN, *Jean Potocki: esthétique et philosophie de l'errance*, review by Dominique Triaire | 184

- MARKKU KEKÄLÄINEN, *James Boswell's Urban Experience in Eighteenth-Century London*, review by Marjo Kaartinen | 186
- INGVILD HAGEN KJØRHOLT, *Voltaires verdensborgere: en studie av det franske 1700-tallets kosmopolitisme*, review by Rebecka Lettevall | 188
- RIITTA KOSKINEN, *Kartanot ja virkatalot Turun kaupunginarkkitehti Christian Friedrich Schröderin tuotannossa*, review by Johanna Ilmakunnas | 192
- RIITTA KOSKINEN, *Suomalainen kartano: Kustavilaisen ajan säätyläiselämää*, review by Johanna Ilmakunnas | 192
- JENNIE NELL, *Vivat vår Monark! Carl Michael Bellmans panegyrik över Gustaf III 1771–1792*, review by Annie Mattsson | 194
- ULF NYRÉN, *Rätt till jakt: en studie av den svenska jakträtten ca 1600–1789*, review by Gunnar Broberg | 197

LITERATURE:

- SABINE ARNAUD & HELGE JORDHEIM (eds.), *Le corps et ses images dans l'Europe du dix-huitième siècle / The Body and Its Images in Eighteenth-Century Europe*, review by Sven Björkman | 199
- AINA ASKE & MARIA FORNEHEIM (eds.), *Västerhavets kulturarv: kulturmöter i skandinavisk periferi*, review by Karl-Erik Frandsen | 205
- PIERRE-YVES BEAUREPAIRE, KENNETH LOISELLE, JEAN-MARIE MERCIER & THIERRY ZARCONI (eds.), *Diffusions et circulations des pratiques maçonniques XVIIIe–XXe siècle*, review by Marcus Willén | 207
- KLAUS BETTAG & JAN A. M. SNOEK, *Quellen der Eckleff'schen Andreas-Akten*, review by Marcus Willén | 209
- AUDREY T. CARPENTIER, *John Theophilus Desaguliers: A Natural Philosopher and Freemason in Newtonian England*, review by Marcus Willén | 210
- KNUT DØRUM & HILDE SANDVIK (eds.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*, review by Eyvind Urkedal York | 211
- ANDERS ERIKSSON (ed.), *Prosten Pibls beskrivning av Nyköping: en handskrift från 1700-talet*, review by Gunnar Broberg | 216
- OTTO FISCHER & ANN ÖHRBERG (eds.), *Metamorphoses of Rhetoric: Classical Rhetoric in the Eighteenth Century*, review by Martina Finnskog | 217
- BRYNJULV GJERDÅKER, *Statstenestemann og "Almuens Formand": lensmannsombod og lensmenn i det nordafjelske Norge ca. 1660–1870*, review by Harald Gustafsson | 219
- LARS HOLM, *Fem uppsatser om Jacob Jonas Björnståbils resa i Europa*, review by Gunnar Broberg | 220
- HELMUT HÜHN & JAMES VIGUS (eds.), *Symbol and Intuition: Comparative Studies in Kantian and Romantic-Period Aesthetics*, review by Fredrik Nilssen | 221
- RAGNHILD HUTCHISON, *In the Doorway to Development: An Enquiry into Market Oriented Structural Changes in Norway ca. 1750–1830*, review by Ana Crespo Solana | 222
- IMMANUEL KANT, *Himlens allmänna naturhistoria och teori eller Essä om beskaffenheten av och det mekaniska ursprunget till hela världsalltet, avbandlade enligt Newtonska grundsatser*, review by David Dunér | 225

- MICHAIL JURJEVITJ LJUSTROV, *Vojna i kultura: rusko-sjvedskije literaturnyje paralleli epochi Severnoj vojny*, review by David Dunér | 226
- MARGIT LØYLAND, *Hollendertida i Norge 1550–1750*, review by Sølvi Sogner | 228
- ELJAS ORRMAN & JYRKI PAASKOSKI (eds.), *Vanhan Suomen arkistot – Arkiven från Gamla Finland*, review by Ulla Ijäs | 230
- MATTIAS PIRHOLT, *Metamimesis: Imitation in Goethe's Wilhelm Meisters Lehrjahre and Early German Romanticism*, review by Jon Helgason | 232
- MERETHE ROOS, *Enlightened Preaching: Baltasar Münster's Authorship 1772–1793*, review by Françoise Deconinck-Brossard | 233
- TORKEL STÅLMARCK, *Ostindiefararen Carl Gustav Ekeberg 1716–1784*, review by Kenneth Nyberg | 235
- STEINAR SUPPHELLEN, *Konventikkelplakatens historie 1741–1842*, review by Øystein Lydik Idsø Viken | 237
- NILS UDDENBERG (ed.), *Linné och mentalsjukdomarna: en kommenterad utgåva av Pebr Osbecks anteckningar om psykiatri under Linnés föreläsningar över temat Systema morborum läsåret 1746–1747*, review by David Dunér | 238
- KIRSI VAINIO-KORHONEN, *Ujostelemattomat: Kättilöiden, synnytysten ja arjen historiaa*, review by Magdalena af Hällström | 239
- EILIV VINJE & JØRGEN MAGNUS SEJERSTED (eds.), *Ludvig Holbergs Naturrett*, review by Dag Michalsen | 241
- LARS ERICSON WOLKE, *Sjöslag och ryssbärjningar: kampen om Östersjön under stora nordiska kriget 1700–1721*, review by Bengt Nilsson | 245
- CONTRIBUTORS | 247

Introduction: Ways of Life

What was it like to live in the eighteenth century? How did our predecessors perceive and experience their physical and sociocultural environment? How did they understand and explain what was going on around them? How did they think, feel, and communicate? And in more concrete terms: How did the food taste, the music sound, the streets and backyards smell, the heat and cold feel on their skin? How did they perceive the towns, the landscape, and themselves? These are some of the most intriguing questions for the historian of any epoch. This volume of *Sjuttuhundratal* deals with various ways of life during the eighteenth century. The articles show in different respects what life could be like in a seemingly isolated part of Europe; how new ideas and information found new receivers through missionaries, schools, and journals; how travel through Europe was a means of obtaining new ideas about trade and technology and becoming acquainted with how other people lived and worked. The volume is also about life in art and science, and the life in the courts and cities.

The European way of life had many faces, from the central states of the Continent to the outposts in the North Atlantic. ANNA AGNARSDÓTTIR (Reykjavík) explores Iceland's relationship with Europe during the eighteenth century. The late eighteenth century was a period when expeditions from Denmark, France, and England gave up-to-date accounts of Iceland in many languages, thereby changing the perception of the island in the rest of Europe. The geographically isolated rural society of Iceland, with no formal urban centres and lacking both a bourgeoisie and a European style nobility, was nevertheless in most respects an integral part of Europe, its history more or less mirroring that of Western Europe.

RANDI SKJELMO (Tromsø) provides an example of the intimate bonds between mission and education in early modern Europe. When the Danish *Collegium de cursu Evangelii promovendo* (Missionary Collegium) laid its eyes on northern Norway in the early eighteenth century, its primary aim was to convert the Finnish- and

Sami-speaking populations by means of education. Thomas von Westen, a pious priest with a firm command of the Sami language, was given the post of *lector* at the Cathedral School in Trondheim. From this platform he embarked on several missionary tours around northern Norway, teaching, preaching, and distributing Sami Bibles. He also launched two 'Sami seminars' devoted to educating Danish-Norwegian priests and Samis alike. These seminars, although modest with regard to the number of pupils, came to have a profound influence on the spiritual life of the Samis for generations.

By moving through the geography, the traveller encountered new and different ways of tackling the eternal human challenges of sustaining and facilitating material life. In the 1720s the Swedish traveller Henrik Kalmeter witnessed new ways of organizing trade and labour, as well as different and elaborate forms of craftsmanship that improved commercial economy. The British method of manufacturing pins particularly attracted the Swedish traveller and employee of the Board of Mines. It could be argued that a wider view of this socio-economic setting is needed in order to fully understand the state of the Enlightenment at the time of Diderot's and d'Alembert's *Encyclopédie*. By studying Swedish travellers in Britain and central Europe, GÖRAN RYDÉN (Uppsala) unearths the role of the mechanical arts in the Enlightenment, including the significance of the political economy, the division of labour, and technological changes, and explores how the idea of progress became a central feature of the eighteenth century.

Travel, especially the Grand Tour, provided a means of exploring other countries with their different cultures and ways of life. MARKKU KEKÄLÄINEN (Helsinki) studies how the Scottish author James Boswell experienced and described life in German princely courts during his Grand Tour in 1764. Boswell also tackled the subjects of courtly sociability, splendour, theatricality, magnificence, and luxury in many writings composed after this trip. Kekäläinen argues that Boswell's attitudes towards the courtly milieu were affirmative and enthusiastic, and shows that Boswell was fascinated by the courtly sociability and spectacle he encountered at German courts. He constantly observed the differences and similarities between courtly life in Germany and other European countries. The splendour of courts had on Boswell exactly the impact the rulers wished to make: he was bedazzled.

In Sweden, the duchess Hedvig Elisabeth Charlotte, sister-in-law to Gustavus III, maintained the authority of the Gustavian court in the 1790s through her daily presence in the urban life of Stockholm, as MY HELLSING (Örebro) argues in her article. By walking in public gardens, travelling in a horse-drawn carriage through the streets of the capital, randomly distributing charity to impoverished subordinates, visiting fashionable theatres, and attending splendid balls, the du-

chess was seen and admired, and the social and cultural life of the court made its presence felt in the urban landscape. This everyday urban sociability and social practice that Hellsing analyses became a staging of politics, a means of consolidating dangerous liaisons and manifesting the social exclusivity of the royal power.

Intellectual life during the Enlightenment is often described as a battleground between old and new ways of thinking about society. For instance, several thinkers have challenged the old triad King-Church-State. MERETHE ROOS (Halden/Oslo) reminds us that although many deep-rooted ways of life became questioned, it was hardly the case that every innovative thinker supported secularism. Nikolai Lorenz Fallesen's *Journal for Teachers of Religion*, published in 1793–1808, illustrates this. Edited by a priest wishing to introduce Denmark-Norway's clergymen to theological impulses from abroad, the journal was permeated by a firm belief in each reader's capacity to judge for himself between right and wrong on points of controversy. Fallesen hoped that the priests of his country, through this confrontation with divergent ways of dealing with faith, would in turn inspire the populace to be more receptive towards new intellectual impulses. That this would only improve and strengthen their faith appears to have been an implicit rationale behind Fallesen's *Journal*.

In the beginning of the nineteenth century, art came to be considered larger and more important than reality. Reality was something dealt with by scientists and economists. This division between art and science formed the reception of the work of many artists – including artists who had been active in the eighteenth century – and made it difficult to discover and investigate the connection between art and science. As the connection was considered nonexistent, no one looked for it. In her article on the Danish painter Jens Juel, ANNE-CHRISTINE LØVENTOFT-JESSEN (Copenhagen) argues that there is such a connection in Juel's depictions of natural phenomena, and shows that what many researchers on Juel have described as a 'superficial' depiction of nature, is in reality a depiction of the essence of scientific knowledge in his time.

*

This volume of *Sjuttonbunderatal* is the first complete Nordic volume. For the 2013 volume, Denmark (Dansk Selskab for 1700-talsstudier) and Iceland (Félag um átjándu aldar fræði) have joined the enterprise. Now all five Nordic eighteenth-century societies collaborate in building a professional publication channel for eighteenth-century scholars in the Nordic countries, across the national and dis-

ciplinary boundaries. The current volume is launched in conjunction with *The Eighteenth Century in Practice*, a Nordic conference on eighteenth-century studies held at the beautiful premises of the Lysebu Conference Centre outside Oslo between 28 and 31 August 2013. As editors, we see many parallels between our yearbook and the conference. It is our firm belief that book reviews, communications, and scholarly articles from a given country are likely to reach a wider readership than otherwise when collected in a yearbook that is delivered directly to the mailboxes of individuals of various nationalities and belonging to diverse research disciplines. We hope that *Sjuttonbundratal*, through its distribution to members of all the Nordic societies for eighteenth-century studies, will over time play a part in forming a sense of community between scholars with diverse backgrounds and affiliations.

In the twenty-first century, however, the printed publication also has its limitations. While some journals have chosen to quit publishing in the printed format altogether, deeming the PDF on the web a more efficient and cost-effective means of distribution, *Sjuttonbundratal* has chosen a combination of the old and new systems. In collaboration with staff at the University Library of Tromsø, the back catalogue of *Sjuttonbundratal* is now being processed and published on the website of Septentrio Academic Publishing, an open-access, strictly non-profit publisher (<http://septentrio.uit.no/index.php/1700>). By the time the printed version of the 2013 volume is published, the 2010 and 2011 editions will be available for free download online. We intend to expand the back catalogue in the coming years and hope this will contribute to giving *Sjuttonbundratal* an even wider readership than it already has. By breathing some life into collaborative Nordic academic publication in the twenty-first century, we hope that this endeavour will also lead to the recovery of some lost aspects of eighteenth-century ways of life, and give glimpses of what it was like to live in that distant, but vibrant and vivid century.

Lund / Helsinki / Tromsø / Copenhagen / Reykjavík
*David Dunér, Jobanna Ilmakunnas, Per Pippin Aspaas, Søren Peter Hansen,
and Hrefna Róbertsdóttir*

Iceland in the Eighteenth Century: An Island Outpost of Europe?

Anna Agnarsdóttir

Only two hundred years ago, Lady Maria Stanley, wrote to her daughter-in-law on the subject of Iceland: ‘The questions asked even in London are curiously ignorant. A gentleman asked Sir John on Sunday if the island [Iceland] had been lately colonised!’¹ Lady Maria was scandalised. She was married to the English baronet Sir John Thomas Stanley, who had explored Iceland in 1789, and since then there had been a great deal of contact between the Stanley household and Iceland.² Why were people so ill-informed about Iceland? Was Iceland a *terra incognita*? To at least one visitor in the 1760s Iceland was a country ‘very little known’.³

Though the quotation at the beginning of this paper may not represent the state of knowledge of the typical English gentleman, little by little as the eighteenth century progressed Europeans learned more and more about Iceland, as both Danes and foreigners began to take a scientific interest in the island and wrote about their findings. The aim of this paper is to define Iceland’s relationship with Europe during the eighteenth century. There is no question that Iceland was remote from the European continent, situated as it is in the mid-Atlantic, but the main thrust of this paper is to demonstrate that Iceland was in most respects an integral part of Europe. First a brief description of Icelandic society in the eighteenth century will be given in a European perspective. Secondly, the state of knowledge about Iceland among the Europeans during this period will be addressed. And finally an attempt will be made to discover how European were the Icelanders?

Iceland in the Eighteenth Century

Iceland was, like the other North Atlantic islands, the Faroes and Greenland, a dependency of the absolute kingdom Denmark-Norway.⁴ At the beginning of the

century, according to the first national census of 1703, Iceland had a population of just over 50,000. At the end, the Icelanders only numbered 47,000, the nadir being reached in 1786 when the population declined to 39,000.⁵ Thus Iceland did not take part in the huge European population explosion of the latter half of the eighteenth century. The reasons are easily explained: disease, the smallpox epidemic of 1701–1709 (*Stórabóla*) in which a third of the population perished and bouts of famine.⁶ Last but certainly not least, natural catastrophes, the Laki eruption of June 1783 being the most devastating eruption in Iceland in historical times, with the greatest lava flow recorded in the world, 565 square kilometres. About 70 per cent of the livestock perished.⁷

Society was made up of a small landowning elite (5 per cent) and a large tenant peasantry (about 95 per cent).⁸ There was no European style aristocracy or nobility in Iceland but, as Harald Gustafsson has pointed out, a quite discernible elite, which like the European nobility did not pay taxes.⁹ In the eighteenth century with only two exceptions the governor was a Danish or Norwegian nobleman, though the district-governors or *antmenn*, who resided in the island, were commoners.¹⁰ The Crown officials were either Danes or, as was more common in the late eighteenth century, recruited from the native upper class forming 'a relatively homogeneous Icelandic elite, whose members were landowners, farmers of crown estates, or royal officials – or all these combined.'¹¹ They also had to have a law degree from the University of Copenhagen and at the end of this period the Icelandic country magistrates 'were probably the best-trained group of local officials in all the Nordic countries'.¹² Moreover, within Denmark-Norway of all the servants of the King of Denmark, the Icelandic officials, living 'at a comfortable distance from the centre of power in Copenhagen, had the strongest position.'¹³ Geographical isolation was not necessarily a bad thing.

It must not be forgotten that all officials (including the district governors) and clergy (including the bishop) were also farmers. Almost all males who did not own or rent a farm were servants (*vinnubjú*), registered annually at a farm.¹⁴ Every Icelander had to be registered. This so-called 'labor bondage' (*vistarband*) was strictly regulated in pre-industrial Iceland in order to control the number of people settling by the coast, both to prevent the drain from agriculture to fisheries and to combat pauperism.¹⁵ Contracts, however, were only valid for a year, so a farm servant disliking his master was free to move on to another farm at the end of his tenure. The household was, as in Europe, the basic unit of production, reproduction and consumption, where the farmer lived with his dependents, including his servants and perhaps a pauper or two. Only those having access to a farm, the means of subsistence, were permitted to marry. The family pattern

in Iceland was the same as in north-western Europe – the nuclear family with late marriage for both men and women.¹⁶ As the number of farms was finite, this meant that many did not marry, many remaining servants all their lives.¹⁷

The farms were isolated and the Icelanders were primarily engaged in animal husbandry: sheepfarming, with some cattle and horses. The climate did not permit agriculture; thus grain was not grown but imported. Fishing, a subsidiary occupation, was carried on in a very primitive manner. There were fishermen *per se*, but the most common practice was for the farmers to send their servants to sea in open rowing-boats. It must not be forgotten that fish products were among the major exports. Iceland was not self-sufficient and the trade had been conducted as a monopoly, as was the European custom regarding colonies and dependencies, since 1602 with Danish merchants sailing to Iceland in the spring, bringing necessities to an island with limited resources. Most merchants resided in Denmark for the best part of the year, employing factors, who were often native Icelanders, to supervise their trade. The Iceland trade was mainly one of barter, as little money was in circulation. It was of significant importance to the Danish economy, the fees for it constituting the King's major source of revenue from the island, and was highly prized by the Copenhagen merchants.¹⁸ Commercial profits were shipped to the Danish capital, with little capital investment in Iceland.

Iceland was not that remote from Europe. It must not be forgotten that the rich fishing grounds around Iceland attracted a great number of foreign fishermen. Near the end of the eighteenth century, Skúli Magnússon (1711–1794) the treasurer (*landfógeti*) of Iceland, wrote that during the century there were between 200 and 300 foreign fishing vessels in Icelandic waters from England, Scotland, France (most from Dunkerque), Holland and Hamburg. In March 1783, 90 hookers were ready to sail from Dunkerque alone.¹⁹ Needless to say these ships would seek shelter from storms and land to obtain fresh water. Sometimes they were forced to stay, for instance in 1705 a French privateer captured two or three Dutch whalers fishing in Greenland waters, casting some of the crew off on the east coast of Iceland – from whence they made their way back to Europe on merchant ships.²⁰ These Dutchmen must have spent some time in Iceland bringing news from Europe with them. And there is more than sufficient evidence to state unreservedly that the Danish trade monopoly did not put an end to the previously favourable trade, though now illicit, with foreigners after 1602.²¹

Perhaps the major difference between Iceland and other European countries was the fact that there were no villages or towns. The largest centres of population were the two bishoprics. According to the 1703 census 85 people were registered at Skálholt in the south and 93 in Hólar in the north, including the

paupers.²² However, it is clear that poor people did gather by the sea where the fishing was good, for instance on the peninsulas in the south and west (Reykjanes and Snæfellsnes), but it is anachronistic to speak of European-style villagers or a ‘middling class’ in Iceland in the eighteenth century.²³

Iceland had more or less been left to its own devices and little effort had been made to change its stagnant economy.²⁴ The King of Denmark was happy while the revenues from trade and taxes continued to roll into his coffers. But then that traditionally dynamic element – a native merchant class – was lacking in Icelandic society. From the 1750s onwards the Danish government, however, invested considerable sums in introducing significant improvements in the economic sphere: in farming, the fisheries the woollen manufacturing. The Icelanders themselves, at the meeting of the *Alþingi* (the Icelandic parliament) in 1751 under the leadership of the energetic treasurer Skúli Magnússon, formed a joint-stock company *Det Privilegerede Islandske Interessentskab*, the primary aims being the promotion of new ways of cultivation and agriculture, Danish and Norwegian farmers being imported for the purpose of instructing the Icelanders, and wool manufacturing as a means of strengthening the basis of the old rural society.²⁵ The proposals were exactly in tune with what the government was promoting elsewhere in the realm. Magnússon was a great advocate for the regeneration of Iceland and for the first time concrete plans were made and put into practice with the help of the reforming Danish government and the good-will of the King, who actually poured more money into Iceland than Magnússon asked for.

The timing for those advocating reforms was fortunate. As the Icelandic historian Hrefna Róbertsdóttir has pointed out:

during the 18th century, in common with other dependencies and outlying provinces, Iceland became a participant in the general development of the Danish state. Contemporary economic policy dictated that the provinces should contribute to the general good of the realm as well as strengthening their own economies from within.²⁶

Thus when the Icelanders finally took some direct action, the royal administration was ready. In 1770 the first Royal Commission (*Landsnefndin fyrri*) was sent to gather information on the economic situation in the island and to suggest reforms. In 1784, with a change of government in Denmark, matters improved still further. The regime that came to power in 1784 was enlightened, favouring liberal policies in the spirit of Adam Smith and the physiocrats. In 1785 a second Royal Commission (*Landsnefndin síðari*) was appointed to examine the general state of Iceland. It concluded i.a. that the trade monopoly was damaging to the Icelanders

and successfully proposed the trade be thrown open to most Danish subjects.²⁷ This was of course in tune with the developments already taking place within the Danish Empire. In 1754 the West Indies trade was opened to all Danish subjects there and the same development was taking place in Norway. The subsequent 'free trade' (*fríverslun*) took effect from the beginning of 1788, the major change being that individual independent Danish merchants throughout the kingdom, with the exception of the inhabitants of the Faroes and Greenland, could participate in the Iceland trade. This meant that, finally, the Icelanders could now conduct their own trade. There was, however, a strict ban in force against commercial dealings with 'foreigners' (i.e. those not subjects of the King of Denmark).

By the time the eighteenth century was nearing its end the urbanisation of Iceland had become government policy, hand in hand with the abolition of the monopoly trade. Six Icelandic trading harbours were turned into chartered towns (*kaupstaðir*).²⁸ The only town that met with success was Reykjavík, even though it was not until the turn of the century that Reykjavík began to emerge as the nascent capital, boasting a population of 311 in 1801.²⁹

It should be mentioned that Iceland was completely unfortified (unlike the Faroe Islands with their garrison), its geographical isolation from Europe making this unnecessary.³⁰ The governor had no militia but then, it must be remembered, the Icelanders were free from military conscription, something they did not fail to appreciate. To the foreign travellers however, the poor Icelanders were, 'unfortunate natives, totally bereft of all means of defence'. The Chevalier de la Poix de Fréminville who came to Iceland on the French frigate the *Syrène* in 1806, wrote the islanders had no arms and regarded the guns of the French 'as an object of curiosity, almost as much as with the inhabitants of the South-Sea Islands.'³¹

The level of education was higher in Iceland than in most other European countries at the time. In 1741 the Danish government sent Ludvig Harboe, the Pietist clergyman, to Iceland to investigate the state of Christianity. Harboe's policy was i.a. to promote literacy in Iceland. However, as there were no elementary schools in Iceland, unlike Denmark and Norway, the parents were held responsible for their children's education under the regular supervision of the clergy.³² The result was that literacy became wide-spread, indeed confirmation in the Lutheran church insisted on this.³³ At the two bishoprics, Latin schools had been founded in 1552 to educate future clergymen and university students. Many of the latter, sons of the elite, were subsequently educated at the University of Copenhagen, only to return home as loyal royal officials or to high office within the church.

Thus Iceland in the eighteenth century was not much different from western Europe except mainly for the notable lack of towns and a European-style nobility,

but then Iceland was ‘only’ a Danish dependency, not an independent state. And it might be mentioned that, as a result of the century’s democratic revolutions nobility was becoming a thing of the past. The constitution of the new republic of the United States stipulated quite clearly that titles of nobility would not be granted and the French nobility was abolished on 19 June 1790.³⁴ And as will be seen urbanisation in Iceland was just around the corner. We can now turn to the next question: What was the state of knowledge regarding Iceland in Europe by the end of the eighteenth century?

What Did Europe Know About Iceland? The Dano-Icelandic Contribution

Little reliable information on the island in the north was available in Europe in published form. There were, however, numerous accounts with amazing and fanciful stories to be found, for instance in Sebastian Münster’s *Cosmographia*, first published in 1544, and in Albert Krantz’s *Chronica regnorum aquilonarium Dania, Suetiæ, Norvegiæ* in 1546.³⁵ Bishop Guðbrandur Þorláksson (1541–1627) of Hólar in northern Iceland, famous for translating the Bible into Icelandic in 1584, was incensed by these accounts and commissioned a young clergyman, Arngrímur Jónsson (1568–1648), to write a treatise refuting the calumnies against Iceland. Jónsson attempted to dispel the travel lies in various works. His *Brevis Commentarius de Islandia*, published in Copenhagen 1593, received the widest circulation. It was the first Icelandic work to be written for foreigners, in Latin of course, and was subsequently published five years later in 1598 both in Latin and in an *English translation* in the second edition of Richard Hakluyt’s *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques, and Discoveries of the English Nation*. The fact that it was included can only confirm the importance of the Iceland fisheries for England. However, ignorance at the highest levels was still to be found, and in 1632 Mr Secretary Coke, one of the two secretaries of state of King Charles I, remarked in a memorandum on the fisheries off Iceland: ‘Iceland itself is a great territory, and unknown whether it be a main continent with Newfoundland or no [sic]. Mariners say it is one continent.’³⁶ Cultural contacts, especially among antiquarians, were frequent and it must be mentioned, that the hugely influential Royal Society of London, founded in 1662, was extremely active in collecting news of Iceland and its phenomena right from its year of foundation asking that a ‘set of queries’ be prepared for Iceland. There was in fact quite a lot of correspondence between the Society and learned Icelanders: for example, the Reverend Páll Björnsson (1621–1706) in Selárdalur, a famous witch-hunter who answered some of the queries

in 1671, had a paper on Iceland's nature published in *The Philosophical Transactions of the Royal Society* in 1674, translated the following year into French in the *Journal des Savants*.³⁷

In the eighteenth century one of the aspects of the Enlightenment was interest in science and exploration and scientific societies on the English and French models were founded all over western Europe. The Danes were no exception and The Danish Royal Society (*Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab*) was founded in 1742. As the Danish authorities were prepared to finance exploration to exotic places outside the Danish realm, for example Frederick V sent a Danish expedition to Egypt, Arabia and Syria in 1761–1767, the members of which were the first Europeans to map the Red Sea,³⁸ it comes as no surprise that they were prepared to send scientists to Iceland. The first one to go and write a book on Iceland was Niels Horrebow (1712–1760), a Danish jurist, well-versed in astronomy and mathematics. He stayed in Iceland for two years in 1749–1751, his instructions being to make astronomical and meteorological observations, but he did a lot more than that.

In 1746 a book entitled *Nachrichten von Island* had been published in Hamburg by no less a man than the mayor himself, Johann Anderson. The following year it was translated into Danish as *Efterretninger om Island*,³⁹ reprinted the following year, and translated into both Dutch and French in 1750. It was a particularly nasty account of Iceland. Anderson had never visited the island himself and his sources were captains and fishermen familiar with the Iceland waters and harbours. As Arngrímur Jónsson had attacked Münster and Krantz at the end of the sixteenth century so Horrebow now did battle with Anderson.

Horrebow entitled his book *Tilforladelige Efterretninger om Island* (1752), – a play on the Danish title of Anderson's book, with the word *tilforladelig* – reliable or trustworthy – pointedly added. It was extremely comprehensive, treating all imaginable and unimaginable aspects of Iceland in 114 separate chapters. Especially famous is chapter 72 in the English edition, entitled 'Concerning snakes' with its only sentence: 'No snakes of any kind are to be met with throughout the whole island'.⁴⁰ This subjected the book to some ridicule among the literati of Europe. This was, however, the first general account of Iceland and on the whole it was true to its title. At the King's behest it was translated, though often in an abridged version, in German (1753), Dutch (1754), English as *The Natural History of Iceland* (1758) and French (1764).⁴¹ The book was influential and much quoted, as will be seen.

But the political decision-makers in Copenhagen had more ambitious plans for his dependency:

His Danish Majesty being particularly anxious to acquire a proper knowledge of Iceland, one of the most interesting parts of his dominions, lately directed the Academy of Sciences to employ proper persons to travel over that Island, relative to which only vague and imperfect ideas had hitherto prevailed.⁴²

The ‘proper persons’ chosen were two young Icelanders, well-educated at the University of Copenhagen, Eggert Ólafsson (1726–1768), a natural scientist and poet, and Bjarni Pálsson (1719–1779), who had studied both medicine and the natural sciences and would be appointed Iceland’s first state-physician in 1760. Their mission was to travel around Iceland (Horrebow had not travelled much during his stay) and to write ‘a full and authentic account of the civil and natural history of the island’.⁴³ This they did. In 1752–1757 they set off on an official expedition by ‘order of his Danish Majesty’ sponsored by *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab*. They went all over the country to explore Iceland’s nature in all its aspects.⁴⁴ Their description of Iceland, entitled *Reise igiennem Island* (1772), was published in two large volumes, over 1,100 pages long, with fifty-one engravings and a new map of Iceland.⁴⁵ Translations appeared in German in 1774 and French in 1802. However, in England, where they are known as ‘Messrs. Olafsen & Povelsen’, an abridged version, though with a map and some engravings, was published in 1805.⁴⁶ As with Horrebow the translations were undertaken at the instigation of the Danish king. He was, as quoted above, anxious for Europe to get a reliable picture of his remarkable dependency. Praise has deservedly been heaped on Eggert Ólafsson’s and Bjarni Pálsson’s book. It has been called an ‘extremely accurate and scholarly study’⁴⁷ and ‘definitely one of the most remarkable books ever written on Iceland [...] more or less unique because hardly any other European country possessed such a comprehensive account of its geography, natural features and national life in general’ at the time.⁴⁸

Ólafsson and Pálsson were scientists *par excellence*. They were the first to climb Hekla and measure the eruptions of the Great Geysir, which would become a common feature of all visits by foreign scientists. As this book deals with much more than natural science, for instance the living conditions of the Icelanders, it is a very valuable source for Iceland in the eighteenth century and no doubt ‘radically changed people’s knowledge of [...] the Iceland of that time [...] based on a sound knowledge of the country and its people and fresh research.’⁴⁹

What Did Europe Know About Iceland? The French Contribution

Diderot and d'Alembert's *Encyclopédie* was published during the years 1751–1772. Subscribers were about 4,000. The *Encyclopédie* was subsequently republished in a cheaper quarto edition in 39 volumes in Switzerland in 1780 and smuggled into France. It sold in 25,000 copies. Obviously this major work of the Enlightenment reached a large audience within the class of literate and enlightened aristocrats and bourgeois, in other words the elite in western Europe.

And of course there is a chapter on Iceland – '*l'Islande*'. The author is unknown but he says that most accounts of Iceland until now 'ont donné des notions très peu exactes', had not been very accurate.⁵⁰ His main source was Horrebow, and he warned his readers against Anderson. Horrebow's book was the most modern, meaning the most recent, and most correct, pointing out that Horrebow had actually witnessed what he described.⁵¹

The Frenchman begins by explain where Iceland is situated on the globe and the fact that it belongs to the King of Denmark. Apart from Great Britain it is the largest island in Europe. The Icelanders are Lutheran, there are two bishoprics in the island, the major Icelandic exports are enumerated and it is explained that the trade is in the hands of a privileged company. The peculiar fact that there are no towns to be found in Iceland and that Icelanders live on separate and scattered farms is of course pointed out. The author found it remarkable that the Icelanders possessed a written history and he gave a short resumé of it beginning with 'Ingolphe' (Ingólfur Arnarson, traditionally the first settler) fleeing the tyranny of Harold the Hairfair. The Icelanders then established their *république* until they came under the rule of the King of Denmark, or *le gouvernement absolu*. But he emphasizes that the inhabitants of the north had always loved '*la liberté*', these peace-loving Vikings respected women and were far from being '*insensibles à l'amour*'. Thus the author manages to touch upon three of the favourite concepts of the Enlightenment: *république*, *liberté* and a hatred of absolutism.

Most of the article is devoted to the medieval literature, especially the Edda of Sæmundur Sigfússon and *Hávamál*, which is described in some detail. The author was very interested in the mythology of the ancient Scandinavians. The interested reader was referred to further information on Iceland in the encyclopaedia by looking up terms such as *Glacier*, *Hekla*, *Odin*, *Valhalla* and *Runiques*.

In the late 1760s the French government was the first 'foreign' nation to show political interest in Iceland. The French had, like the Dutch and English, long fished in Icelandic waters, most of the fishing vessels sailing from Dunkerque. At the end of the Seven Years' War, the loss of Canada to Britain was a great

disappointment. France was intent on regaining her former colony. One plan was entitled *Memoir secret sur la Louisiane* and *Projet de Cession de la Louisiane au Dannemark en échange de L'Isle d'Islande*. The plan was to exchange the territorially large but unproductive French colony of Louisiana for Iceland, the idea being to establish a French naval station in Iceland from whence ships could be sent to regain Canada. Étienne François de Choiseul, chief minister of Louis XV, received detailed plans to that effect.⁵² As Louisiana was 'the least valuable colony' in the French Empire,⁵³ the plan actually makes a lot of sense. At this point in time (the research is on-going) it is not known whether these plans were in some way connected with the interest the French government now showed in Iceland by sending French frigates to the island for the first time.

At the beginning of 1767 Yves Joseph de Kerguelen-Trémarec (1734–1797), a Breton noble and naval officer was summoned to Versailles to sail off to the North Atlantic ostensibly to protect the French fishing fleet. Kerguelen was sent to Dunkerque to select seamen familiar with Icelandic waters. He was also to explore and make hydrographic observations. He sailed on the frigate *La Folle*, with a crew of 200 and 26 guns. They left Brest at the end of April with sufficient supplies to last six months. The weather was bad and on 12 May he reached Cape Hekla, sailing south and west before anchoring in the harbour of Patreksfjörður in the western Fjords.⁵⁴ He found 80 French ships in Icelandic waters, as well as 200 Dutch ones and he mentions the interesting fact that the Dutch were always trying to entice the Icelanders to join their crews.⁵⁵ The French stayed in Patreksfjörður until mid-June, then sailed on to Norway, returning to the east coast of Iceland in August.

As Kerguelen wrote himself: 'During my stay in Iceland, I neglected nothing in making myself acquainted with what was remarkable in this island, such as the mode of living of its inhabitants, their manners, their religion and government.' Kerguelen's main source was yet again Horrebow 'who was born a Dane, and is best informed' and no less a man than Monsieur Olave or the before-mentioned Eggert Ólafsson who then lived near Patreksfjörður. Kerguelen often met the renowned naturalist and he subsequently corresponded with Monsieur Egerhard Olavius, as he was called by the French.⁵⁶

Kerguelen mentioned the valuable eiderdown, falcons and was very interested in *lignum fossile* (in Icelandic: *surtarbrandur*) fossilised wood, which he described in great detail. He was on the whole fairly impressed by the Icelanders: They were frugal, of medium build, with light hair, having 'fine teeth' and 'enjoying their health admirably' until the age of fifty, when they went into a steady decline. They enjoyed 'a manly education' and had done well at the University of

Copenhagen. He met many who spoke Latin. They knew no dancing, but loved to play chess. They were, however lazy and prone to drink, but he hastened to add that was the fault of the Danish merchants who imported too much alcohol. He added that they were tender parents, and was shocked by the lack of midwives and doctors in Iceland and the ship's surgeon was kept busy helping women giving birth.⁵⁷

This Frenchman was very interested in the cuisine of the Icelanders, but not impressed. Milk was the principal food of the Icelanders, the common people surviving on boiled sheep-heads in winter and cod-heads in summer. What surprised Kerguelen most was the lack of bread, the main staple of the French diet in the eighteenth century, indeed in Europe. Bread 'extremely black' and made of rye was 'very uncommon' even among 'those in easy circumstances' who only consumed it at special occasions.⁵⁸ The following year in 1768 Kerguelen sailed on the *L'Hirondelle* to Patreksfjörður and continued on a similar route as the previous year. His men were kept busy correcting sea charts. On his return he published a book on his 1767–1768 voyage *Relation d'un Voyage dans la Mer du Nord, aux Côtes d'Islande, du Groenland, de Ferro, de Schetiland, des Orcades & de Norwége* (1771).⁵⁹ Though his book is in many ways valuable, especially on the fisheries which he described in some detail, he claimed to have found marble, crystal and mines of copper and iron in Iceland.⁶⁰ These are yet to be discovered.

Three years later in 1771 the French government sent another expedition to the North Atlantic, including Iceland. The leader was Jean René Antoine, Marquis de Verdun de la Crenne (1741–1805) and with him were the mathematician Jean-Charles de Borda and the astronomer Alexandre Guy Pingré as well as other scientists. There were all eminent in their fields of science. They were to correct maps and charts, use new tools and methods, make important scientific experiments and examine anything pertaining to the navigation of these waters e.g. currents, weather, icefloes etc., and take care to find geographical positions by measuring longitude and latitude.⁶¹ In July they anchored in Patreksfjörður, like Kerguelen before them, where they spent a month.⁶² Supplies had been sent from Copenhagen and the local Danish merchant had been ordered by Governor Laurits Andreas Thodal to give them every assistance. They erected an observatory and made various astronomical observations and endless soundings in the sea measuring the depth. Unfortunately, they were not particularly lucky. The nights were too bright and there was a lot of rain and fog which understandably hampered them in their observations. They were hoping to meet Eggert Ólafsson, but he had tragically drowned in 1768. Instead Verdun met the Reverend Björn Halldórsson (1724–1794) in Sauðlauksdal, a renowned Icelandic, a man of the

Enlightenment who had written many books and was a pioneer in the planting of potatoes, as they noticed.⁶³

Verdun felt he had little to add to what Kerguelen had written, which he considered the best account so far. His book is therefore somewhat disappointing as regards new knowledge regarding Iceland but his main success lay in correcting the maps and sea-charts, the importance of which should not be underestimated, especially if there were plans afoot in Versailles regarding Iceland.⁶⁴

What Did Europe Know About Iceland? The British Contribution

It was in August 1772, that the first British expedition arrived in Hafnarfjörður in south-west Iceland. It was led by Sir Joseph Banks (1743–1820), a naturalist and explorer who eventually became the longest-serving president of the Royal Society in London and, incidentally, the protector of Denmark's North-Atlantic dependencies during the Napoleonic Wars.⁶⁵

Not yet thirty Banks was a seasoned explorer having already sailed to Labrador and Newfoundland in 1766 and with Captain Cook on the celebrated expedition on the *Endeavour* to the South Seas in 1768–1771.⁶⁶ The following year he was supposed to go on Cook's second voyage on the *Resolution* in search of the mystic *Terra australis* but, displeased with the shipboard facilities, he withdrew from the voyage. Banks had already gathered a party of twenty men at his own expense, including naturalists, among them the Swedish botanist Daniel Solander, artists, servants who doubled as collectors and hornblowers and a French cook. It was imperative for Banks to employ his men 'in some way to the advancement of science'. Preparations were made in haste and Banks was armed with several books when he left for Iceland, including Anderson, Horrebow and Kerguelen and the recently published *Reise igiennem Island*.⁶⁷ He wrote in his journal:

A voyage of some kind or other I wished to undertake & saw no place at all within the compass of my time so likely to furnish me with an opportunity as Iceland, a country which [...] has been visited but seldom & never at all by any good naturalist to my knowledge. The whole face of the country new to the botanist & zoologist as well as the many Volcanoes with which it is said to abound made it very desirable to explore.⁶⁸

Accordingly, Iceland had the advantages of being comparatively near and, not least, unexplored. Thus Banks set out for Iceland, Hekla being the main attraction. Banks spent six weeks in Iceland, climbing Hekla, wrongly believing himself

to be the first man to do so, boiling ptarmigans in Geysir and visiting Þingvellir and Skálholt. During the stay in Iceland Banks and his party led an active social life, dining with Governor Thodal and other notables. The Icelandic guests were surprised at the variety of wines and the music of the French horns that accompanied these dinners. Afterwards Banks and his men found it 'quite astonishing' to see both men and women fearlessly galloping off over the beds of lava on their sturdy Icelandic ponies.⁶⁹

One who joined the expedition at the last moment was Uno von Troil, later Archbishop of Uppsala. He was interested in the Icelandic language and had recently arrived in London, after visiting France where he had met such luminaries of the Enlightenment as Diderot, Rousseau and d'Alembert and lunching with Benjamin Franklin in London.⁷⁰ No doubt the leading Icelanders were regaled with stories of meetings with these men of the Enlightenment. It was indeed lucky that von Troil had joined the expedition because it was he who would take on the task of publication. His book *Bref rörande en resa til Island MDCCLXXII* was published in Uppsala in 1777, dedicated to the King and Queen of Sweden.⁷¹ It is constructed as a series of letters to celebrated Swedes. To von Troil's credit, he corresponded with three learned Icelanders, bishop Hannes Finnsson, the scholar and Reverend Gunnar Pálsson (1714–1791) and Hálfðán Einarsson (1732–1785), the rector of Hólar Cathedral School to gain further information.⁷² He had also consulted other books on Iceland. In the opinion of one modern expert von Troil's book is one of the best accounts written on Iceland.⁷³ It was promptly translated into German (Leipzig 1779; Nuremberg 1789) and the English translation spawned three editions in London and Dublin in 1780. Von Troil's book was translated into French in 1781 and Dutch 1784. Thus yet another book on Iceland received a wide circulation in Europe. The book wakened 'the curiosity of science to that neglected, but remarkable country', wrote one Scottish baronet who would later travel to Iceland himself.⁷⁴

Unfortunately, the Banks expedition had arrived late in Iceland, at the end of August. Banks himself collected as many mineral samples as he could, had his collectors press the few flowers they found and Solander made long lists of the flora and fauna of Iceland. Manuscripts and printed books were bought which Banks later presented to the British Museum as well as the illustrations made by his artist. Banks wrote in his journal that he realised that 'tho the Season was far advanced yet something might be done, at least hints might be gathered which might promote the farther Examination of it by some others.'⁷⁵

And many other British naturalists did travel to Iceland, following in Banks's footsteps. In 1789 the before-mentioned twenty-two year old John Thomas Stanley, son of one of the wealthiest men in England, set sail for Iceland with a group

of nature-loving friends from the University of Edinburgh. In the tradition of Banks, Stanley visited the geysers and climbed Mount Hekla. Unlike Banks he had the temerity to hoist the British flag.⁷⁶ To Stanley whilst the condition of the Icelanders ‘with respect to all the comforts or necessities of life is rarely superior to the savage state, their moral and intellectual qualities raise them to a level even with the most civilized communities of Europe [...]’. Stanley who had spent six years on his Grand Tour, as was the custom of the sons of the British elite, before coming to Iceland, optimistically felt that the level of education was such that the Icelanders could mix ‘without any fear of inferiority, amongst the informed and well bred of any society in London, Paris or any other capital’.⁷⁷ To him the Icelanders were practically full-blown Europeans, of the better sort!

During the Napoleonic Wars several distinguished Britons were to visit the island, and they all wrote books about their experiences. In 1809 William Jackson Hooker, later director of Kew Gardens, was sent by Banks to collect plants.⁷⁸ The following year it was the turn of the Scottish mineralogist Sir George Steuart Mackenzie, accompanied by the doctors Henry Holland and Richard Bright. His book is unusually impressive with many learned chapters on history, trade, diseases etc.⁷⁹ And in 1814–1815 Ebenezer Henderson was the first Englishman to travel all around the island, distributing an Icelandic translation of the Bible, no less than 5,000 copies printed, from the British and Foreign Bible Society. He was very successful in distributing them and they were received by the literate population ‘with every demonstration of gratitude and joy.’⁸⁰

What is interesting about all these travel books is the fact that the authors point out what they find curious and particular, though in general they looked on ‘the other’ as inferior. To give an example the British travellers enjoyed the hospitality of the leading Icelanders but the *etatsråd* Magnús Stephensen (1762–1833), Chief Justice of Iceland and a member of the most distinguished Icelandic family of the time was ‘not very brilliant in his understanding or acquirements’, while his younger brother Stefán Stephensen (1767–1820), the district-governor of western Iceland, received the most praise as comparable to ‘one of the highest class of farmers in England.’ But then Amtmand Stephenson ‘most resembled an Englishman in his countenance, dress & manners’, that is to say was almost one of them.⁸¹ As well as awakening the European world to the ‘real’ Iceland these travel books are valuable and much-used sources for today’s historians.⁸²

By the end of the Napoleonic Wars readers of English, French, Danish, Swedish, Dutch and German will have had plenty of excellent books by scientific gentlemen to choose from, books that gave reliable and up-to-date accounts of the island of Iceland.

The Icelanders of the Eighteenth Century – Members of the European Community?

The relationship between Icelanders and Europe in the eighteenth century was a close one. We have already seen how for instance Pietism and ‘a mercantilist ideology with a cameralist orientation’ made its mark.⁸³ In this final section, foreign travel, the Enlightenment, the influence of the French Revolution, the Icelanders’ adoption of fashionable European dress and a more varied diet, will be discussed. On all these aspects a lot could be written. Here the aim is a modest overview, but which aims to place the Icelanders firmly in the European world.

Most Icelanders did not travel abroad but that was probably true of most Europeans during the eighteenth century. Those Icelanders who travelled were the students going to study at the University of Copenhagen, as well as others, both men and women, who went to Denmark to learn various crafts such as spinning and weaving. Royal officials, to name one example Skúli Magnússon (1711–1794), the native-born treasurer, repeatedly went to and fro between Iceland and Copenhagen on official business. Prisoners of both sexes ‘enjoyed’ a foreign trip when they were sent to Copenhagen and Finnmark to serve their sentences⁸⁴ and those on the run tried and often succeeded in getting a passage on the fishing vessels from Iceland. Then there were the adventurers. The most celebrated was a seventeenth century traveller Jón Indíafari (John the India-Traveller) who sailed to India, Madagascar and Ceylon, wrote a lengthy travel-account, considered an excellent contemporary source, first translated into English in the early twentieth century.⁸⁵

From the eighteenth century we have two published travel accounts: Árni Magnússon from Geitastekk (1726–c. 1810) who travelled widely during the years 1753–1797 going to Greenland, France, on a Danish merchant-ship to China and to St. Petersburg, swearing allegiance to Catherine the Great, joining her army and fighting the Turks⁸⁶ while his compatriot Eiríkur Björnsson called ‘the much-travelled’ (*viðförli*) (1733–1791) travelled from Iceland to Denmark in 1756, then fought the Russians in 1762 and that same year sailed to China and on to Bengal in 1764 and back to Iceland in 1768.⁸⁷ Both returned to Iceland to write accounts of their adventures. There must have been more Icelanders who went on similar adventures but did not leave accounts of their exploits.

There was a general interest in Iceland regarding what was happening in the world. Though the era of saga-writing was long past many chronicles or annals

were written during the eighteenth century. The annalists were of course the educated: clergy and officials. They diligently recorded everything of significance taking place in Iceland but also took care to note major events abroad that aroused their curiosity. Their manuscripts were copied again and again and read by the farmer in the evenings, while the other members of the household knitted. Thus Icelanders did their best keeping up with events in Europe.

What interested the annalists? Here are a few examples of the early years of the eighteenth century from *Fitjaánnáll*. Wars, of course, as they could be disruptive for the fisheries and trade; the deaths and marriages of kings – not only of Denmark-Norway, but the deaths of the major European monarchs such as the childless Charles II of Spain (1701) and King Louis XIV (1714), the accession and later the death of Queen Anne in England (she was married to Prince George (Jörgen) of Denmark, brother of King Christian V) and events surrounding such exotic figures as the Sultan of Constantinople.⁸⁸

In the chronicle *Hítardalsannáll* there was both a detailed description of the great fire of Copenhagen in 1728 and the anointment of Christian VI and Queen Sophie Magdalene and the subsequent feasting which took place in Copenhagen in 1731. The annalist described the two columns with gilded swans. From one swan nose flowed red wine and white from the other for several hours. The public could eat and drink as they pleased. The annalist was also interested in demography and recorded the number of births and deaths in different countries – London, Vienna and Berlin to name a few examples, obviously the population was everywhere growing except in Iceland.⁸⁹

The Enlightenment arrived rather late in Iceland, but in the words of the Icelandic expert on this subject, Ingi Sigurðsson, the Enlightenment has had ‘great effect in Iceland as elsewhere in the western world’.⁹⁰ Magnús Stephensen, the Chief Justice of Iceland, was the undisputed leader. In 1794 the Icelandic Society for National Enlightenment (*Hið íslenska Landsuppfræðingarfélag*) was founded. This society was the proud possessor of the only printing-press in Iceland and in 1796 published the first periodical in Icelandic, called *Minnisverð Tíðindi* (Memorable News). There in the first volume in pride of place was Magnús Stephensen’s account of the French Revolution, about 120 pages in length. A believer in the didactic view of history, Magnús Stephensen’s aim was to enlighten his fellow Icelanders and inform them of the important events taking place in the outside world. His narrative was dramatic with the occasional quotation in French. On the whole he approved of the revolution, his sympathies lying with the moderate revolutionaries. Stephensen praised Jean-Jacques Rousseau and the *Contrat Social* (1762) which he described as having terrified all tyrants and aroused the French

nation from a slavlike slumber. His Icelandic readers were assured that henceforth only virtue and talent would bring men to power and respect.⁹¹

The journal had over 1,000 subscribers or more than two per cent of the Icelandic population and many others will have borrowed these copies. The Danish merchants trading in Iceland were much afraid that the ideas expressed in the account would have a bad influence on the Icelanders and the merchant Georg Andreas Kyhn even suggested in a pamphlet published in Copenhagen in 1797, that it might lead to a bloody revolution in the island.⁹²

At the same time that Stephensen was writing his account of the French Revolution he was also drafting a petition in the name of the Icelandic nation to the King of Denmark demanding that the Iceland trade be open to all nations. During the Revolutionary Wars the Danish merchants found it more profitable to use their vessels to conduct trade between the belligerents than send their ships north to Iceland. There was a drastic decline in the shipping, by 1794 the navigation was reduced to half of what it was before. The reforms following the abolition of the monopoly trade had proved illusory. Bitter complaints against the Danish merchants were made in this petition. 'The Great Petition' (*Almenna bænarskráin*), as it was called, is probably the most radical document ever sent to the King by his Icelandic subjects and was signed by most of the royal officials in Iceland. The language of the petition was in tune with the ideology of the French Revolution. 'Innate rights of freedom' were mentioned and one sentence read that the terms of trade subjected the Icelanders to 'loss of liberty, tyranny and enslavement'.⁹³ The French word *nation* was used to describe the Icelanders instead of *folk*. As in the *Encyclopédie* the word *république* (or rather *republik* as the petition was in Danish) was used to describe the free commonwealth period in Icelandic history, from the period of settlement to 1262 when Iceland came under the rule of Norway. The clerks in the *Rentekammer* underlined the offensive words in red. Crown Prince Frederik was shocked and furious and the Icelandic officials were severely reprimanded. No changes were made in the conditions of trade.⁹⁴ The petition was published in Copenhagen in 1797, only two years before the abolition of the freedom of the press in Denmark in 1799. Thus the influence of the French Revolution was felt in Iceland.

The male members of the upper class in Iceland were keen followers of European fashion. Sumptuary laws were in force and dress served a useful purpose in indicating the social standing of an individual. Here we see clearly the divide between sexes. It was the men who travelled abroad, they were the royal officials who attended the court in Copenhagen. It was they who had to keep up with fashion.⁹⁵ Eggert Ólafsson remarked in his book *Reise igiennem Island* that both

Pétur Þorsteinsson with his wife Þórunn, sons Guðmundur and Sigurður, daughters Björg and Hólmfríður and six infants that died young. Painted in Copenhagen in 1769, where the male members of the family posed for the artist, who is unknown. Photo: National Museum of Iceland, Þjms. 12044.

the clergy and farmers dressed in clothes of black wool so one could believe they were in constant mourning. However, the upper class (*heldri men*) wore ‘multi-coloured clothes of foreign material [...] silk and velvet.’⁹⁶ He deplored this. Portraits from the eighteenth century show the men beautifully dressed in the latest European (French) fashion while their wife and daughters are dressed in traditional Icelandic dress. Pétur Þorsteinsson, a country magistrate (*sýslumaður*)

– had a memorial tablet painted in Copenhagen in 1769 which is on display in the National Museum in Reykjavík. He and his two surviving sons are in court dress, wearing powdered wigs, the sons with theirs bow-tied. Their respective jackets are green, red and blue, the colour of their breeches match their vests. They wear silk stockings tucked into their breeches and high-heeled shoes with silver buckles.⁹⁷ The wife and two daughters are dressed identically in the traditionally black Icelandic costume, the outer garment which reminded Kerguelen of the habits of the Jesuits.⁹⁸ At their feet lie six swaddled corpses, the children that died, pressing home the reality and ubiquity of infant mortality in the Europe of the eighteenth century. In 1772 when Banks invited the governor and district-governor to dinner he noted in his diary:

The gentlemen wore Danish dresses but the ladies all Icelandic, the chief singularity of which consists in the ornament of the head which is a cone of white cloth about 18 inches high & bending a little forward round the bottom of which a silk handkerchief is tied which completely covers all their hair [--- (here follows a long description)]. Upon the whole the dress, tho certainly not very pleasing to an European eye had some merit only that the hair being hid gave a nakedness to their faces. Very unbecoming.⁹⁹

Magnús Stephensen, who was a comparatively frequent traveller to Copenhagen, considered it his duty to imitate the latest fashions in Copenhagen for the benefit of his compatriots.¹⁰⁰ He, like the foreign visitors, came to find the Icelandic female costume ugly – deforming even the most attractive women. And he challenged upper-class Icelandic women to leave behind centuries of prejudice by wearing such unnatural clothing and to adopt Danish dress by 1 January 1801.¹⁰¹ Three years later Stephensen could report that more than 200 women had taken his advice and were now dressed in the Danish (French) mode this ‘much more natural and beautiful costume.’ Gyða Thorlacius, was the Danish-born wife of a county magistrate, Þórður Thorlacius (1774–1850) in eastern Iceland. During the Napoleonic Wars the couple hazarded a visit to Copenhagen, stopping in Leith, Scotland, on their way back. On their return, in order to make a little money, she was much in demand by the wives and daughters of the clergy and merchants, sewing dresses and making hats in the latest fashion of Denmark and Scotland.¹⁰²

And finally it must be mentioned that there were rapid changes in the cuisine of the Icelanders. Eggert Ólafsson in his famous book wrote that mid-century a big change had taken place on the manner of life of the elite (*beldri men*) especially in the south of Iceland, regarding food, drink and cuisine. Imports of corn, red wine, even white wine, and spirits were on the increase. Moreover, tea and sugar

was now so common that every ‘good’ farmer had a teapot.¹⁰³ And there was no turning back despite devastating natural disasters. In a recent article Hrefna Róbertsdóttir has shown that even in the catastrophic year 1784 spices and fruits had been ordered, indeed luxury items ‘more in line with what was available among the upper classes in Copenhagen than what was common in Iceland.’¹⁰⁴ But food is a huge subject and these examples will have to suffice. Thus it can be said that as in the previous centuries European trends were at work in Iceland and that the Icelanders were eagerly adopting customs current in Europe. They were on their way to becoming members of the European community.

Concluding Remarks

Iceland, a Nordic country, a dependency of Denmark-Norway but a separate people with its own language and law, was always an integral part of western Europe. Its geographic situation in the middle of the North Atlantic might have led to an isolated existence, but Iceland’s history mirrors that of western Europe. Christianity, Catholicism and Reformation, mercantilism and absolutism, Pietism and the Enlightenment, in all these significant trends Iceland firmly belonged to western European civilization. Nor did the Icelanders escape some of the negative episodes inflicted on their fellow-Europeans during the Early Modern Age: the witch-craze had its impact after King Christian IV’s regulations regarding the punishment for witchcraft became law in 1630. Bizarrely, just over twenty men were put to the stake but only two women. And in 1627 the Barbary corsairs raided the island, killing and enslaving about 400 Icelanders, just as they terrorised the rest of Europe.¹⁰⁵

There was usually a slight time-span for European developments to cross the Atlantic to Iceland. For example the Reformation had taken place in Denmark in 1536 while Iceland did not formally become Lutheran in both bishoprics (Skálholt 1541) until 1550, not least because of the intransigence of the last Catholic bishop of Hólar, Jón Arason (1484–1550), whose opposition only ended with his decapitation and absolutism for instance was introduced in Denmark in 1660, in Iceland two years later.

Familiar themes in historical surveys of eighteenth century Europe – such as ‘An Age of Aristocracy’, ‘The Rise of the Bourgeoisie’, the growth of armies and navies do not apply to Iceland. What did develop differently was the social structure of the country hand-in-hand with the non-existence of towns. Thus Icelandic society did not entirely conform to the social structure of the Ancien Régime, lacking both a bourgeoisie and a European style nobility. However, in

Iceland as almost everywhere in Europe farming of some kind was the chief mode of employment. As both historians Harald Gustafsson and Einar Hreinsson have shown the, albeit, small elite in Iceland was very much conscious of its special status. It was this elite that ensured that towns would not develop on the coast. They were landowners and farmers and nothing must threaten their labour force. At the end of this period, in 1820, Magnús Stephensen could write, without blushing, that the independent Icelandic farmer was one of the freest men who inhabited this earth.¹⁰⁶

By the early 1800s Reykjavík, a farmstead in 1700, an incipient manufacturing village in the 1750s and one of the first chartered towns in the 1780s, was now the capital and the centre of administration in Iceland. Besides being the principal mercantile station on the island and the seat of the High Court of Justice, both the governor and bishop resided there, with the promise of an emergent Icelandic bourgeoisie on the European model not far off.

Notes

1. Lady Stanley to Mrs. E. Stanley [Henrietta, daughter of Viscount Dillon], 23 May 1812, in Jane H. Adeane, *The Early Married Life of Maria Josepha Lady Stanley* (London: Longman's Green, & Co., 1899), p. 335.
2. Including visitors: See the above-mentioned volume; Anna Agnarsdóttir, 'Hundadagadrottningin heldur út í heim', in *Kvennaslóðir: Rit til heiðurs Sigríði Th. Erlendsdóttur sagnfræðingi*, ed. by Anna Agnarsdóttir et al. (Reykjavík: Kvennasögusafn Íslands, 2001), pp. 132–137; Andrew Wawn, 'Hundadagadrottningin: Bréf frá Íslandi. Guðrún Johnsen og Stanleyfjölskyldan frá Cheshire, 1814–16', *Saga*, XXIII (1985), pp. 99–133.
3. Yves Joseph de Kerguelen-Trémarec, *Relation d'un Voyage dans la Mer du Nord, aux Côtes d'Islande, du Groenland, de Ferro, de Schettland, des Orcades & de Norwège; Fait en 1767 et 1768* (Paris: Rue Dauphine; Chez Claude-Antoine Jombert, 1771). Part of this book, including the chapter on Iceland, was translated into English and published by John Pinkerton in *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World* (London: Longman, Hurst, Rees and Orme, Paternoster Row, 1808), pp. 735–775. The English translation is used here. The quotation is on p. 734.
4. Absolutism was introduced in Iceland in 1662.
5. *Hagskinna: Sögulegar þagðölur um Ísland. Icelandic Historical Statistics*, ed. by Guðmundur Jónsson & Magnús S. Magnússon (Reykjavík: Hagstofa Íslands, 1997), p. 52.
6. Árni Daníel Júlíusson has written an interesting article on the impact of disease on population increase: 'Áhrif fólksfjöldaþróunar á atvinnuhætti gamla samfélagsins', *Saga*, XXVIII (1990), pp. 149–156.

7. There is an excellent collection of essays and primary sources regarding this eruption, *Skaftháreldar 1783–1784*, ed. by Gísli Ágúst Gunnlaugsson et al. (Reykjavík: Mál og menning, 1984).

8. For an analysis of 19th century society (which could be applied to the 18th century) see Gísli Ágúst Gunnlaugsson, *Family and Household in Iceland 1801–1930* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1988), pp. 33–34.

9. Einar Hreinsson has in his doctoral thesis *Nätverk och nepotism: Den regionala förvaltningen på Island 1770–1870* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2003) suggested (p. 256) that the ‘introduction of the “rangadeln”, the *noblesse de robe*, into the Danish monarchy created a new symbol of identity for the Icelandic officials.’ There is no room to discuss this here and though some of the Icelandic officials formed an elite and progressed from justitsråd to etatsråd etc. they do not compare to the European nobility. This author agrees with Harald Gustafsson who wrote: ‘In Iceland there was no nobility at all’, *Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States* (Lund: Studentlitteratur, 1994), p. 39.

10. Laurits Andreas Thodal, a Norwegian who was *stiftamtmaður* (governor) in 1770–1785 and Ólafur Stephensen, an Icelander, who served in the same position in 1790–1806. Thodal is considered to have been one of the best governors. See Magnús Ketilsson, *Stiftamtmennt og amtmenn á Íslandi 1750–1800* (Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1948), pp. 21–32, especially p. 23.

11. Harald Gustafsson, *Mellan kung och allmoge – ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 1985), p. 311.

12. Gustafsson, *Political integration*, p. 128.

13. *Ibid.* p. 99.

14. This was a practice dating from medieval times, but the regulations were spelled out clearly in the regulation on domestic discipline (*Húsaगतilskipun*) of 1746. Servants did not regain full legal status until 1863.

15. Guðmundur Hálfðanarson, *The A to Z of Iceland* (Lanham MD: Scarecrow Press, 2010), pp. 125–126.

16. Guðmundur Hálfðanarson, ‘Íslenskar fjölskyldur undir lok 18. aldar’, *Menntaspor* (Reykjavík: Sögufélag, 2008). This is an article comparing the Icelandic household to an English one as postulated by Petter Laslett.

17. *Manntalið 1703: Population Census 1703* (Reykjavík: Hagstofa Íslands, 1960); Hálfðanarson, ‘Íslenskar fjölskyldur’, pp. 277–279.

18. See Gísli Gunnarsson, whose doctoral thesis *Monopoly Trade and Economic Stagnation: Studies in the Foreign Trade of Iceland 1602–1787* (Lund: Ekonomisk-Historiska Föreningen i Lund, 1983) is still the most recent analysis of the Iceland trade. He wrote: ‘The direct profits made by the monopoly merchants from the Icelandic trade reveal only a part of the benefits this trade brought to the citizens of Copenhagen.’ Gunnarsson also discusses the Crown income, the importance of the Iceland trade to Copenhagen

shipping and 'above all' the general linkage effects of the trade, which he discusses in detail (see e.g. p. 160).

19. Skúli Magnússon, *Forsög til en kort beskrivelse af Island (1786)*, ed. by Jón Helgason (Copenhagen: Bibliotheca Arnemagnæana, 1944), V, p. 51.

20. 'Fitjannáll', *Annálar 1400–1800* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1927–1932), II, p. 358.

21. See e.g. Jón J. Aðils, *Einokunarverslun Dana á Íslandi 1602–1787* (Reykjavík: Verzlunarráð Íslands, 1919), pp. 573–616.

22. *Mannal á Íslandi árið 1703*, ed. by Þorsteinn Þorsteinsson (Reykjavík: Hagstofa Íslands, 1923–1947), pp. 297–298, 542–543.

23. See further: Anna Agnarsdóttir, 'The urbanization of Iceland in the 18th and early 19th centuries', in *Urbanization in the Oldenburg Monarchy 1500–1800*, ed. by Thomas Riis (Kiel: Verlag Ludwig, 2012), pp. 115–140.

24. Gustafsson, *Political interaction*, p. 43.

25. Workshops for spinning and weaving wool had been established on the farmstead Reykjavík in the 1750s. By 1759 there were 16 houses forming a street there. In 1764 some of them burned down and by 1768 the woollen production had decreased by half. In 1772 about 40 people were still employed who lived with their families on small farms in the surroundings. See further Hrefna Róbertsdóttir, 'Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands 1751–52', *Landnám Ingólfs*, 5 (1996), pp. 29–88, and Lýður Björnsson, 'Undir einveldi', in *Saga Íslands*, ed. by Sigurður Línal (Reykjavík: Hið íslenska Bókmenntafélag, 2006), VIII, pp. 130–138.

26. Hrefna Róbertsdóttir, *Wool and Society: Manufacturing Policy, Economic Thought and Local Production in 18th-century Iceland* (Göteborg: Makadam publishers, 2008), abstract (quotation), see also pp. 174–175.

27. See: 'Plakat ang. den kongelige Monopolhandels Ophævelse paa Island', 18 August 1786, *Lovsamling for Island*, V, pp. 317–338.

28. 'Anordning ang. Kjøbstæderne paa Island', 17 November 1786, *Lovsamling for Island*, ed. by Oddgeir Stephensen & Jón Sigurðsson (Copenhagen: Andr. Fred. Höst, 1855), V, pp. 343–352.

29. *Mannal á Íslandi 1801, Suðuramt* (Reykjavík: Ættfræðafélagið, 1978), pp. 339–340.

30. Þór Whitehead, *Ófriður í aðsigi* (Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1980), p. 16.

31. Christophe Paulin, Chevalier de la Poix de Fréminville, 'Voyage to the North Pole in the Frigate *Syrène*', in Pinkerton, *New Voyages and Travels*, vol. 2 (1820), p. 90.

32. In the first decade of the 19th century the only school in Iceland was at Bessastaðir, preparing Icelandic boys or young men for the clergy or university education.

33. See further: Gunnar Karlsson on Pietism, *Iceland's 1100 Years: History of a Marginal Society* (London: Hurst & Company, 2000), pp. 169–171.

34. *The French Revolution Sourcebook*, ed. by John Hardman (London: Arnold, 1999), p. 113.

35. Around 40 editions of Münster's *Cosmographia* were published between the years 1544 and 1628. On the subject of travels lies about Iceland in general see Sumarliði R. Ísleifsson, *Ísland framandi land* (Reykjavík: Mál og menning, 1996).
36. Quoted by Ethel Seaton, *Literary Relations of England and Scandinavia in the Seventeenth Century* (Oxford: Clarendon Press, 1935), p. 221 (from State Papers, Domestic).
37. Páll Björnsson 22 February 1674/1675, no. 111. See extensively on this in Seaton, *Literary Relations of England and Scandinavia*, chapter V; Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1951), IV, pp. 111–112.
38. See *Den Arabiske Rejse 1761–1767 – en dansk ekspedition set i videnskabshistorisk perspektiv*, ed. by Stig T. Rasmussen (Copenhagen: Munksgaard, 1990).
39. Johann Anderson, *Efterretninger om Island, Grønland og Strat Davis* (Copenhagen: Gabriel Christian Rothe, 1747).
40. This has led to the expression 'snakes in Iceland', which according to the *Oxford English Dictionary* is 'something posited only to be dismissed as non-existent'. This is somewhat unfair. In the original Danish edition there is a whole paragraph, which is shortened in the English edition and footnoted: 'Mr. Anderson says, it is owing to the excessive cold that no snakes are found in Iceland.' However, what is missing is Horrebow's reason for this chapter because he disagrees with Anderson. As there were snakes in Denmark, Horrebow believed snakes could survive in southern Iceland where the climate was similar, and commented that since serpents 'had not come to Iceland it is well, for no one is likely to trouble himself to transplant them thither.' (p. 91).
41. Ísleifsson, *Ísland framandi land*, pp. 99–100; Þorvaldur Thoroddsen, *Landfræðissaga Íslands* (Reykjavík: Ormstunga, 2005), 2nd ed. (used here), the first edition was published in Copenhagen 1900–1902, II, pp. 238–246.
42. Niels Horrebow, *The Natural History of Iceland* (London: printed for A. Linde, 1758), preface.
43. *Ibid.*, p. 5.
44. As the sub-title reads: Containing Observations on the manners and customs of the inhabitants, a description of the lakes, rivers, glaciers, hot springs and volcanoes; of the various kinds of earths, stones fossils and petrifications; as well as of the animals, insects, fishes &c. And they were true to their word.
45. Eggert Ólafsson & Bjarni Pálsson, *Reise igiennem Island* (Sorøe: Trykt hos Jonas Lindgrens Enke, 1772).
46. Eggert Ólafsson & Bjarni Pálsson, *Travels in Iceland Performed by Order of His Danish Majesty by Messrs. Olafsen & Povelsen* (London, n.a, 1805). The book first appeared in Icelandic in 1943: *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752–1757*, ed. by Steindór Steindórsson (Reykjavík: Haraldur Sigurðsson og Helgi Hálfðanarson, 1943). A second edition was published in Reykjavík in 1975 by Örn and Örlýgur entitled: *Travels in Iceland by Eggert Ólafsson and Bjarni Pálsson 1752–1757*. See further: Ísleifsson, *Ísland framandi land*, pp. 100–103, and Thoroddsen, *Landfræðissaga Íslands*, III, pp. 18–29, 37–38.

47. Karlsson, *Iceland's 1100 Years*, p. 115.
48. Steindór Steindórsson, 'Introduction', in *Travels in Iceland by Eggert Ólafsson and Bjarni Pálsson*, pp. 1–2 (unnumbered).
49. Ibid.
50. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers* (Lausanne and Berne: Chez les Sociétés Typographiques, 1780), vol. IX, pp. 106–112. Quotation on p. 106.
51. The French text is as follows, p. 107: 'la description la plus moderne & la plus exacte, est celle qui a été publiée à Coppenhague en 1752, par M. Horrebow islandois de nation, & témoin oculaire de tout ce qu'il rapporte.' The author was mistaken. Horrebow was not an Icelander but a Dane.
52. The documents are preserved in the archives of the Ministère de la Défense at the Château de Vincennes.
53. Alan Taylor, *American Colonies* (New York: Viking, 2001), p. 386.
54. Kerguelen, *Relation d'un voyage*, p. 735–743; Ísleifsson, *Ísland framandi land*, p. 104; Thoroddsen, *Landfræðissaga*, III, pp. 74–75.
55. Kerguelen, *Relation d'un voyage*, pp. 750, 753.
56. Kerguelen, *Relation d'un voyage*, p. 744.
57. His description of Iceland is in the Second Part, pp. 744–754.
58. Kerguelen, *Relation d'un voyage*, p. 751.
59. See footnote 3.
60. Kerguelen, *Relation d'un voyage*, p. 745.
61. Thoroddsen, *Landfræðissaga*, III, pp. 76–77.
62. In a new article by Hrefna Róbertsdóttir, she points out the fact that the special orders of food imported in 1784, especially by the people of Patreksfjörður, was 'quite different from what was customary among common people.' French influence? See: 'Munaðarvara og matarmenning: Pöntunarvara árið 1784', *Saga*, L:2 (2012), pp. 70–111.
63. Jean René Antoine, Marquis de Verdun de la Crenne, Jean-Charles Chevalier de Borda & Alexandre Guy Pingré, *Voyage fait par ordre du roi en 1771–1772, en diverses parties de l'Europe, de l'Afrique et de l'Amérique...* (Paris: L'Imprimerie Royale, 1778), 2 volumes, Iceland is in the second, pp. 245–254, 262–269.
64. I would like to remind the reader that this research is on-going.
65. Anna Agnarsdóttir, 'Sir Joseph Banks and the Exploration of Iceland', in *Sir Joseph Banks: A Global Perspective*, ed. by R.E.R. Banks et al. (London: the Royal Botanic Gardens, Kew, 1994), pp. 31–48.
66. Joseph Banks, *Joseph Banks in Newfoundland and Labrador, 1766: His Diary, Manuscripts and Collections*, ed. by Averil M. Lysaght (London: Faber & Faber, 1971).
67. There is a list extant of the books Banks took with him to Iceland, printed in Harold B. Carter, *Sir Joseph Banks (1743–1820): A guide to biographical and bibliographical sources* (London: British Museum (Natural History), 1987), pp. 235–237. The *Reise igiennem Island* is

on the list. It still awaited translation (an abridged version was published in 1805) but Solander and von Troil would have been able to make sense of it.

68. The Banks journal, edited by this author is now in press for The Hakluyt Society (to be published by Ashgate). Banks's spelling has here been modernised.

69. The Banks journal, see footnote 69.

70. Ejner Fors Bergström, 'Indledning', in Uno von Troil, *Brev om Island* (Stockholm: Samfundet Sverige-Island, 1933), pp. 10–11.

71. The first accounts of the Iceland expedition were actually published in the Uppsala newspapers in 1773 (footnote in von Troil, *Letters from Iceland* (1780), p. 1) but this was the first edition of the book.

72. Thoroddsen, *Landfræðissaga*, III, p. 107.

73. Haraldur Sigurðsson, 'Inngangur', *Bréffrá Íslandi* (Reykjavík: Menningarsjóður, 1961), p. 30.

74. Sir George Steuart Mackenzie, *Travels in the Island of Iceland during the Summer of 1810* (Edinburgh: Arch. Constable & Co., 1811), p. vii.

75. See footnote 69.

76. *The Journals of the Stanley Expedition to the Faroe Islands and Iceland in 1789*, ed. by John F. West (Torshavn: Føroya Fróðskaparfelag, 1970–1976), 3 volumes, I, p. 208.

77. Ibid.

78. William Jackson Hooker, *Journal of a Tour in Iceland in the Summer of 1809* (London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1813), I–II. It was first published privately in Yarmouth in 1811.

79. Mackenzie, *Travels in Iceland in 1810*. His travel companions both contributed to the book.

80. Ebenezer Henderson, *Iceland or the Journal of a Residence in that Island during the years 1814 and 1815* (Edinburgh: Oliphant, Waugh and Innes, 1818). See especially pp. 494–495.

81. Henry Holland, *The Iceland Journal of Henry Holland 1810*, ed. Andrew Wawn (London: The Hakluyt Society, 1987), pp. 156, 216.

82. Sumarliði R. Ísleifsson is now completing a doctoral thesis which analyses the image of Iceland throughout the ages. Among his sources is some of the travel literature mentioned here. See also: Karen Oslund, *Iceland Imagined: Nature, Culture, and Storytelling in the North Atlantic* (Seattle WA: University of Washington Press, 2011), and Anna Agnarsdóttir, 'In Search of a "Distinct and Peculiar race of People": the Mackenzie Expedition to Iceland, 1810', *Global Encounters: European Identities* (Pisa: Pisa University Press, 2010), pp. 235–246.

83. Gustafsson, *Political interaction*, p. 44.

84. Among them were seventeen women sent to *Spunahúsið* or to Finnmark. See Sigríður H. Jörundsdóttir, 'Þjófar og annað ógæfufólk í þrælakistum Kaupmannahafnar 1736–1830', unprinted BA dissertation in history, University of Iceland (Reykjavík: Landsbókasafn Íslands-Háskólabókasafn, 1995), pp. 42–43.

85. Jón Ólafsson, *Reisubók Jóns Ólafssonar Indíafara samin af honum sjálfum (1661)*, ed. by Völundur Óskarsson (Reykjavík: Mál og Menning, 1992). Translated into English by Bertha S. Phillpott as *The Life of the Icelander Jón Ólafsson Traveller to India written by himself* (London: The Hakluyt Society, 1923). In 1998 another edition was translated and edited by Inger Barnes (Cambridge: Babraham, 1998).
86. Árni Magnússon, *Ferðasaga Árna Magnússonar frá Geitastekk 1753–1797*, ed. by Björn K. Þórólfsson (Reykjavík: Heimdallur, 1945). Translated into Danish by Páll Eggert Ólason, 'En islandsk Eventyrer Árne Magnussons Optegnelser', *Memoirer og Breve*, ed. by Julius Clausen & P. Fr. Rist (Copenhagen: Gyldendalske boghandel, 1918), IV.
87. 'Journal eður víðferlissaga Eiríks Björnssonar', *Upplýsingaröldin: Úrval úr bókmenntum 18. aldar*, ed. by Víkingur Kristjánsson & Þorfinnur Skúlason (Reykjavík: Mál og menning, 2000), pp. 431–466.
88. 'Fitjaannáll', *Annálar*, II, pp. 346, 349.
89. 'Hítardalsannáll', *Annálar*, II, pp. 591, 647–649.
90. Ingi Sigurðsson, *Hugmyndabeimur Magnúsar Stephensen* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1996), p. 182.
91. See further: Anna Agnarsdóttir, 'The Historiography of the French Revolution in Iceland', in *La Storia della Storiografia Europea sulla Rivoluzione Francese*, ed. by Armando Saitto (Rome: Associazione degli Storici Europei, 1990), II, pp. 353–364.
92. Georg Andreas Kyhn, *Nödvarge imod den i Island regierende Övrighed* (Copenhagen: n.a., 1797), pp. 256–257; Sigfús Haukur Andrésson, *Verslunarsaga Íslands 1774–1807: Upphaf fríböndlunar og almenna bænarskráin* (Reykjavík: Verzlunarráð Íslands, 1988), II, pp. 778–779.
93. *Íslands almindelige Ansøgning til Kongen om udvidede Handels-Fribede m. v.* (Copenhagen: Gyldendals Forlag, 1797), p. 8. The Danish words are *ufrie, undertrykkende og slavisk*.
94. See Sigfús Haukur Andrésson, 'Almenna bænarskráin, tveggja alda minning', *Ný Saga*, 7 (1995), pp. 73–82.
95. *Minnisverð tíðindi*, II, pp. 474–475. See further Jón Espólín, *Íslands Árbækur í sögu-formi* (Copenhagen: Hið íslenska bókmenntafélag, 1843), XI, p. 125.
96. Ólafsson, *Ferðabók*, pp. 221–222 in the second Icelandic edition.
97. Æsa Sigurjónsdóttir, *Klæðaburður íslenskra karla á. 16. 17 og 18. öld* (Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, 1985), pp. 54–56. On p. 55 there is an illustration (unfortunately not in colour) of this memorial tablet.
98. Kerguelen, *Relation d'un voyage*, p. 752.
99. The Banks journal, see footnote 67.
100. Magnús Stephensen, *Eptirmali Átjándu Aaldar* (Leirárgörðum: Forlag Íslands opinberu Vísinda Stiptunar, 1806), p. 816.
101. Magnús Stephensen, *Margvíslegt gaman og alvara* (Leirárgörðum: Beitistöðum, 1798), I, pp. 162–167.

102. Gyða Thorlacius, *Endurminningar frá Gyðu Thorlacius frá dvöl hennar á Íslandi 1801–1815* (Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1947), p. 147. See further Anna Agnarsdóttir, 'Aldahvörf og umbrotatímar', in *Saga Íslands*, ed. by Sigurður Línal & Pétur H. Árnason (Reykjavík: Hið íslenska Bókmenntafélag, 2011), pp. 120–122.

103. Eggert Ólafsson, *Ferðabók*, II, pp. 220–221.

104. Hrefna Róbertsdóttir, 'Munaðarvara og matarmenning', p. 111.

105. Karlsson, *Iceland's 1100 Years*, pp. 143–146.

106. Magnús Stephensen, *Ræður Hjálmars á Bjargi*, ed. by Örn Hrafnkelsson (Reykjavík: Sagnfræðistofnun, 1999), pp. 14–15. First published in 1820.

Summary:

Iceland in the Eighteenth Century: An Island Outpost of Europe?

The aim is to define Iceland's relationship with Europe during the eighteenth century. Though Iceland, an island in the mid-Atlantic, was geographically isolated from the European continent, it was in most respects an integral part of Europe. Iceland was not much different from western Europe except for the notable lack of towns and a European-style nobility. However, there was a clearly – defined elite and by the end of the eighteenth century urbanisation had become government policy. Iceland was also remote in the sense that the state of knowledge among the Europeans was slight and unreliable. However, in the spirit of the Enlightenment, Danish and French expeditions were sent to Iceland while British scientists began exploring the island with the result that by the early nineteenth century an excellent choice of books was available in the major European languages giving up-to-date accounts of Iceland. On the other hand the Icelanders were growing ever closer to Europe, by the end of the century for instance adopting fashionable European dress. Iceland's history always followed western trends, its history more or less mirroring that of western Europe.

Keywords: Icelandic history, Europe, travel literature, eighteenth century, Icelandic society, urbanisation, exploration, scientific expeditions, the Enlightenment

Utdanning av lærere for det nordlige Norge: De tidlige institusjoner i Trondheim 1717–1732

Randi Skjelmo

Tidlige seminarer i Trondheim

Det er bekjent, hvor vigtigt og velgjørende for vore nordligste Egne Seminarium Lapponicum var, ei alene, imedens den af sand apostolisk Aand besjælede v. Westen levede og virkede, men ogsaa siden i en lang Række af Aar under Missionscollegiets kraftige Bestyrelse.¹

Sitatet ovenfor er hentet fra arbeidet med å etablere et skolevesen i Norge etter at unionen med Danmark var opphørt i 1814. Stortingspolitikeren og prosten Peter V. Deiboll framholdt da de positive følgene den institusjonaliserte samiskundervisningen i Trondheim hadde hatt for opplysningsarbeidet i Norge på syttenhundretallet. Især ble betydningen av Thomas von Westens virke (1683–1727) fremhevet. *Seminarium Lapponicum* er i nyere tid blitt godt utforsket i sammenheng med arbeidet til språkforskeren Knud Leem (1696/97–1774), som var professor ved seminaret i hele perioden fra 1752 til sin død.² Også forbindelsen mellom *Seminarium Lapponicum* og det første offentlige lærerutdanningsseminaret i Norge (igangsatt på Trondenes i 1826) er gjort rede for i nyere arbeider.³ I denne artikkelen settes fokus på første del av syttenhundretallet og på forløperne til *Seminarium Lapponicum*; de såkalte *Seminarium Scholasticum* og *Seminarium Domesticum*.

Byen Trondheim hadde på denne tiden en sentral posisjon i forhold til det nordlige Norge. Trondheim var bispesete og administrasjonssenter for området som i dag utgjør Nord-Norge, Trøndelag og deler av Vestlandet.⁴ Her befant også rikets nordligste katedralskole seg.⁵ Katedralskolen, senere benevnt som "latinskole" eller "lærd skole", representerte den høyeste utdannelsen som det var mulig å få i Norge. Skolen ble betraktet som en forberedelse til universitetet og som en forskole for presteutdanning. Katedralskolen i Trondheim kom til å bli sentral i tilknytning til virksomheten Misjonskollegiet i København igangsatte i Norge. Misjonskollegiet drev misjon også i Trankebar i India; hit sendte de ut

misjonærer fra byen Halle i Tyskland. Arbeidet ble etter hvert utvidet til også å omfatte Grønland med den nordnorske presten Hans Egede (1686–1758) som initiativtaker.⁶ Egede sto i kontakt med von Westen og etter endt tjeneste på Grønland bosatte han seg i København. Her bidro Egede senere til opprettelsen av et seminar for utdanning av grønlandske misjonærer (grunnlagt 1736). På tilsvarende vis spilte Thomas von Westen en avgjørende rolle for Misjonskollegiets aktivitet i Norge. I enkelte fremstillinger betegnes Seminarium Lapponicum som von Westens seminar, slik at en kunne få den oppfatning at han hadde vært leder for dette seminaret.⁷ Det stemmer ikke. I virkeligheten grunnla von Westen to andre seminarer for samiskundervisning, de nevnte Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum. Disse eksisterte i Trondheim i perioden fra 1717 til fem år etter von Westens død i 1727.⁸ Fra 1732 fulgte en tveårsperiode uten organisert samiskundervisning, fram til tradisjonen ble gjenopptatt i form av professor Leems Seminarium Lapponicum i 1752.

Siktemålet med artikkelen er å klargjøre hva det var slags utdanningsvirksomhet som fant sted ved de to seminarene i Trondheim som von Westen var involvert i og som var delvis samtidig i drift. Sentrale spørsmål som artikkelen søker å gi svar på er hvem som tok initiativ og var pådrivere til disse seminarene, hvordan de ble organisert og hvordan rekruttering av lærere og lærekandidater foregikk.

Kilder til kunnskap

Omfanget av primærkilder når det gjelder de aktuelle seminarene har vist seg å være begrenset. I arkivet til Trondheim katedralskole finnes en kombinert elevprotokoll og regnskapsbok påbegynt i 1653, men den har ingen innførsler for perioden 1692–1732.⁹ Deler av von Westens arbeid finnes publisert i *Nordnorske samlinger*.¹⁰ For å supplere disse har jeg støttet meg på historiske arbeid som knytter an til misjon, kirke og utdanning. Misjonshistorikerne Daniel Thrap og Adolf Steen omhandler von Westens arbeid i sine bøker *Thomas von Westen og Finne-Missjonen* (1892) og *Samenes kristning og Finnemisjonen til 1888* (1954).¹¹ Flere av Misjonskollegiets instruksjoner for arbeidet i Norge er tatt med som vedlegg i Steens bok. Andreas E. Erichsens bok *Trondhjems katedralskoles historie* (1911) omhandler skolen fra middelalderen og fram til omkring 1850. Boken gir dermed innblikk i tidsrommet som er aktuelt for denne artikkelen samtidig som den viser hva slags vilkår som eksisterte ved skolen forut for opprettelsen av Seminarium Scholasticum. Framstillingen er godt belagt med kilder fra stiftets arkiv. Trygve Lysakers bok *Reformasjon og enevelde 1537–1804* (1987) omhandler Trondhjems stift og Ni-

daros bispedømme fra reformasjonen og fram til bispedømmet ble delt og Nord-Norge fikk sin egen biskop. Boken kaster ikke bare lys over det allment religiøse livet, men også over den politiske, sosiale og kulturelle utviklingen. Videre har verket *Dansk kirkehistorie* (1951) med Johannes Pedersens framstilling av pietismens tid 1699–1746 vært sentral.¹² Her omtales de første sammenstøt mellom representanter for de teologiske retningene ortodoksi og pietisme, den nordiske krig (1709–1720) og pietismens fremgang med opprettelsen av Misjonskollegiet. Vi får også innblikk i tiden etter at krigen var over med gjenoppbygging og pietistisk vekkelse. Dette var hendelser og ideologiske strømninger som slo inn også i Trondheim. I arbeidet *Statsmakt og misjon* (2002) viser Peggy Granås hvordan og med hvilke midler den danske statsmakt forsøkte å ta ansvaret for misjonen i Nord-Norge.¹³ Pedagogen Anton Hoëm tar for seg hele perioden fra Misjonskollegiet ble etablert og fram til nyere tid. I boken *Fra noaidiens verden til forskerens: misjon, kunnskap og modernisering i sameland 1715–2007* (2007) belyser Hoëm samspillet mellom samfunns- og skoleutviklingen og utvikler en teoretisk forståelse av skolens og samfunnets inngripen i hverandre.¹⁴ Artikkelen er også relatert til forskning fra svensk og finsk lappmark gjennom Sølve Anderzéns kirke- og skolehistoriske arbeider og Daniel Lindmarks bok *En lappdrängs omvändelse* (2006).¹⁵

En annen kilde har vært Hans Hammonds misjonshistorie.¹⁶ Mange av de ovenstående viser til denne i sine bøker. Hammond gir en omfattende framstilling av von Westen og hans virke. Som enkeltperson var han viktig for igangsetting av seminarene. Men det fantes også andre aktører i Trondheim som bidro til at virksomheten lot seg gjennomføre. I tidligere arbeider har personlige motsetninger mellom von Westen og biskopen i Trondheim, Peder Krog, hatt en fremtredende plass.¹⁷ Likeså har det nære forholdet mellom biskopen og sønnen Nils Krog, katedralskolens rektor, blitt tillagt vekt når det gjaldt å forklare vanskelige samarbeidsforhold.¹⁸ Hammond omtaler forholdet mellom von Westen og biskopen som preget av personmotsetninger. Noe overraskende omtaler han von Westen som teologisk ortodoks. I Thraps bok er også dette forholdet viet plass, men her nyanseres bildet noe. Det gjøres gjennom å trekke inn deres teologiske overbevisninger, Thrap framstiller von Westen som influert av pietismen, biskop Krog som ortodoks teolog. Uenighet mellom de to har vært påpekt som forklaring helt opp til vår tid. Vi ser den så sent som i 2007, i Hoëms bok *Fra noaidiens verden til forskerens:*

I skillet mellom kirkens pragmatiske praktisering av misjonsbefalingen og misjonens levendegjørelse av den oppsto et varig skisma mellom dem som formidlet kristendommen ved hjelp av samenes eget språk og dem som nyttet dansk i formidlingen, mellom kirkens

embetsmenn som vektla kirkens verdslige funksjon og de som vektla kirkens religiøse oppgaver. Denne striden er senere kjent som fornorskingsstriden. Fornorskningen hadde sitt utspring som et rent kirkelig anliggende i konflikten mellom biskop Peder Krog og vicarius Thomas von Westen. Denne strid ble opprettholdt innenfor kirken i lang tid fremover. Senere ble fornorskningen også et tema i den alminnelige kulturutvikling, i første rekke i Nord-Norge.¹⁹

Gjennom å anvende teori om framvekst av utdanningssystemet er det mulig å framsette supplerende forklaringer.²⁰ Spørsmålene artikkelen søker å gi svar på er utledet fra Margaret Archers teori om framvekst og endring av statlige utdanningssystem. Archer framholder perioden før et utdanningssystem er etablert som viktig å undersøke og mener at etablering av egne institusjoner har spilt en viktig rolle for framveksten av det som i dag utgjør et utdanningssystem.²¹ Når det gjaldt premissene for seminarene det her fokuseres på, blant annet i form av instruksjer og gjennom å skaffe til veie økonomisk støtte, skal vi se at Misjonskollegiet spilte en sentral rolle i forhold til det ene, mens det andre var av privat karakter. Dette blir tydeliggjort ved å ta utgangspunkt i at maktrelasjonene ikke var lokalisert til Trondheim, men til København. Det er derfor i artikkelen lagt vekt på den kommunikasjonen som foregikk mellom aktørene i henholdsvis København og Trondheim.

Hammonds bok er på 951 sider. Den ble utgitt i 1787, seksti år etter von Westens død. Utgivelsen ble begrunnet med at "intet forhen offentlig og fullstendig var skrevet om den Finlappiske Mission inden Kongerigets Grændser", mens mye var skrevet om den Grønlandske og den Ostindiske misjon. Hammond stilte seg spørsmål om hvorfor det var utkommet så mye samtidig litteratur fra disse misjonsmarkene, men lite fra den norske.²² Forklaringen mente han lå i manglende innrapporteringer fra von Westen til Misjonskollegiet. Han kommenterer også von Westens språklige framstillingsevne, at han ikke hadde det danske språk i sin makt. Til Misjonskollegiet skrev han på den trondhjemske dialekt, noe som kunne være problematisk for de danske å forstå. Dette ble også betraktet som en av årsakene til at von Westen ble bedt om å komme til København for muntlig å gjøre rede for arbeidet. I tillegg var von Westen ofte på etterskudd med sine etterretninger og ikke minst med regnskapene. I 1723 tilbød Misjonskollegiet å betale for hjelp til å få misjonshistorien skrevet. Når det ikke skjedde, mener Hammond det skyldtes von Westens tiltagende svakhet og avmektighet. Fra august 1726 og til sin død året etter skrev han svært lite.

Hammond støtter seg i hovedsak på tre typer kilder. Det ene er brev mellom von Westen og Misjonskollegiet som han forteller at en kopist ved Misjonskol-

legiet i København har skrevet av for ham. Om disse kopiene fremdeles eksisterer, vil de i så fall representere en unik kilde. Originalene antas å ha gått tapt i den store bybrannen i København i 1795, der Vaisenhuset som også inneholdt arkivet til Misjonskollegiet ble totalskadd. Ifølge Thrap har imidlertid mange av von Westens brev eksistert i flere avskrifter.²³ Det andre er personlige brev. Hvordan han har fått dem i sin besittelse nesten seksti år etter at von Westen var død, framgår ikke. Men han kommenterer at de ikke har vært ment for offentliggjørelse. Argumentet for å skrive av private brev, har vært å komme på innsiden av von Westen. Fordi det var mulig å skjule sin personlighet i offentlige handlinger, måtte kjennskap til en manns karakter hentes i den daglige oppførsel og omgang med fortrolige venner, "derfor afskriver jeg nogle af Hr. von Westens hemmelige Breve til hans allerbedste Venner", heriblant prestekollegaen Engelhardt.²⁴ En tredje kilde er muntlige overleveringer. Hammond var barnebarn av von Westens hustru.²⁵ Han har derfor gjennom familietilknytning hatt tilgang til fortellinger om sin stemorfar. Framstillingen er imidlertid blitt kritisert for å være et rent forsvarsskrift for von Westen. Når den betraktes som verdifull, er det særlig fordi den gir tilgang til en rekke av von Westens brev og meddelelser som ansees å være tapt. Boken blir derfor på tross av kritikk å betrakte som kilde.

Hammonds bok inneholder også et forord på 24 sider av Peter F. Suhm. Suhm hadde vært etatsråd i Trondheim fra 1751 og sentral i det intellektuelle miljøet byen. Han var en av medstifterne av det lærde selskapet i Trondheim i 1760, *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab*.²⁶ Det var Hammond som hadde bedt Suhm skrive forordet. Suhm skriver han at han selv har hørt den danske Hans Gram vitne om "de fortræffelige Lectioner" von Westen hadde holdt over "det græskiske nye Testamente" og at han likeledes har hørt prektige vitnesbyrd av en av hans disipler, rektor Dass.²⁷ Han trekker fram to skriftlige referanser, den ene er til Högströms beskrivelse over Lappland der han omtaler von Westen med følgende ord: "Daß die Lappen auch an einen geglaubet, den sie Saracka genannt, hat der theuren Dänische Lehrer Thomas von Westen ehemahls berichtet". Den andre er biskop Wallin i Göteborg som skriver i *Acta literaria Sveciae* året 1728: "Thomas von Westen, Nidrosiensis Lector, & in convertendis istius regionis Lapponibus vigilantissimus; af hvilket Sted man ogsaa seer, at von Westen har fra Snaasen skrevet et Brev til Clerisiet i Jemteland under den 11 Martii 1723."²⁸ Brevet fra von Westen til det svenske presteskapet vakte ifølge Daniel Lindmark stor oppmerksomhet, og det kom også opp i den svenske riksdagen.²⁹ Lindmark beskriver han som en av inspirasjonskildene for Lappskoleförordningen av 1723. Arbeidet til von Westens var altså godt kjent i Sverige og her oppnådde han aktelse for måten han hadde organisert seminarvirksomheten i Trondheim på.³⁰

Trondheim etter reformasjonen, Misjonskollegiet i København og forberedelser til misjon i Norge

Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum ble begge igangsatt i Trondheim. Fram til reformasjonen hadde byen spilt en betydningsfull rolle. Den norske historikeren Trygve Lysaker viser hvordan kirkens maktgrunnlag etter reformasjonen ble overtatt av en verdslig administrasjon og noen av de konsekvenser det fikk.³¹ Fra å ha hatt en stor geistlighet som dominerte bybildet, sank Trondheim ned til en provinsby. Fra nå av skulle overskuddet fra de sentralkirkelige institusjonene gå til Danmark. Innbyggerne måtte innordne seg under nye autoriteter og mange måtte skaffe seg et annet livsgrunnlag. Lysaker omtaler beslutningen om at domkapitlene skulle fortsette å bestå, som et av reformasjonens paradokser og resultat av Luthers personlige inngripen. Han skulle ha fremholdt som ønskelig og nødvendig å bevare domkapitlene som et økonomisk grunnlag for katedralskolene. Kort tid etter reformasjonen ble det opprettet lektorater ved katedralskolene.³² Dette skjedde for at religionsundervisningen skulle bli såpass grundig at elevene, etter å ha fått noen års modenhet, skulle kunne gå inn i prestegjering. Undervisningen foregikk ved foredrag hvor elevene skulle gjøre sine egne opptegnelser. Etter hvert ble utdanningskravet for prester innskjerpet og den teologiske embetseksamen ble innført i 1629. Det ble nå mulig å ta den lavere teologiske grad ved universitetet i løpet av bare ett til to år. Gjennom disse endringene ble lektoratene overflødige, men de fortsatte likevel å bestå. Ikke minst ble de betraktet som retrettstillinger for katedralskolens rektorer.

Misjonskollegiet ble opprettet i København 1714 og skulle være et misjonsdepartement underlagt kongen.³³ Det ble i første rekke igangsatt for å ivareta misjonen i Trankebar i India etter at det var oppstått uenigheter mellom misjonærene og ledelsen for det ostindiske handelskompaniet. Allerede fra begynnelsen fikk kollegiet som oppgave også å oppta arbeid blant samene i Finnmark.³⁴ Som leder for Misjonskollegiet utpekte kongen Geheimeråd von Holstein. De fire øvrige var dronningens overhofmester von München, den teologiske professor Steenbuch, sogneprest Lodberg og prins Carls hoffmester Wendt, sistnevnte som sekretær. Det offisielle navnet var *Collegium de cursu Evangelii promovendo*, og første møte ble holdt 13. desember 1714. Allerede dagen etter tilskrev Misjonskollegiet de to prostene i Finnmark, Ludvig Paus i Øst-Finnmark og Trude Nitter i Vest-Finnmark. Videre tok det kontakt med den norske stattholderen, som straks foreslo seg selv og biskop Deichmann i Kristiania som medlemmer av kollegiet. Dette ble høflig avslått. Misjonskollegiet utga et skrift for å klargjøre siktemålet med

misjonen.³⁵ Dette ble trykt både på dansk og tysk og sendt til alle stiftsamtmenn og biskoper i Danmark og Norge for å gjøre saken kjent og be om råd for hvordan virksomheten kunne realiseres. Skriftet ble i latinsk oversettelse sendt det engelske misjonsselskapet i London, *Society for promoting Christian knowledge*, for også der å be om råd og samtidig takke for hjelpen til den ostindiske misjonen. Til dette arbeidet var det mottatt fra England et boktrykkeri for å trykke bøker i Trankebar. I et nytt brev samme år meldte Misjonskollegiet fra om den planlagte misjonen blant den samiske befolkningen. Her ble arbeidet omtalt som hedningemisjon og på nytt ble det bedt om råd.

Fra Norge ble det nedsendt en rekke forslag til København. Selv var Misjonskollegiets medlemmer ukjent med forholdene i Finnmark. Blant rådene Misjonskollegiet mottok var et fra konrektor (viserektor) Skanke ved Trondheim katedralskole der han anbefalte å beskikke en pålitelig mann som kunne reise for å bese Finnmark og legge en plan for misjonen og for utdanning av de kommende misjonærene. Han foreslo dessuten å besette lektoratet med en rettsindig mann og sa seg villig til å forestå arbeidet. Også presteforeningen "Syvstjernen" på Møre sendte sine råd. Et av dem var å ikke sende de dårligste prestene til Finnmark. Den som førte rådene i pennen har sannsynligvis vært Thomas von Westen, sognepresten i Veøy. I tillegg til gudfryktige prester ville de ha gode kateketer. De framholdt også at det var mangel på skolemestere og få som kunne lese i bok. De foreslo at misjonærenes utgifter ikke skulle bekostes av samene fordi det ville få dem til å vende seg imot misjonen. Videre mente de at unge samer skulle opplæres så at minst en i hver familie skulle kunne veilede de andre og at salmer og bønner måtte oversettes til deres eget språk. Presten Eiler Hagerup, et av medlemmene i foreningen "Syvstjernen", reiste til København og ble Misjonskollegiets konsulent, det samme ble Ove Schieldrup, amtmann i Nordlandene.

Allerede i april 1715 var den kongelige instruks for misjonen klar.³⁶ Den skulle omfatte "saavel Ruug, og Søe-Finnerne, som de omstrøde Lap- og Markfinner".³⁷ "Rugfinnene" var ikke samer, men finsktalende som hadde begynt å innvandre fra Sverige og Finland omkring hundre år tidligere. I våre dager er disse kjent som skogfinner. "Sjøfinnene" var samisktalende og for en stor del fastboende langs kysten. De kalles i dag sjøsamer. "Lapfinner" og "Markfinner" peker dels på nomadiske samer som holdt seg med reinsdyr, dels på samer som drev jordbruk. Da det ble forsøkt å igangsette misjon blant "rugfinnene" på Finnskogen i Kristiania stift, møtte det sterk motbør fra biskopen der, Deichmann.³⁸ Hovedinnsatsen ble dermed lagt til de nordlige delene av landet. Det skulle søkes etter gode subjekter som var dyktige til å lære andre. Disse skulle utdannes til kateketer for deretter å videreutdannes til prester. I tillegg til de skolene som allerede fantes

skulle det innrettes nye. Behovet for anstalter og stipendier ville bli imøtekommet, og det skulle øremerkes studieplasser ved universitetet i København.

Misjonskollegiet tok kontakt med von Westen og spurte om det fantes personer som kunne brukes til misjonen. Det var problem med å rekruttere kvalifiserte kandidater. von Westen foreslo derfor å ta "substitutter" fra hvert sogn til kateketer fordi det var mangel på studenter. Han anmodet videre om klokkere og skolemestere fra København, og da dette ikke lot seg gjøre, ba han kongen om å befri skolemestere fra soldattjeneste. Dette var under den store nordiske krig, og det var snart ikke skolemestere tilbake. I samme brev ga von Westen tilbud om sin tjeneste for misjonen. Han sa seg villig til å reise til Trondheim og ville heller ikke unnslå seg for å reise til Finnmark sommerstid. Når von Westen hadde tilbudt seg å være kollegiets mann "i Trundhiem eller paa Grændserne, som vicem geres [stedlig representant], hvilken flitteligen kunde correspondere med collegio" har han sannsynligvis sett for seg at dette kunne kombineres med sognekallet på Veøy.³⁹ Prestekallet Veøy, der von Westen var sogneprest, ble betraktet som et kall med gode inkomster. Ønsket til von Westen om å reise til Finnmark ble oppfylt raskere enn han kanskje hadde tenkt. Misjonskollegiet ventet ikke på svaret hans, og utnevnte han til leder for misjonsarbeidet i februar 1716. Misjonskollegiet tildelte ham samtidig en nyopprettet stilling med betegnelsen *vicarius* ved katedralskolen i Trondheim. Skolens *vicarius* ble tillagt ansvaret for iverksettelsen av misjonen i Finnmark. Stillingen innbefattet også lektoratet ved katedralskolen og funksjonen som sekretær for domkapitlet.⁴⁰

Thomas von Westen var godt kjent i Trondheim. Her hadde han vokst opp som apotekersønn. Faren var av tysk familie og innehadde de privilegier det innebar å være faglært apoteker med egen bevilling. Byborgere har helt sikkert utgjort en del av familiens omgangskrets. Da han som ung mann kom til Trondheim som leder for misjonen, var han altså tilbake til der han hadde hatt sin oppvekst sist på 1600-tallet. von Westen la ut på reisen nordover fra Trondheim med en solid akademisk ballast. Mens han i etterkant av sine språkstudier fremdeles oppholdt seg i København, hadde han fått tilbud om et professorat i lingvistikk og retorikk i Moskva. I stedet for utenlandsopphold ble det prestatjeneste på Mørekysten. I sin prestegjerning, først som sogneprest og etter hvert i misjonens tjeneste, brakte han med seg sine interesser for blant annet språk.

Thomas von Westen hadde også tidligere vært nordpå. Etter en periode som student i København, der han hadde avlagt teologisk eksamen av lavere grad, hadde han hatt tjeneste som privatlærer hos familien til sorenskriver Jakob Dass på Helgeland.⁴¹ I til sammen fire år hadde han vært lærer for de to sønnene i huset, og han fulgte disse til København da de skulle immatrikuleres ved Universitetet. Han

ble værende i København, samtidig som han holdt fram med sine egne studier, denne gang i språk. Gjennom et såpass langt opphold i Nordlandene som fire år, er det rimelig å anta at han var blitt godt kjent med den lokale kulturen. Her hadde han levd med til dels store årstidsvariasjoner og vekslende værforhold. Han hadde fått med seg forhold knyttet til viktige næringer som fiskerier og jordbruk, og høyst sannsynlig hatt omgang med embetsmenn samt sjøfarende på tur sørover og nordover i ulike ærender. von Westen må dermed kunne sies å ha vært godt kvalifisert for det arbeidet som ventet han.

Det fulgte med to klausuler ved utnevnelsen av von Westen. Den ene var at han først skulle tiltre lektoratet etter at biskopen på skolens vegne var utbetalt. Lektoratet ved katedralskolen i Trondheim hadde siden 1708 vært ivaretatt av biskopen, Peder Krog. Ordningen hadde oppstått fordi katedralskolen trengte midler til oppbygging etter å ha blitt omfattende skadet i brann. Avtalen mellom myndighetene i København og biskopen hadde vært at han skulle ivareta undervisningen mot at inkomstene gikk til å reparere skolen. Dette kan tyde på at de økonomiske vanskelighetene knyttet til istandsettingen av katedralskolen i etterkant av brannen i 1708 var forsøkt tatt høyde for fra Misjonskollegiets side. Det oppsto imidlertid problemer når det gjaldt finansieringen av misjonsvirksomheten. Misjonskollegiet hadde søkt kongen om en sum av *Postkassen*, det fondet som finansierte misjonen i Trankebar. Men på grunn av den pågående krigen kunne ikke dette imøtekommes. Til tross for de dårlige tidene ble arbeidet satt i gang. Få dager etter at von Westen var utnevnt kom en kongelig befaling til stiftsamtmannen og biskopen om at lektor med noen kandidater skulle reise til Finnmark. De skulle nyte fri skyss både til lands og til vanns. Arbeidet for misjonen ble inntatt i kirkebønnen i begge riker og Misjonskollegiet utarbeidet videre instruksjoner for arbeidet.

Igangsetting av arbeidet

Thomas von Westen gjorde seg så klar for å reise til Finnmark. Han måtte selv skaffe til veie penger til reisen, og fikk låne 300 Riksdaler mot en vekselløst trukket på sekretær Wendt i Misjonskollegiet. Konrektor Skanke gikk inn i lektors sted under fraværet. Med på reisen til Finnmark var de to misjonærene Kield Stub og Jens Bloch og de fikk skyss fra Trondheim til Vardøhus med en Arkangelskfarer, *Kong Dan*. De hadde med en rekke bøker, deriblant 384 katekismer, 500 ABCer, 50 evangelier og 30 salmebøker, alle ”paa Collegii Behag, thi alle Søe- og Boe-Finner forstaae Norsk”. (”Boe-Finnene” var samer som drev jordbruk, men som til forskjell fra sjøsamene var fra fritatt for å betale jordleie.⁴²) von Westen skrev fra reisen

at misjonærene allerede var i gang med å studere samisk, "thi vi har Finske Bøger om Bord". (Finner og finsk ble hyppig brukt som synonymer for lapper og lap-pisk.⁴³) Følget gikk i land i Vadsø en av de første dagene i juli, hvor de møtte prosten Paus og læreren Isaac Olsen. Organiseringen av skoler ble planlagt sammen med prosten og sognepresten i Kjøllefjord. Etter å ha "nøiaktigen bestilt alt, der agtedes fornøden til Missionens lykkelige Fremgang" beskikken han Kield Stub til misjonær i Øst-Finnmark. 18. juli kom von Westen og den andre misjonæren fra Kjøllefjord over Porsanger til Kjelvik. Her holdt von Westen preken og brakte "Mand for Mand til Bekiendelse", underviste dem i Guds ord og beskikken skole-mestere som skulle reise fra sted til sted og flytte omkring med befolkningen. I følge med prosten Trude Nitter ankom han Hammerfest i slutten av juli, og Jens Bloch ble innsatt som misjonær i Vest-Finnmark.

Få dager senere fikk han skyss sørover med et handelsskip fra Trondheim og om bord skrev han en innberetning til Misjonskollegiet. Han fortalte at han hadde gitt danske bøker til de som forsto språket. Videre hadde han bestemt seg for å ta Isaac Olsen med til Trondheim for sammen med han å oversette bøker til samisk, "som gjøres saa høit fornøden til Finnernes Oplysning". Olsen, som også var fra Trondheim, hadde vært i Finnmark i 14 år og kjente språket og skikkene. von Westen ba så Misjonskollegiet beskikke og kalle Isaac Olsen til å være tolk og lærer for de ved skolen i Trondheim som skulle være kateketer i Finnmark. "Finnerne ere hiertens glade derved, at de skal faae Guds Ord at høre i Deres eget Sprog".⁴⁴ Han fortalte videre at han rekrutterte til seminaret. Han hadde tatt med seg to finnegutter, Sivert Hendrichsen og Iver Poulsen. Begge kunne lese og gjøre rede for salighets vei, den ene 21 år og den andre 17 år. I Talvik hadde han møtt en del kvener (finsk-talende) som både eide og kunne lese i kvenske bøker. Hammond skriver at det antall sjeler blant sjø- og fjellfinner som lektor nå hadde overbevist om deres villfarelse, beløp seg til ett-tusen.

På tilbakereisen fra Finnmark til Trondheim gjorde von Westen en rekke stopp hvor han underviste de han klarte å samle. Fra Vefsn meldte han at det var så mye motvind og storm at det var umulig å få finner ned fra fjellet. På Alstadhaug "forfriskede" han seg noen dager. Det er første gang i Hammonds beskrivelse vi hører om noe som kan minne om adspredelse fra arbeidet. Fra Alstadhaug til Overhalla brukte følget nesten en måned på turen, på grunn av storm og uvær. Fra Overhalla tilbake til Trondheim gikk turen til fots. Hit ankom von Westen 5. november 1716, sammen med Isaac Olsen og de to samiske ungdommene som skulle få opplæring på seminaret. Da var det vel fire måneder siden han la ut på det som i ettertid omtales som den første av i alt tre misjonsreiser, og han hadde rekruttert en lærer og to kandidater til seminaret.

Prosten Trude Nitter hadde skrevet til Misjonskollegiet samme høst at det var godt å ha en ordinert mann i hver av Finnmarkene, både til undervisning og til trøst. For veien var lang for prestene og været undertiden hardt. Videre mente han at også ulærde skolemestere behøvdes i tillegg til skolemestere med utdanning. Området var så stort at misjonæren umulig kunne rekke over alt. Han ønsket at disse skolemesterne kunne tilsettes med det samme og at de også kunne arbeide med den norske ungdom. Straks etter tilbakekomsten til Trondheim skrev von Westen til Misjonskollegiet at han var vel framkommet med sitt følge: "I maatte døe af Glæde, dersom I vidste selv, hvor mange Siele I har reddet, hvor mange Præster opvagt, hvor mange Hierter I har aabnet, allene derved at I udsendte Evangelister".⁴⁵ Ifølge Hammond skrev von Westen til Misjonskollegiet ved hver postforsendelse så lenge han var i Trondheim. Senhøstes 1716 nedsendte han et brev med forslag om et seminarium, om revisjon av skoleregnskapene og om Isaac Olsens stilling. Han tilbakebetalte også lånet han hadde måttet oppta i forkant av reisen til Finnmark. Sannsynligvis har von Westen allerede før jul reist tilbake til Veøy, hvor hustruen befant seg. Hit bragte han også med seg Isaac Olsen, men det fortelles ikke om hvorvidt han også tok med de to guttene han hadde utsett til seminaret. Det er mulig at også disse har vært med, og at undervisningen av dem var begynnelsen til Seminarium Domesticum, som ordrett betyr "hjemme-seminar".

Misjonskollegiet beskikket Isaac Olsen til å være tolk og lærer i det lappiske språk.⁴⁶ Han skulle også reise til Finnmark om det var nødvendig. Avlønnen var 200 Riksdaler årlig. Den endelige instruksen for Seminarium Scholasticum ble vedtatt av Misjonskollegiet 13. februar 1717.⁴⁷ von Westen ble på Veøy til i april. Hustruen, alt av bøker og papirer samt Isaac Olsen ble igjen i sogneprest Engelhardts hus. De kom etter til Trondheim i juni; da hadde von Westen kjøpt hus i byen. I april skrev han til Misjonskollegiet at Hr. Bloch i Finnmark trengte penger til underhold. De to misjonærene hadde også behov for hjelp fra hver sin student. Han visste heller ikke hva han skulle gjøre med Isaac Olsen og de to unge samene, disse kunne han ikke lenger forsørge. Dette kan tyde på at han hadde den daglige omsorgen for de to ungdommene han hadde hatt med fra Finnmark. Han skrev på nytt til Misjonskollegiet en uke senere om at han ventet på brev om hvilket arbeid som skulle gjøres inneværende år. Samtidig meldte han fra om at han ikke viste hvor han skulle ta penger til å lønne misjonærene fra. Han skrev også til sin venn Engelhardt at han hadde tre store byrder; Finmarken, skolen og sin egen samvittighet. I et annet brev til Engelhardt skrev han at han gikk som forlatt, satte seg i gjeld for misjonærenes skyld og at han bebreidet seg selv for at han ikke kunne sende folk til Tromsø, Astafjord, Rana og Vefsn.

I august sendte von Westen sine etterretninger til Misjonskollegiet hvor han fortalte at seminaristene til Seminarium Scholasticum allerede var tatt ut. Fra september var seminaret i full gang med fire norske og to samiske gutter. Misjonskollegiet ønsket at lektor selv kunne anta skolemestere og underskolemestere, og dersom han fant dem dyktig gi dem instruks og utsende dem til kateketer. Det burde også tenkes på nye seminarister og Misjonskollegiet ville dra behørig omsorg for dette års nedkomne seminarister. Kollegiet ønsket også at Isaac Olsen kunne komme ned til København for å gå til hånd med samiske bøker.

Anbefalinger om hvordan undervisningen i Finnmark burde ordnes

Vi skal her se på et utdrag av den anbefalingen Thomas von Westen ga til Misjonskollegiet i København etter at han hadde vært på den første reisen nordover. Den er datert 10. juli 1717:

hos Kirchen maa bygges een Skole, og dertill beskichis een dygtig Catecheta at være Skolemester, een skichelig Student som har attesteret. Hans skall undervise unge og gamle af Finnerne aar ud og aar ind, og disforuden betiene Læsers embede udi Kirchen. Fiire gange om aaret rejser hand till Raftesiden for at catechisere for de Finner som der boer, hvikche iche kand saa titt som de i Varanger komme till Kirche og skole, to gange om sommeren, to gange om Vinteren, og dend eene gang nemblig efter Juule-tider rejser hand lige fra Raftesiden op till Tieldgams folchene boende oppe ved Bolme-vandet, og 2 maaneder underviser der i saligheds vej alvorligen. Naar der iche skeer Prædichen i Varanger og hand er tillstede, læser hand i Postilen eller prædicher hver hellige dag i Find-Kirchen og catechiserer baade gamle og unge forsamlede, har ogsaa indseende med at Finnerne holder chor hver i sin Familie morgen og aften.⁴⁸

Det var disse forslagene Misjonskollegiet la til grunn for sin senere instruks. I meddelelsen anbefalte von Westen å bygge en *Finne Kirche* i Varanger. Han så det som uhensiktsmessig å lokalisere kirken i tilknytning til de allerede eksisterende Kongsgammene. Den ene av disse, Vintergammen, lå etter hans oppfatning for langt unna tilhørerne, og var derfor ikke egnet som kirkested. Det måtte altså ikke være for strevsomt for befolkningen å ta seg fram. Den andre, Sommergammen, hadde farlige havneforhold, og adkomsten var heller ikke isfri om vinteren. Et annet argument for ikke å bygge kirke ved Sommergammen, var at det der ble avholdt marked. Stedet ble derfor betraktet som upassende. Når det gjaldt oppføringen av selve kirkebygget, så han for seg at det kunne gjøres gjenbruk av materialer fra den gamle Vadsø kirke. Denne var ikke lenger i bruk etter at det var

bygd ny kirke. Til å betjene Varanger kirke foreslo han at sognepresten i Vadsø kunne holde gudstjeneste der hver tredje søndag.

Som vi ser av formuleringene om den påtenkte undervisningsvirksomheten var kirke og skole tett forbundet. Skolen skulle bygges ved kirken. Skolemesteren skulle også betjene "leserens" embete, det vil si å inneha klokkerens oppgave. Når det ikke var prest til stede for å preke, skulle skolemesteren både lese fra postillen og preke. Han skulle videre påse at det ble holdt "chor" i hver familie to ganger daglig. De andre arbeidsoppgavene hans innebar å undervise "i saligheds vej" og katekisere. Undervisningen og katekisasjonen innbefattet både de unge og de gamle, i tråd med kirkeordinansen. Skolemesterens virksomhet skulle også innbefatte å reise til de som selv ikke så ofte hadde mulighet til å komme til kirke eller skole. Midler til avlønning skulle dekkes delvis gjennom klokkertoll. Samene i Varanger hadde så langt ikke betalt slik avgift. Men ifølge von Westen hadde disse romslig økonomi, dessuten var det hans oppfatning at de hadde mer enn dobbel nytte av en kateket som uten videre betaling underviste dem og deres barn. Han mente at de derfor burde betale dobbel toll. I tillegg skulle det ofres til kateketens inntøst ved høytider, barnedåp, kvinners kirkegang etter fødsel og ved sang over lik. von Westen antok at klokkertollen ville beløpe seg til om lag 30 Riksdaler. Foruten de lokale midlene foreslo han at den person som i Varanger tjente både som kateket, skolemester og predikant i tillegg til den lokale inntøsten burde ha en lønn fra Misjonskollegiet på ikke mindre enn 50 Riksdaler. Dette fordi "i dette Land maa Cathechetæ kjøbe alting dyrt, slider mange klæder og Finnerne gir lidet bort uden dett som er dem befahlet". Samene skulle også holde kateketen med bolig, sørge for vedlikehold av denne og besørge flytting. Det skulle ikke kreves klokkertoll av fattige.

Anbefalingene tatt til følge av Misjonskollegiet

Misjonskollegiet må ha sett behovet for bygninger til kirke og skole, men uten å være i økonomisk stand til å igangsette slikt arbeid:

Paa Missions Kassens Bekostninger, maatte ingensteds nogen Kirke eller Skole-Bygning oprettes, thi Kassen var for nærværende ei i den stand, den kunde bestride andet end Missionariernes Løn, ikke heller maatte nogen Bygning foretages uden Forespørgsel hos Vedkommende, thi ellers maatte mer befrygtes Hinder end Fremgang, naar ikke alting var aftalet med Finner, Præster, Amtmænd, Biskop, førend Bygning nogenstæds begyndes; Collegium som havde længe ventet, var nu inderlig glad over Efterretning om Missionariernes Velgaende, samt betænkt paa deres Befordring; ligesaa bifaldt Collegium

Lectoris Methode med Seminario, saa vidt derom Kundskab var meddelet; der burde tænkes på nye Seminarister, at samme betimelig kunde beredes til Gierningen, hvorpaa fornemmeligen det ganske Verkes Beskaffenhed beroede;⁴⁹

Misjonskollegiet presiserte altså at de kun var i besittelse av lønnsmidler og ikke hadde midler til kirker eller skolebygninger. De fastholdt videre betydningen av samarbeid, både med de lokale aktørene og med myndighetspersoner. Spesifikt nevnte de finner, prester, amtmenn og biskop. De ga også støtte til von Westens metode med seminarutdanning. Kollegiet ønsket også å øke utdanningskapasiteten. Likeså mente de at det var av stor viktighet å forberede misjonærene til sin gjerning gjennom å gi dem utdanning. At anbefalingene til von Westen ble tatt nesten ordrett til følge blir tydelig om vi ser spesifikt på instruksen for det geografiske området Varanger:

Til Kirkens Bygning kan den gamle Wadsøe Kirke benyttes, som nu paa Øen skal staae forladt; saa vilde og Hr. Lector erindre Waranger Finner, at de contribuere til samme Kirkes Bygning, som de allerede skal have tilbudet sig; naar Kirken ved Guds Hielp er bleven opbygd, vil vi anmode Hr. Paus, Sognepræst paa Wasdøe, at han denne Kirke betiener hver 3^{die} søndag; [...]; nær ved Kirken bygges en Skole, hvortil beskikkes en dygtig Catecheta, nu værende Hr. Elias Heltberg, at være Skolemester; han skal undervise Unge og Gamle af Finnerne Aar ud og Aar ind, og betiene Læsers Embede udi Kirken. Fire Gange om Aaret reiser han til Raftesiden for at catechisere der for de Finner som der boe, hvilke kan ikke saa ofte, som de i Waranger komme til Kirke og Skole; to Gange om Sommeren og to Gange om Vinteren, og den eene Gang, nemlig efter Jule-Tider, reiser han lige fra Raftesiden til Tieldgams Folkene, boende oppe ved Bolme Vandet, og to Maaneder underviser dem troeligen paa Saligheds Vei; naar der ikke skeer Prædiken af Wadsøens Sognepræst, som kommer der hver 3^{die} Søndag, læser han i Postillen, eller prædiker i Finkirken, og catechiserer baade Gamle og Unge der forsamlede, har ogsaa Indseende med at Finnerne holde Chor, hver i sin Familie Morgen og Aften; en af de beste Finner beskikkes ved hans Bortreise til Raftesiden og Bolme Vandet at betiene i hans Sted Sang og Læsning i Kirken: Denne Catecheta nyder af Missionens Kasse til Aarlig Løn 80 Rdlr; Finnerne vedligeholde hans Boelig, saa og forskaffe han Flytning efter Omstændigheders Beskaffenhed; det her er sagt om Waranger, Observeres i lige Maader ved de andre Kirke-Capeller⁵⁰

Sammenlikner vi dette med von Westens anbefaling, gjenkjennes en rekke identiske formuleringer. Rådene hans ble altså tatt til følge av Misjonskollegiet, videre var organiseringen svært detaljert. Når det fra kollegiets side ble lagt så stor vekt på samarbeid med de lokale og med representanter for myndighetene kan det ha sin bakgrunn i de heller ugreie erfaringene som var høstet fra misjonsvirksomheten i Trankebar. Etter å ha mottatt instruksen datert København 19. mars 1718

gjorde von Westen seg klar til det som i ettertid er blitt kalt den andre misjonsreisen. Fra København hadde Misjonskollegiet sendt to misjonærer til Trondheim som skulle følge med til Finnmark. Disse var Elias Heltberg og Morten Lund. De ble undervist noen timer om formiddagen av von Westen, og Isaac Olsen ga dem daglig øvelse i samisk språk. Midt i mai måned reiste de to misjonærene til Finnmark hvor de ankom den første uken i juni. De hadde med brev fra von Westen til amtmannen, prostene, prestene og misjonærene. Ut fra ønsket om at nye seminarister burde bli tatt inn, innskrev lektor ni unge gutter i protokollen ”der af egen Drift, uden nogen Tilskyndelse opofrede sig Missionen, og indlemmede dem i Seminario”.⁵¹ Selv reiste von Westen av gårde til Finnmark 13. juni 1718.

Etter å ha gjennomført arbeidet i Finnmark, gjorde von Westen på tilbaketurten stopp på Dønna i Nordland. Her fikk han høre om svenskenes krigsangrep på Trondheim. I Trondheim var seminaristene blitt oppsagt i den kosten bemedlede borgere ga dem, fordi disse selv var flyktet fra byen. Seminaristene fikk da opphold i konrektor Skankes hus, og skulle følge med han om fienden ødela byen. Skanke hadde allerede besørget plass for de barna von Westen hadde med tilbake fra Finnmark. Kjøpmann Hans Hagerup hadde kjøpt tømmer til et hus for dem, men dette var nå brukt til å utbedre festningen. von Westen skrev fra Alstadhaug i slutten av januar 1719 at han og hans seks samebarn var hos vennen Jørgen Sverdrup. Sverdrup og en som Hammond omtaler som von Westens ”besynderlige broder Mag. Dass”, hadde overtalt de reisende til å fortøye hos dem, i påvente av mildere luft og roligere tider. Her hadde von Westen god tid til å lese med barna, som var i alderen 12–16 år. En var død underveis, men han hadde tatt med en annen fra Salten. Han fortalte videre at samene hadde bedt om flere bøker, både salmebøker, katekismer, Nye testamenter og Postiller, og at de selv ville bekoste dem. I slutten av april ankom han Trondheim, og hadde da med seg ni unge gutter hvorav sju samer. Etter å være kommet tilbake fra sin andre Finnmarksreise ble han kalt ned til København. Før han reiste holdt han samling i sitt eget hus med alle seminaristene, både de i den offentlige skolen og de samebarna som skulle forberedes til skolemestere.

Utvelgelse og utdanning av kateketer og skolemestere

I en tabell oppsatt av von Westen framkommer tre stillingsbetegnelser, *catecheta*, *didascali* og *hypodidascali*.⁵² I den påfølgende teksten anvender han de danske betegnelsene catechet, skolemester og underskolemester. Disse hadde bakgrunn i ulike typer kvalifikasjoner hos de som skulle undervise og tilsvarende forskjeller i lønn.

Ifølge von Westen behøvde ikke skolemesteren å være student.⁵³ Dette kan ha hatt sammenheng med hva som var realistisk å framskaffe. Vi har tidligere hørt at det var vanskelig å få tak i skolelærere. I Varanger og Porsanger skulle de to kateketene til hjelp i arbeidet ha hver sin underskolemester. Disse skulle stå for leseopplæringen, besørge undervisningen i kateketenes fravær, tidvis være med på deres reiser for gjennom deltakelse i deres arbeide å beredes til å bli faste skolemestere. I en begynnende fase skulle nordmenn bekle stillingen som underskolemestere, mens det var å forvente at samene selv etter hvert ville overta. I tillegg til de underskolemestere som Misjonskollegiet finansierte, skulle hver kateket på egen bekostning lære opp to samer med tanke på at disse skulle bli skolemestere. Et eksempel på slik lokal utdanning av skolemestere er at misjonæren Jens Kildal på en reise til Vesterålen tok med seg to samer hjem til Herjangen for å gi dem utdanning. Beretningen sier ikke noe om det tidsmessige omfanget av denne utdanningen eller hva den inneholdt, men begge de to, Jens Sivertsen og Anders Henriksen omtales som Vesterålens første finneskolemestere.⁵⁴ Thomas von Westen synes å ha vært opptatt både av å rekruttere skikkede prester og av å ordne kirke- og skolevesenet. Dersom et prestekall ble stående ledig kunne nærmeste "Finne Catecheta" betjene menigheten med preken, dåp og katekisasjon, mens skolemesteren i kateketens fravær betjente samene.⁵⁵

Den svenske kirkehistorikeren Sölve Anderzén framholder viktigheten av å anpasse misjonsinnsatsen til mottakeren og til det enkelte miljø.⁵⁶ Vi har da også sett hvordan misjonen i Norge ble grundig forberedt og at Misjonskollegiet i København valgte å følge von Westens råd når det gjaldt organisering og arbeidsmetoder. Når misjonsspørsmål ble diskutert i den svenske riksdagen ble det gjort med utgangspunkt i de positive erfaringene fra Norge. Anderzén viser imidlertid hvordan misjonsarbeidet i Sverige ble forskjellig fra det tilsvarende norske fordi den samiske befolkningen i Sverige bodde mer spredt. Mens det i Sverige særlig var lekfolk som hadde den norske organiseringen som forbilde, hadde domkapitlet, kirkeledelsen og presteskaper innvendinger mot ordningen med ambulerende misjonærer. De mente at de svenske samene i høyere grad var nomader og sjelden i lengre tid og i større antall oppholdt seg på samme boplass. De så derfor for seg at undervisningen ville gi bedre resultat gjennom faste skoler med en intensiv katekisasjon. I et eksempel fra Torne lappmark, ser vi at en slik fast skole ble etablert.⁵⁷ Skolen ble ledet av en velutdannet skolelærer som også var ordinert til prest. I tillegg fantes det i Torne lappmark to ambulerende lekmannskateketer. Anderzén framholder hvordan både den faste og den ambulerende skolen forsøkte å tilpasse seg de nomadiserende samenes miljø, men ikke uten komplikasjoner. For elevene ved den faste skolen representerte denne et totalt forandret miljø, i tillegg

til at de ble skilt fra sine familier. For de samiske elevene i Torne lappmark foregikk undervisningen på finsk og ikke på samisk, slik at de i tillegg ble møtt med et for dem fremmed språk. Forklaringen på dette var at det ikke fantes lærebøker på den nordsamiske dialekt. De ambulerende kateketene mottok et mindre pengebeløp i lønn for arbeidet, mens hjemmet der barna ble undervist skulle bekoste oppholdet. Ifølge Anderzén kunne de økonomisk svake hjemmene derfor ikke ta imot kateketen. Sammenlikner vi dette med den organiseringen vi har sett i Finnmark, ble kateketene der avlønnet fra Misjonskollegiet og ved at samene betalte klokkertoll.

Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum

Den første av disse institusjonene som ga seminarutdanning, *Seminarium Scholasticum*, ble igangsatt i Trondheim i 1717. Seminaret var lokalisert og organisert i tilknytning til den allerede eksisterende katedralskolen. Siktemålet med å opprette *Seminarium Scholasticum* var å utdanne misjonærer, kateketer og skolelærere til den nordlige landsdel. Anton Hoëm viser hvordan seminaret fikk en todelt oppgave.⁵⁸ Det skulle både tjene som en forskole for det teologiske studium i København, hvor kateketene skulle få sin misjonsutdanning. Og det skulle tjene som et seminar for de vordende skolelærere blant samene. Misjonskollegiet utarbeidet en egen instruks for virksomheten.⁵⁹

Eftersom Trundhiems Cathedral Skole er allernaadigst beskikket til et *Seminarium Scholasticum* for den allernaadigst anbefalede Misjon til Finnernes Omvendelse og Salighed saa haver hans Kongelige Majestet aldeles draget samme Skoles bestyrelse under Collegi de cursu Evangelii promovendo disposition, og have vi, som Kongelig Deputerede i samme Collegio, derefter til bemeldte hellige Verks Fortsettelse, for tienligst anseet, for Lectori Theologiæ ved bemeldte Skole, efterfølgende Instrux at anordne.⁶⁰

Misjonskollegiets igangsetting av misjonen i Norge kom til å gripe omfattende inn i virksomheten ved katedralskolen i Trondheim. Blant endringene var at skolen ble direkte underlagt Misjonskollegiet (*Collegium de cursu Evangelii promovendo*) med Thomas von Westen som den stedlige leder (*vicarius*) for misjonen. Han skulle også overta lektoratet etter biskop Krog. I instruksen ble leseplikten til lektor klarlagt. Han skulle på hverdagene lese fra klokken ti til elleve om formiddagen og fra klokken fire til fem om ettermiddagen. von Westen skulle ha oppsyn med skolens lærere og rådføres i forbindelse med tilsetninger og fordeling

av stipendier. For de som var aktuelle for videre studier skulle han sende med informasjon om den enkelte til Misjonskollegiet for befordring til det teologiske seminar i København. Dette kom i tillegg til rektors anbefalinger. von Westen skulle videre gjennomlese og kommentere skoleregnskapene før de ble sendt til København. Også rektor Krog ved Katedralskolen mottok en egen instruks, det samme gjorde konrektor Skanke. De skulle samarbeide med lektor og det skulle være forrang til stipender for de som ville bli misjonærer. Fordi seminaret var samordnet med katedralskolen, må det kunne sies å ha vært akademisk orientert. Også Isaac Olsen ble ansatt ved Seminarium Scholasticum. Gjennom en egen instruks ble han beskikket til lærer således:

at I, de Norske udi det lapfinske Sprog, og Lap- og Finnebørnene, udi den sande Guds Kundskab, efter hans hellige Ord, underviser, den øvrige Tid anvender paa gode christelige Bøger, i det lapfinske Sprog at oversætte, og om det nogen Tid skulde agtes fornøden, at I gjorde en Reise til Finmarken⁶¹

Undervisningen til Isaac Olsen skulle foregå i katedralskolens andre etasje, i stuen som biskop Krog hadde latt bygge i forbindelse med utbedringen av skolen. Dette hadde Misjonskollegiet allerede tilskrevet biskopen om, ifølge instruksjonen til Thomas von Westen som omhandlet organiseringen av seminaret.⁶² I tillegg til undervisningen ser vi at Isaac Olsen skulle arbeide med oversettelser til samisk og han skulle også gå von Westen til hånd. von Westen holdt fram med arbeidet ved Seminarium Scholasticum til sin død i 1727. Da overtok Eiler Hagerup som daglig leder av misjonen.⁶³ Virksomheten opphørte i 1732, og Hagerup ble da Peder Krogs etterfølger som biskop i Trondheim.

Ved siden av Seminarium Scholasticum igangsatte Thomas von Westen et seminarium i Trondheim for egne midler. Det omtales som Seminarium Domesticum og her fikk unge samegutter opplæring og underhold. von Westen fortalte i et brev til Misjonskollegiet 3. mai 1721 at hans meste arbeid i lang tid hadde bestått i å se til sitt Seminarium Domesticum samt å holde teologiske leksjoner to timer hver dag for katedralskolens øverste klasse, mester-lektien og for seminaristene.⁶⁴ Ifølge Hammond hadde lektor etter den første misjonsreisen alltid et Seminarium bestående av samebarn som han oppdro til skolemestere i sitt eget hus og på egen bekostning, uten noen form for økonomisk tilskudd. Hver gang en misjonær ble utsendt, fulgte en eller to med som medhjelpere eller underskolemestere. Den vanlige opplæringstiden i Seminarium Domesticum var to år. De som var utdannet ved dette seminaret, måtte ikke tjenestegjøre i det området hvor de var født, "thi Prophetene var foragtede i Fædrenelandet". De to første semi-

naristene herfra, Sivert Hendricksen og Iver Poulsen, reiste som medhjelpere for Heltberg og Rachlev til Finnmark i 1718. De var da 19 og 23 år gamle. Ved disse to medhjelperne opplevde von Westen stor glede, og Hammond forteller at han roste dem i alle brev til Misjonskollegiet. Ved siden av undervisningen von Westen selv ga ved *Seminarium Domesticum*, ansatte han som lærer den teologiske kandidaten Ole M. Meldal. Thomas von Westen skrev til kollegiet 2. mai 1722 at det var Meldals fortjeneste at hele Senja og Salten nå hadde samiske lærere.⁶⁵ Året 1726 utsendte von Westen tre misjonærer hvor av to av dem, Munch og Dass, ville tjene uten lønn; ”fra Lektors eget Huus ble likeså 4 Lappe-Skolemestere, og 4 vel opplærte Seminarister fra Skolen utskicket”.⁶⁶ *Seminarium Domesticum* var von Westens eget private seminarium. Han bekostet selv underhold av seminaristene og sto for avlønning. Når dette var økonomisk mulig, kan forklaringen være at von Westen gjennom sitt ekteskap med Anna von Westen hadde fått tilgang til betydelige midler. Hans hustru hadde som nevnt drevet vertshus i København. Ekteskapet med von Westen var hennes tredje. Hun hadde de to første ganger vært gift med vinhandlere i København og ble betraktet som svært velstående. I litteraturen fremstilles hun som en støttespiller for sin mann når det gjaldt de praktiske forholdene ved *Seminarium Domesticum*, så som husholdning med innløsning, matlaging og klesstell. Mens *Seminarium Scholasticum* ble drevet videre noen få år utover 1727, opphørte *Seminarium Domesticum* ved von Westens død.

Det samiske språket hadde en viktig plass ved begge de to seminarerne. Det idemessige grunnlaget for de tidlige institusjonene i Trondhjem har opplagt vært knyttet til misjon og undervisning. De religiøse ideene som kom til uttrykk gjennom Misjonskollegiets virksomhet var pietistisk orientert, og de ble realisert gjennom arbeidet der von Westen sto sentralt. Det ble ansett som avgjørende at de som skulle ha sitt virke som misjonærer og lærere måtte beherske samisk. Samisk språk inngikk derfor i fagkretsen.

Avslutning

Jeg har i denne artikkelen gjort rede for hva slags institusjoner det var som ble igangsatt i Trondheim på 1700-tallet og som drev seminarvirksomhet i tidsrommet 1717–1732. Gjennom å stille spørsmål om hvem som tok initiativ og var pådrivere framkommer hvem som var sentrale aktører ved igangsetting og gjennomføring. Det første, *Seminarium Scholasticum* ble igangsatt etter initiativ fra Misjonskollegiet i København. Lokaliseringen ble lagt til den allerede eksisterende katedralskolen og seminaristene var også elever her. Formålet var å utdanne

misjonærer, kateketer og skolemestere til å undervise den samiske befolkningen i Finnmark. Seminaret tjente også som en forskole for Universitetet i København. Det er mulig å tenke seg at seminarledelsen og organiseringen av virksomheten har vært både omfattende og krevende oppgaver. Thomas von Westen var trolig blitt valgt ut til oppgavene fordi Misjonskollegiet har ansett han som personlig egnet og med de nødvendige kunnskaper om språk og kultur. Ved hans død i 1727 ble virksomheten videreført av Eiler Hagerup. Det andre av disse, Seminarium Domesticum, ble igangsatt som et privatseminar, hjemme hos von Westen. Det var han som valgte ut seminaristene og de som skulle undervise. Det var også han, sannsynligvis godt hjulpet av sin hustru, som bekostet utgiftene ved seminaret. De to institusjonene, Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum, har altså representert to ulike utdanningsløp. Det ene var tett forbundet med katedralskolen i Trondheim og kvalifiserte både for stilling som misjonær, kateket og skoleholder, mens det andre hadde en varighet på to år og kvalifiserte som medhjelper for kateketen og som underskolemester. Dermed har de to institusjonene også komplettert hverandre. Vi kan anta at det har vært møtepunkter mellom seminaristene fra de to institusjonene fordi vi har hørt at seminarister fra begge seminarene har vært samlet i von Westens hus.

Et overraskende moment har også dukket opp, nemlig Hammonds påstand om at von Westen var teologisk ortodoks. Det blir i så måte et nytt forhold å undersøke. Muligens kan det bidra til å kaste lys over hvorvidt det var indre eller ytre misjon som ble drevet. Misjonsarbeidet og undervisningsvirksomheten på tidlig syttenhundretall ligger også som et vilkår for den senere læstadianske vekkelsen på Nordkalotten.⁶⁷ Denne vekkelsen fikk særlig feste i den samiske befolkningen. Et annet spørsmål utfra et utdanningshistorisk ståsted er følgene denne tidlige seminarvirksomheten fikk for framveksten av lesekunnskap og igangsetting av skoler i den nordlige landsdel. Det var først gjennom allmueskoleloven av 1816 at Norge fikk en skolelov som skulle gjelde på nasjonalt nivå. Fram til 1816 hadde Norge vært delt i to når det gjaldt skolelovgivning for allmueskolen. For skolen i Sør-Norge gjaldt Forordningen av 1739 og Plakaten av 1741.⁶⁸ Et reskript av 1742 hadde derimot gitt unntak for hele Nord-Norge. Når dette unntaket ble gjort, var begrunnelsen en fattig befolkning som ikke hadde råd til å bekoste lærere, lange avstander som gjorde det vanskelig å organisere undervisning i faste skoler – og at foreldrene selv kunne forestå opplæringen.⁶⁹ Innad i Nord-Norge var det blitt organisert undervisning for den samiske del av befolkningen fra 1716, altså mer enn 20 år før skoleforordningen trådte i kraft. Arbeidet var først blitt igangsatt blant samene i Finnmark og senere utvidet til også å omfatte nåværende Nordland og Troms samt deler av Trøndelag. Vi har sett at det var ønske om at også den norske

befolkning skulle undervises. Hvordan lesekunnskapen spredte seg i disse områdene i første halvdel av syttenhundretallet og om dette var en følge av den tidlige seminarvirksomheten i Trondheim blir i så måte et nytt forhold å undersøke.

Noter

Artikkelen er en bearbeiding av paper presentert på konferansen "Persistenser: 1700-tallet som arvtaker" arrangert av Norsk selskap for 1700-tallsstudier i Tromsø, november 2011.

1. Peter Vogelius Deinboll til Norges Odelsting, 31/3 1821, "Sagen om Seminarium Lapponicum og Trondenæs Skolelærerseminarium", A (S-1007) 1821–1835. Lnr. 986, Kirke- og undervisningsdepartementet, Kontoret for kirke- og geistlighet, Riksarkivet, Oslo.
2. Se især Jan Ragnar Hagland og Steinar Supphellen (red.), *Knud Leem og det samiske: foredrag holdt ved et seminar i regi av Det Kongelige Norske Videnskabs Selskab 11.–12. oktober 2002* (Trondheim, 2003).
3. Randi Skjelmo, "Utdanning av lærere for det nordlige Norge før 1826"; Liv Helene Willumsen, "Økonomiske vilkår for lærerutdanning i det nordlige Norge – den historiske utvikling av Seminarii Lapponici Fond"; begge i David Sjögren og Johannes Westberg (red.), *Norrlandsfrågan: erfarenheter av utbildning, undervisning och fostran i nationalstatens periferi* (Umeå, 2013).
4. Trygve Lysaker, *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537–1953. 1. Reformasjon og enevælde 1537–1804* (Trondheim, 1987).
5. Andreas E. Erichsen, *Trondhjems katedralskoles historie* (Trondhjem, 1911).
6. Jan Andersen, *Poul Hansen Egede: en grønlandsforsker på 1700-tallet* (Aalborg, 2007); Håkon Brun, Kristine Sandmæl og Frode Wigum (red.), *Fra opprører til apostel: Hans Egedes liv og kirken på Grønland* (Kabelvåg, 2008).
7. Helge Dahl, "Tromsø Lærerskoles historie", i *Tromsø Offentlige lærerskole: jubileumsskrift* (Tromsø, 1952), s. 11; Helge Dahl, "Tromsø offentlige lærerskole i 150 år", i *Tromsø offentlige lærerskole i 150 år: 1826–1976* (Tromsø, 1976), s. 7; Einar Høigård og Herman Ruge, *Den norske skoles historie* (Oslo, 1963), s. 33.
8. Andreas Erlandsen, *Efterretninger om Lectores theologiae, Rectorer og Conrektorer ved Thronhjems lærde Skole og Seminarium lapponicum* (Trondhjem, 1859).
9. Elevprotokoll 1653–1949. Latinskolen. Nidaros biskop. Statsarkivet i Trondheim.
10. Martha Broch Utne og O. Solberg (red.), *Topographia Ecclesiastica*, 2. DEL: FIN-MARCKIA 1717, i *Nordnorske samlinger I. Finnmark omkring 1700: aktstykker og oversikter* (Oslo, 1938).

11. Daniel Thrap, *Thomas von Westen og Finne-missjonen* (Kristiania, 1892); Adolf Steen, *Same-nes kristning og Finnemisjonen til 1888* (Oslo, 1954).
12. Johannes Pedersen, "Pietismens tid 1699–1746", i Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.), *Den danske kirkes historie V* (København, 1951).
13. Peggy Granås, *Statsmakt og misjon: organisering av finnemisjonen i Nord-Norge i første halvdel av 1700-tallet*. Hovedoppgave i historie (Trondheim, 2002).
14. Anton Hoëm, *Fra noaidiens verden til forskerens: misjon, kunnskap og modernisering i sameland 1715–2007* (Oslo, 2007).
15. Sölve Anderzén, "...att lära them som behöfwa...": undervisning, byabön och dop i Kemi och Torne Lappmarker, Scriptum nr. 39. Forskningsarkivet vid Umeå Universitet (Umeå, 1995); Sölve Anderzén, "The Ways of the Textword", *Acta Borealia* 13:2 (1996), s. 3–22; Daniel Lindmark, *En lappdrängs omvändelse: svenskar i möte med samer och deras religion på 1600- och 1700-talen* (Umeå, 2006).
16. Hans Hammond, *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlandene, Finmarken og Trundbiens Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første begyndelse indtil hen udi året 1727* (Kjøbenhavn, 1787).
17. Hammond 1787; Thrap 1892.
18. Steen 1954; Hoëm 2007.
19. Hoëm 2007, s. 155.
20. Margaret Scotford Archer, *Social Origins of Educational Systems* (London, 1979/2013).
21. Archer bygger sin teori på empiriske undersøkelser av England, Frankrike, Russland og Danmark. For en reformulering av Archers teori om framvekst og endring av statlige utdanningssystemer i norsk sammenheng, se Tone Skinningsrud, *Fra reformasjonen til mellomkrigstiden: framveksten av det norske utdanningssystemet*. Dr. philos.-avhandling (Tromsø, 2013).
22. Hammond 1787, s. 585.
23. Thrap 1882, s. 4.
24. Hammond 1787, s. 133–137.
25. Hammonds mor, Else Sophie Frich, var datter av Anna Pedersdatter i hennes andre ekteskap med Maurits Frich. Anna ble tredje gang gift med Thomas von Westen. von Westen hadde ikke egne barn.
26. Rolf Grankvist, "Seminarium Lapponicum Fredericanum i Trondheimsmiljøet", i Hagland og Supphellen 2003, s. 45–60.
27. Ibid.
28. Suhm, i Hammond 1787, s. viii.
29. Lindmark 2006, s. 95.
30. Lindmark 2006, s. 94–106.
31. Lysaker 1987, s. 23.
32. Erichsen 1911, s. 91.
33. Granås 2002.
34. Koch og Kornerup 1951, s. 52 f.

35. Hammond 1787, s. 149–157.
36. Steen 1954, s. 372.
37. I Norge ble samene tidligere kalt "lapper" eller "finner". "Finn" ble imidlertid også brukt om finsktalende innvandrere fra Finland og Sverige, jf. Lars Ivar Hansen og Bjørnar Olsen, *Samenes historie fram til 1750* (Oslo, 2004), s. 45–51.
38. Steen 1954, s. 171.
39. Thrap 1882, s. 39.
40. Erlandsen 1859, s. 253 ff.
41. Sorenskriver Jakob Dass var en yngre bror av dikterpresten Petter Dass.
42. Ordningen ble av myndighetene omtalt som "finneodel", jf. Hansen og Olsen 2004, s. 298.
43. Hansen og Olsen 2006, s. 45–51.
44. Hammond 1787, s. 243.
45. Hammond 1787, s. 277.
46. Steen 1954, s. 375 f.
47. Steen 1954, s. 376–378.
48. Broch Utne og Solberg 1938, s. 120.
49. Hammond 1787, s. 299.
50. Hammond 1787 s. 300–310.
51. Hammond 1787, s. 312.
52. Broch Utne og Solberg 1938, s. 119.
53. Broch Utne og Solberg 1938, s. 126.
54. Johan I. Borgos, "Et møte på Frøskeland", *De er her ennå: samisk historie i Vesterålen* (Sortland, 1999).
55. Broch Utne og Solberg 1938, s. 96.
56. Anderzén 1995, s. 6.
57. Anderzén 1995, s. 7.
58. Hoëm 2007, s. 84.
59. Steen 1954, s. 376 f.
60. Hammond 1787, s. 210.
61. Steen 1954, s. 376.
62. Steen 1954, s. 378.
63. Hoëm 2007, s. 83 f.; Steen 1954, s. 201; Erichsen 1911, s. 126 ff.
64. Hammond 1787, s. 583.
65. Steen 1954, s. 208 f.
66. Hammond 1787, s. 559.
67. Lilli-Anne Østveit Elgvin, *Lars Levi Læstadius' spiritualitet* (Skellefteå, 2010).
68. Forordning om Skolerne paa Landet i Norge, Og hva Klokkerne og Skoleholderne derfor maa nyde. Friderichsberg den 23. Januar. Anno 1739; Placat Og nærmere Anordning Angaaende Skolerne paa Landet i Norge. Christiansborg Slot udi Kjøbenhavn, den 5te

Maji, 1741; Torstein Høverstad, *Norsk Skulesoga: det store interregnum 1739–1827* (Kristiania, 1918).

69. Knut Tveit, "Skolen i Nord-Noreg på 1700-tallet", *Skolen 2004: årbok for norsk utdanningshistorie* 21 (2004), s. 35–63.

Summary:

Educating Teachers for Northern Norway – the Institutions in Trondheim 1717–1732

In this article I will give an account of the seminaries between 1717 and 1732 in the cathedral city of Trondheim, Norway. Key questions that the article seeks to answer are who initiated and supported these seminars, and also how they were organized and how staff and seminarians were recruited. *Seminarium Scholasticum* was initiated by the Danish *Society for promoting Christian knowledge* (Misjonskollegiet) in Copenhagen. The seminary was located at the Cathedral school in Trondheim and the seminarians were also students here. The purpose of *Seminarium Scholasticum* was to educate missionaries, catechists and teachers for the Sami population in the northern county of Finnmark. The seminary also served as a pre-school for the University of Copenhagen. *Seminarium Domesticum* was a private seminary instigated by Thomas von Westen and located in his home in Trondheim. His wealthy wife, Anna von Westen, assisted him and paid the expenses. The two institutions represented two different educational paths. Whilst the prior qualified for positions as missionaries, catechists and teachers, von Westen's seminary qualified for post as assistants for catechists and teachers.

Keywords: Thomas von Westen, Lapland, The Danish Society for promoting Christian knowledge, mission, education, *Seminarium Scholasticum*, *Seminarium Domesticum*

The Enlightenment in Practice: Swedish Travellers and Knowledge about the Metal Trades

Göran Rydén

The World of Pin-Making

In February 1725 the Swedish traveller Henrik Kalmeter arrived at Gloucester after a journey from Bristol that had seen him looping through the Welsh border to visit the ironworks at Pontypool. Arriving in Gloucester he noted that the town was not impressive. It was ‘not particularly large’ and there was nothing to see apart from the Cathedral, a ‘mighty gothic construction’. Nor was there much to admire about the town’s economy, which Kalmeter described as ‘not very flourishing’.¹ The only point of interest was pin-making: ‘Most of the people in Gloucester are employed in pin-making, which is run by 19 or 20 masters’ each keeping as many as ‘50 persons for labour.’ As much as 80 tons of English brass-wire was consumed annually by these masters. Pin-making might not have been the most important of trades in Britain during the 1720s, but Kalmeter took the time to describe it. A loose paper in his diary contains a table with the prices and costs of manufacturing twelve different kinds of pins. Each part of the production chain was described, with details of what ‘the persons for labour’ were doing. Some were ‘kept’ for cutting the wire, some for pointing the ends, others for doing the heads, polishing and painting the pins, and so on.

Kalmeter, anticipating Adam Smith, stressed the elaborate division of labour. It is important to understand, however, that Kalmeter was concerned with rather more than the division of labour. In common with other Swedes of his generation, he was reluctant to abstract manufacturing procedures from the wider socio-economic setting. The fabrication of commodities was conceptualised as an integral part of a wider landscape of marketing and exchange. When Swedish intellectuals spoke of ‘trade’ they were invoking a category that encompassed both manufacture and commerce – a category that they used in a distinctive way, a way characteristic to enlightened north European thought in the early eighteenth century.

That system of thought and its relationship to the broader Enlightenment is the subject of this article. The relationship between eighteenth-century thought and the material world of making and selling commodities is not a conspicuous feature of recent Enlightenment scholarship. Yet it should be. It should be because economic analysis bears centrally upon the problem of improvement, of whether social and material progress is possible, which became one of the Enlightenment's central claims. An examination of economic thought is therefore a way of posing questions about the chronology of the Enlightenment. When did progress become recognised as both desirable and achievable? For Kalmeter progress was not on the agenda, but for the countrymen who followed in his footsteps, towards the later decades of the century, it gradually became an integrated aspect of their descriptions of what they saw in foreign countries. This article aims at tracking down this process, of how progress became a crucial feature in how Swedish travellers perceived the metal trades.

Travelling in the Mechanistic World

Kalmeter's career was typical of a Swedish public servant in the eighteenth century. Born in 1693, he studied at Uppsala University and entered the Board of Mines after graduation. In Sweden, where iron and copper were the paramount export commodities, the Board of Mines was one of the most important state bureaux.² In 1718 Kalmeter was sent overseas to study foreign economic conditions – a common step for a promising state functionary. He spent most of the 1720s abroad, before settling in Stockholm as an employee of the Board of Commerce.

Kalmeter's first overseas mission took in Germany and Holland, then Britain, before returning home via France. In 1723 he was back in England, with instructions from his employer, and passed the next two years travelling through the country. His first year was spent in London making notes on shipbuilding, glassworks, and the market for iron and steel. Leaving the capital, he headed west through Salisbury en route for Cornwall with their copper and tin mines. He lingered in the Mendip Hills to witness the excavation of calamine, indispensable for brass-making, before arriving at Bristol, the commercial centre of the west. He remained there for a month, inspecting the port and its industrial suburbs. Gloucester, with its pin-making, was to be the next stop.

Three decades later two more Swedes, Samuel Schröder and Reinhold Angerstein, followed the same course of life. Both served the Board of Mines and both travelled abroad. Schröder left Stockholm in 1748 and visited Holland, England,

France and Germany before returning in 1751. Angerstein was even more widely travelled, and between 1749 and 1755 he also saw Hungary, Italy, Spain and Portugal. They used Kalmeter's travel-plan as their own blueprint, spending prolonged spells in London, going to the North-East, and devoting time to Bristol and Birmingham.³ Throughout, they kept diaries, just as Kalmeter had done. It was expected of them as educated travellers. The eighteenth century was a great age of travel, one in which well-established forms of travels, like pilgrimages and journeymen's walks, were complemented by new varieties: the philosophical, the sentimental, the scientific, and the civilised.⁴ The Swedes belonged to a new subset that might be called 'travellers in trade'. Most scholarly attention has been accorded to scientific and civilised travel. Carl Linnaeus and Joseph Banks exemplify the first of these, those who took the Grand Tour the second.⁵ However, new forms of journeys rose in importance. The Swedish architect Carl Hårleman (1746) argued that travellers overseas should concentrate on those features that might 'serve the utility of the fatherland'. Too much energy had been expended by 'ignorant' Swedes preoccupied with 'amusing themselves' in foreign countries; carefully planned trips with a fixed purpose were to be preferred.⁶ A similar stress on utility was to be found in Josiah Tucker's *Instructions for Travellers* (1757), which sought to arm English travellers with the analytical tools needed for 'improving the moral and political Theory of Trade and Taxes'. This was to be done through the comparative observation: travellers were to keep on an eye open for new features abroad and to record how foreign 'systems operate on different people'.⁷

These texts were part of an *ars apodemica* (art of travelling) tradition that dated back to the Renaissance. They shared a methodological rigour. A traveller should have a fixed aim, and the actual voyage should be useful not only for himself but for what Hårleman called the 'fatherland'; travelling was to be viewed as a virtue both from a personal and public viewpoint. The apademic programme was nothing if not systematic; travellers were to be armed with a battery of questions to ask when arriving at new places.⁸ The systematic approach should continue when diaries and travel reports were compiled. The information had to be arranged in such a way that readers would comprehend what was communicated. The aim was to organise the perceptions in a non-personal way, and what was desired was a 'catalogue' of 'important matters' that could be viewed as 'museum, in which specimens of every variety of human nature may be studied'.⁹

The apademic tradition faded away in the late eighteenth century, but as late as 1757 Tucker wrote that a traveller should

bear in mind the grand Maxim, That the Face of every Country through which he passes, the Looks, Numbers, and Behaviour of the People, their general Cloathing, Food, and Dwelling, Their Attainments in Agriculture, Manufactures, Arts and Sciences, are the Effects and Consequences of some certain Causes; which Causes he was particularly sent out to investigate and discover.¹⁰

Kalmeter and Schröder belonged to the *ars apodemica*, and their diaries have to be treated with care. They cannot be analysed only in relation to what they describe, but also as examples of the *genre* they were written in. The Swedes were also exponents of another intellectual project, one with which the *ars apodemica* was fully compatible: mercantilism.

This is hardly the place for delineating the content of mercantilist thinking, or to investigate into its different national traditions.¹¹ It is enough to stress the core traits of early eighteenth-century economic thought. The central tenet of mercantilism was the idea of a positive balance of trade, indicating that the global structure of trade was a zero-sum game, wherein every nation's gain was somebody else's loss. The English Navigation Acts, as well as its Swedish equivalent, *Produktplakatet* of 1724, were vivid expressions of the idea that economic change could only be promoted through political measures. It was unthinkable for mercantilists that economic change could stem from the internal dynamics of a national economy. Stasis was the default setting, and this even if some scholars have talked of how 'progressive ideologies triumphed' in the early eighteenth century.¹² Economic reasoning employed by contemporaries was trapped within a static world view, and Larry Stewart has argued that improvement might have become an 'epistemological conclusion'.¹³ This is corroborated by Daniel Defoe, who stated that 'Discoveries' lead to 'Improvement of Mankind in all the Parts of useful Knowledge', and thus that developments was still in God's hands.¹⁴

A second important trait in mercantilist thinking is its capacious definition of trade. Earlier studies of mercantilism have conceptualised trade much as we do today, as commerce, but for Defoe trade meant something else: it was a combination of features and practices that bound together production, commerce and labour.¹⁵

The general heads of Home-Trade are best contain'd in the *two* plain and homely Terms *Labouring* and *Dealing*. 1st *The Labouring Part*, this consists of Art, Handicraft, and all Kinds of Manufactures; and those who are employ'd in these Works, are properly called *Mechanicks* [...].

2. *The Dealing Part*; this consists of handing about all the several Productions of Art and Labour, when finish'd by the Hand of the industrious Mechanick, and made useful to Mankind [...].¹⁶

Contemporary Swedish travellers were no strangers to this kind of reasoning. When Schröder analysed the English iron trade towards mid-century he used the concept of a *Jernsystem* ('iron-system'), a network of interlocking production sites in northern Europe and around the Atlantic – mines, furnaces, forges, mills and the workshops of artisans, from blacksmiths to watch-makers, who used iron or steel in their trades – attached to each other by different forms of commercial links. Naturally enough, as it was difficult to decide where this system began or ended, Schröder's vision necessarily became 'totalising' – everything was linked to everything else. He was dealing with an amorphous network that spread around the Atlantic basin, one whose links had to be investigated. Britain was its indisputable centre based upon artisans' skills and division of labour; 'the English excel ahead of other nations in the organisation of methods for labour in common, as in dexterity of the execution'. As a sound mercantilist Schröder believed that this network was essentially static until states intervened.¹⁷

The trip that Kalmeter took from London in 1724 is further evidence of the 'totalising' ambition of Swedish travellers. The route he followed was a literal tracing of the commodity-chain of a pin, from the metallic ore to its final use in the textile trades. He witnessed copper mining in Cornwall, calamine being dug in the Mendip Hills, and the smelting of the two minerals into brass at Bristol. This was the source of the 80 tons of brass annually consumed by Gloucester's pin-makers. The subsequent role of the finished pins was followed in turn. None of the Swedish travellers missed the fact that pin-making was undertaken in regions famed for textiles. Gloucester was located in the midst of an important woollen region and Warrington, another pin manufacturing centre, lay close to the northern textile districts. Warrington pins had an important role in Schröder's discussion about the woollen market in Leeds:

Market is kept twice a week [...]. At these times [the weavers] [...] place their parcels [of cloth] in four rows along the main street. [...] Then the merchants arrive, cloth-manufacturers, or commission agents, each with a little book in their hands with samples attached. They walk along the rows to locate pieces of cloth, to try some, and to bargain for a price [...]. [They] mark the same with a *pin* on the lead-stamp on the cloth and with the same *pin* a hole is made in the book along the sample, meaning that a purchase is done.¹⁸

The commodity chain of pin-making might be said to have ended in Leeds, but that was far from obvious to Schröder. He immediately turned his rambling gaze in new directions. Cloth from Leeds was finished in the town, then shipped to Hull, from where it was sent 'further to the whole wide World'. There were no

starting-points, nor were there any ends. There was instead a gigantic ‘totality’ that had to be viewed and described.

Both the apodemic tradition, with its emphasis on ‘non-personal’ descriptions, and the ‘totalising’ mercantilist world-view were rooted in the prevailing religious ideas. The contemporary view of God’s creation was that it was essentially static and governed by natural laws that gave it symmetry and order. It could be described in systematic terms. Alexander Pope pointed out ‘how System into System runs’, all ‘upheld by God’.¹⁹ There might have been disagreements about the relationship of God to the world he had created and how scientific discoveries were to be linked to religious doctrine, but there was an essential unanimity around the proposition that God’s work was visible in nature and that it was the task of mankind to unveil its magnificence.²⁰

For Gottfried Wilhelm von Leibniz there was no contradiction between scientific endeavour and the Christian faith, and the mechanically structured world was a sign of God’s purpose. Indeed, knowledge of God was the ultimate aim of philosophy, and this could be achieved through logic and mathematics as well as through the Bible.²¹ Physico-theology, a more distinctively British strand of natural theology, suggested a similar conclusion. Writers such as John Ray and William Derham developed Newtonian ideas about the divine master-plan behind the universe. Since the natural world was permeated by the very spirit of the Almighty the investigation of that world was not merely scientific, it was sacred. As Derham wrote in his *Physico-Theology* (1713):

Let us cast our Eyes here and there, let us ransack all the Globe, let us with the greatest accuracy inspect every part thereof, search out the inmost Secrets of any of the Creatures; let us examine them with our nicest Rules, pry into them with our Microscopes, and most exquisite Instruments, still we find them to bear testimony to their infinite Workman; and that they exceed all humane Skill so far, as that the most exquisite Copies and Imitations of the best Artists [...].²²

This was the context for Defoe’s talk of discoveries and improvements; ‘inspir’d Minds’, would ‘search’d Nature to the bottom, inside and outside [...] anatomiz’d the Globe, and [give] us the naked Skeleton of its most secret Parts, for us to act upon in our farther Enquires’. God, thus, created the world and inspired people to discover it, and that was the only route to the improvement of societies.²³

Both the natural theology of Christian Wolff and British-style physico-theology, of Ray and Derham, found a ready audience in Sweden. The importance of the former to Swedish theology and science cannot be overstated. From the

1730s his ideas reigned supreme in both the cathedral chapter and the university at Uppsala. Churchmen embraced Wolff's rational theology in their fight against atheism and pietism, whilst his scholarly adherents included the mathematician Samuel Klingenskierna, Anders Berch, the first professor of economics, and the great Linnaeus himself.²⁴ As for physico-theology, Derham was translated into Swedish in 1736 and Swedes were quick to elaborate upon him. All mankind, wrote Carl Gustaf Löwenhielm in 1751, had been allotted 'understanding and gifts of genius' with which to investigate nature.²⁵ Linnaeus went further: 'God had created a universal order' and that he had a 'purpose for every created thing'.²⁶ Unveiling this *oeconomia naturæ* was a religious duty and for Linnaeus this required travel. Only by journeying could people truly discover Creation's wonder.²⁷ We can look upon the writings of Linnaeus as an attempt to synthesise the apodemic tradition and mercantilism as means of understanding the World as an expression of divine will.

It is these works of God whose investigation we should practise. He has introduced us to this world, which is furnished and grazed with an unspeakable multitude of different produce of nature. He has before these eyes, which He has given us, presented what ought to be seen and by our souls pondered. That this world, as well as everything on it, is created for the sake of mankind is the common view of theologians. We must therefore not [...] push aside the works of God, but instead be guided by them to admire the Master [...]. *The inspection of nature gives a foretaste of the felicity of heaven.*²⁸

Linnaeus' conclusion was that '[n]o science in the world is higher, more necessary and more useful than Oeconomy as all humans' earthly welfare is founded upon it'.²⁹ His colleague Berch concurred: To study the economy was essential as it showed 'from where a Society's common benefit flow', with nature furnished by the Creator. Religion was, Berch stressed, a 'helping-tool' to economic science, and 'all sciences have the happiness of Humanity as their ultimate purpose [and are all] in the service of Oeconomy'.³⁰

Optimism and the World of Enlightenment

Taking a lead from Voltaire, historians have labelled the first half of the eighteenth century as a period of 'optimism'. The French *Philosophe* let his anti-hero Candide unwillingly venture on a grand odyssey through what his companion Pangloss, the thinly disguised Leibniz, constantly referred to as 'the best of all possible worlds'. Voltaire had Candide wandering around in a world whose limits had been set by

the compassionate Creator, and in which everything he could hope to experience had been set down in all its inter-connected majesty at the creation. Candide's universe was static and unchangeable.³¹ It would be an overstatement to say that Kalmeter was an 'industrial Candide', but it is nevertheless true that he belonged to a tradition of 'optimism'; being a part of an intellectual milieu in which it was assumed that the world, being ordered to God's plan, could be described in a non-personal way.

A twentieth-century French philosopher has repeated much of what Voltaire articulated in *Candide*, using a quite different 'discourse'. In his *Les Mots et les choses*, from 1966, Michel Foucault also stressed the 'interconnected' nature of the 'Classical age'; 'the coherence that existed [...] between the theory of representation and the theories of language, of natural orders, and of wealth and value.' According to him a period is always dominated by an episteme, principles and rules, that structure what people could think.³² Essential aspects of such an episteme for these Swedish travellers, in the first half of the eighteenth century, were beliefs in the power of the Divine Creator and his creation; ideas about mercantilism, natural history and the *ars apodemica* all followed from such a fundamental principle. Foucault has also pointed to the importance of religion for this period, and its importance in the process of gaining a better knowledge about the World; 'God still employs signs to speak to us through nature'.³³ Another similarity between the two Frenchmen is that they both looked back to this static and interconnected world, and that they did so with a firm belief that things had changed; Leibniz was to Voltaire a philosopher of the past, and Foucault pointed to the beginning of the nineteenth century as a period when the episteme of the Classical age gave way to the episteme of the modern world. Neither of them, however, gave any guidelines of how to investigate the actual process of historical change.³⁴

Kalmeter and his mid-century followers clearly belonged to 'an age of optimism', or the 'Classical age' to talk with Foucault, and they were no advocates of progress. This does not mean, however, that they did not partake in the making of this new age of improvements. With hindsight it is possible to point towards some of the more 'modern' aspects of these texts, and the relationship between the traveller static beginnings and these 'novelties' must be scrutinised. The attention to division of labour and pin-making in Kalmeter's and Schröder's diaries clearly presage two of the most important books of the eighteenth century, the *Encyclopédie* (1751–1780) of Denis Diderot and Jean Le Rond d'Alembert and Adam Smith's *The Wealth of Nations* (1776), and our Swedish companions could be analysed in relation to the twin-processes of the Industrial Revolution and the Enlightenment, harbingers of the modern World.

Kalmeter could not in 1725 have anticipated that the combination of division of labour and pin-making would half a century later constitute the pivotal example in a book that sought to escape the static box of mercantilism. Famously, Smith commenced his book by stating that the ‘greatest improvement in the productive powers of labour [...] seem to have been the effects of the division of labour.’ Kalmeter noted the elaborate organisation of labour in the pin trade, but did not recognise it as an ‘improvement’. For his part, Smith was unaware of Kalmeter’s unpublished words. His choice of pin-making, that ‘very trifling manufacture [...] in which the division of labour has been very often taken notice of’, was influenced from another source.³⁵ He had turned to the *Encyclopédie*.³⁶

After describing a pin as a ‘petite instrument de métal’ the entry *Épingle*, in the fifth volume of the *Encyclopédie*, from 1755, stated that ‘une épingle éprouve dix-huit opérations avant d’entrer dans le commerce’. Then followed a meticulously detailed description of all these different operations: how the brass-wire was prepared at draw-benches and cut to suitable sizes, how the points were sharpened and heads made, and so on. References to three plates were made throughout, and it is obvious that the aim was to recreate pin-making as a totality. Even the position of the legs of a boy shown sitting on the workshop floor was specified: the correct position would help him operate the scissors used to cut the wire more effectively.³⁷

In one respect there is a resemblance between the *Encyclopédie* and the Swedish diarists. Diderot and d’Alembert noted that dealing with the mechanical arts, unlike the sciences and the liberal arts, presented a difficulty in that they embodied a kind of knowledge that was rarely inscribed, even though artisans were often adept at verbal descriptions. Diderot and his ‘staff of writers’ therefore had to act as ‘Midwives’ to the artisans’ ‘Minds’ by ‘visiting them at their works’. There the encyclopaedists would ‘ask them questions; write down their information; clear up and methodize their Thoughts; learn the proper Terms in their Arts’. None of that was unfamiliar to Kalmeter, or Schröder! However, there was one important difference. Whereas the Swedes belonged to the static world of mercantilism the Frenchmen had a different agenda. Diderot scorned earlier modes of description: ‘Most of those [older] Encyclopædias [...] are of little Use to the present Age; wherein the Arts and Sciences have made such a farther Progress. Many Truths are at present discovered.’ It was along this road, one illuminated by pin-making and the division of labour, that Adam Smith travelled.³⁸

The contrast between the two sets of thinkers bears centrally on a problem in eighteenth-century studies identified by Daniel Roche, that of understanding ‘how change became possible in a world that *saw itself* as stable, changeless’.³⁹ Our

Swedish travellers embodied mercantilism, physico-theology and the apodemic tradition. They represented what in the *Discours préliminaire* was characterised as the 'esprit de système'. This was the ordered, immobile universe of Leibniz. To this d'Alembert counter posed the 'esprit systématique' of active human intervention. To the editors of the *Encyclopédie* it was important to draw a line between the older static world-view and their new, dynamic approach to the world. For d'Alembert and Diderot the *Encyclopédie* was about promoting this new world, and in doing so it was to endorse a new unity between not only the sciences and the liberal arts, but also the mechanical arts. The new world was to be put in place, not by a benevolent Creator, but by humans merging what d'Alembert called the 'general Branches of Knowledge', 'Memory, Reasoning, Imagination' into 'objects of our Minds [...] spiritual or material'.⁴⁰

Enlightenment Studies

The publishing of the *Encyclopédie* initiated a debate in which philosophers have analysed the implications of the metaphor of enlightenment, and to a large extent its main themes were already present in Diderot's and d'Alembert's work. There was the discussion on 'progress' and so was the awareness that the world consisted of 'spiritual or material' substances and that these could be conceived 'by Memory, Reasoning, or Imagination'. The editors also wanted us to see the world as either science, the liberal arts or the mechanical arts. These features have been present ever since, and with hindsight we might arrange the sometimes animated debate around four interlocking themes; chronology, spatiality, content, and in the last half-century also about the Enlightenment's links to modern society.⁴¹

However, the debate has seriously deviated from the original program in one important aspect, and that is the neglect of the material side of the process. The discussion during the twentieth century has been conducted within the spiritual side of the spectrum, dealing mainly with two branches of the tree of knowledge; science and the liberal arts. This omission is clearly visible in a classical text by Peter Gay from the 1960s:

There were many philosophes in the eighteenth century, but there was only one Enlightenment. A loose, informal, wholly unorganized coalition of cultural critics, religious sceptics, and political reformers [...] a vastly ambitious program, a program of secularism, humanity, cosmopolitanism, and freedom [...] in a word, of moral man to make his own way in the world.⁴²

It has lasted until recently before this absence has been tackled. John Robertson has in his *The Case for the Enlightenment* remained loyal to this agenda in that he treats the Enlightenment as a unified program, beginning around 1740. He has, however, entered a route where the Enlightenment's material side is given a more pronounced place. Even if the Enlightenment is understood as 'ideas', these are formed around a process of improving human conditions. No scholar has emphasised more strongly the place of political economy within Enlightenment Studies than Robertson, writing that 'the intellectual coherence of the Enlightenment may still be found [...] in the commitment to understanding, and hence to advancing, the causes and conditions of human betterment in this world.' Political economy is seen as a 'social activity' of 'self-interested exchange' and 'division of labour'.⁴³

With an emphasis on the 'betterment in this world', Robertson would be supported by scholars such as Roche and Peter Reill. The latter have argued that the first half of the century belonged to 'mechanical natural philosophy', which from mid-century was challenged by what Reill called the 'Enlightenment vitalists', with an emphasis on a dynamic worldview. The new phase was signalled by publications such as Buffon's *Histoire Naturelle*, from 1749, and the *Encyclopédie*.⁴⁴ The latter, thus, aimed for a new world of creative people where progress was achievable, and where change was in the hands of anyone striving for it. If most scholars would be in agreement over a turning-point around mid-century, and the crucial role of the *Encyclopédie*, it is a problem that only parts of the program have been heeded by later observers, with the mechanical arts left outside. That was hardly the intention of the men acting as midwives to a new, vitalist and progressive, age. To them changes in human material conditions were equally on the agenda, and even if they hardly could forecast the coming of the Industrial Revolution this was in line with their ambitions. Robertson has pointing us in the direction of political economy, but what is needed is an analysis trying to reconcile the striving for progress of Enlightenment *Savants* with the development of the Industrial Revolution.

The mechanical arts have, for certain, been used by scholars working on industrialisation, but mainly as illustrations to their analyses.⁴⁵ Robert Darnton was a pioneer. In his work on the *Encyclopédie* he dealt with the actual making of that great work, with paper-making and printing, using its texts and plates as a main source.⁴⁶ Printing was also used by John Pannabecker in his analysis of how Diderot represented mechanical arts in texts and plates.⁴⁷ Liliane Hilaire-Pérez took a further step in her analysis of Diderot's views on wax painting.⁴⁸ Diderot's thoughts on work lay at the heart of Cynthia Koepp's comparison between the traditional French society and descriptions in the *Encyclopédie*; the editor hardly strove for an equal society, but a

different social division of labour, ‘one that moved far beyond the somewhat clumsy categories of the three orders [to] “an alphabetic order”, for a new world’.⁴⁹ In recent years a more implicit relationship has been drawn between the Enlightenment and the material world. Ken Alder set the tone in his *Engineering the Revolution* (1997), by uniting a vision of human betterment and the will of engineers to reform the worlds of production. This was to be achieved by ‘taking a “systems” approach to production, in which both tools and human beings are consciously arranged into a purposeful whole’. This, as well as the emphasis on the ‘utopian aspiration to regenerate society’, had its roots in the ‘Enlightenment program’.⁵⁰

Another link between the mental world of the eighteenth century and the material world is forged by Joel Mokyr, with the invention of the concept the *Industrial Enlightenment*. Mokyr had been frustrated by traditional explanations of the Industrial Revolution, and meant that analyses of technology should circle around ‘useful knowledge’; knowing ‘natural phenomena that potentially lend themselves to manipulation’, but also that one needs to know ‘what’ before one can think of ‘how’. This implies a chronology where observations and classifications, as well as abilities of ‘establishing regularities, principles, and “natural laws”’, precede skills of manipulating the material world. To Mokyr the Industrial Enlightenment is the missing link between the scientific revolution of the seventeenth century and the Industrial Revolution.⁵¹

Alder and Mokyr have both analysed the relationship between intellectual development and the material world, but from different view-points. Alder assume a continuous interplay between the sphere of production and the mental world, while Mokyr sees the Industrial Enlightenment as a precondition for later industrial development. He also stresses the ‘material’ side of technology, with Alder viewing division of labour as the major trait behind a change in eighteenth-century workshops. The latter thus comes closer to the world of Defoe, Schröder and Enlightenment *Savants*, and its subsequent change. New working procedures might alter the way eighteenth century people thought about trade, but new ways of perceiving the worlds of labour also affected production.

*

The adventures of Henrik Kalmeter in the 1720s are a good starting-point to a discussion about the European Enlightenment, and the distinction made between the ‘esprit de système’ and the ‘esprit systématique’. This article is about how a static society was turned into one in which progress was essential, and thus about the

chronology of the Enlightenment and when people started to acquire ‘a new focus on the betterment in this world’. However, it is essential in such a study to link the ‘spiritual’ world to ‘material’ developments. If the Enlightenment is viewed along lines of human betterment it is essential to link it to the Industrial Revolution.

There is a spatial side to this story, with the essence of travelling being mobility across space. This was what Kalmeter did, as he moved around in Europe. In recent years there has been an upsurge in research on the spatial side of the Enlightenment. Scholars like Charles Withers have indicated that the Enlightenment did not just have a specific geography, but more importantly that spatial matters featured in the very making of the Enlightenment. We are not dealing with something that was French, or even European, but rather a process; ‘the *connected* nature of Enlightenment’.⁵²

In stressing the interplay between time and space, discourse and ‘material objects’ this study finds inspiration in the works of Roche:

The history of Enlightenment France becomes the history of the way in which men and milieus variously appropriated mental structures and cultural values in a permanent confrontation of economic and social horizons that was the very root of their existence. The aim is not to study ideas and behaviours as “reflections” or rationalizations of social interests, but to perceive the intrinsic values and interrelations that placed them at the point where discourse, texts, and practices came together. [...] to understand the possible connections between facts of intellectual culture and facts of material culture.⁵³

Roche is thus aiming for *l’histoire totale* with a complex web of links between discourse and practice as well as between the spiritual and material ‘objects of our Minds’. However, Roche is not only about structures and connections; he is also about mobility, movements and change. Carla Hesse has aptly called an article ‘Roche on the Move’, where she stresses that he explains change from the mobility of a society. Mobility creates unbalances within the complex web of a society, which in a creative process makes change happen. Kalmeter was all about mobility, travelling as he was in Europe while observing economic structures and trade patterns, and even if he was not fully aware of it he thus created ‘unbalances’ and made change a possible option.⁵⁴

A Swedish Enlightenment – Iron and Progress

A suitable point from where to continue the discussion about a Swedish Enlightenment is a hand-written travel report from around 1780.⁵⁵ The author, Salo-

mon von Stockenström, had entered the Board of Mines in 1769. He travelled around the iron making region in Sweden in 1776–1777 before embarking on a tour of central Europe the following year. His professional career was thus similar to the travellers discussed above, and his report comes from a comparable context. It belonged to the apodemic tradition, with its systematic approach along with the personal viewing. When dealing with bar iron he used a structure that might have its origin in Linnaeus' *Systema Naturae*, with 'orders' and 'classes'. Geography gave the 'orders' while different ways of making bar iron made up the 'classes'; French bar iron was made according to '4 different processes', while 'in Sweden gives chiefly 5 variations in bar iron making'. von Stockenström also remained appended to the mercantilist tradition in his use of the all-encompassing concept of trade, unifying production and commerce, although in a more loose way. He stressed the productive part, but the world of commerce was never far away. The making of iron was a mirror to the wide variety of uses to which it could be transformed, and the structure of the text was formed as a commodity chain. Volume two of his report described pig iron making, while volume three dealt with the making of bar iron. The next volume was on steel making, while the last described the metal trades. That the last volume was concluded with a section on the Italian iron market makes the point.

von Stockenström used a similar starting-point as Kalmeter and Schröder, but that was only a platform for further analysis, as he was about to leave the static world-view of his predecessors. In the introduction to volume one, on direct reduction of iron ore, von Stockenström stated that this way of making iron, although of high quality, belonged to the past. It was an 'innocent' way of making iron, as well as the 'oldest', and it lasted until the following volume before he began his treatment of the up-to-date processes. European iron making began to be seen by Swedish observers in stages of human development, and time and chronology had been brought into the analysis.⁵⁶

Another difference between von Stockenström and Kalmeter was similar to the one that Reill found between Buffon and Linnaeus. The latter epitomised the 'esprit de système', while the former actively studied the world. Reill stressed that Buffon's way of 'doing science' implied a radically different way of communicating scientific findings, and language got a more important role. Buffon preferred 'the primacy of living over inanimate matter', promoting a 'new language of nature' where descriptions of life were essential, as well as its development: 'A natural system described a body as it actually was [...] and its history.' von Stockenström started with the Linnaean system, but his descriptions came closer to this 'new language' of Buffon: meticulously detailed descriptions, emphasising the concrete

work of artisans, similar as well to the pages in the *Encyclopédie*. He might have thought in commodity chains, but his descriptions were more thorough than his predecessors. Artisans and entrepreneurs, transforming the world, were brought into his frame, along with chronology.⁵⁷

von Stockenström is worthy a characterisation as an Enlightenment *Savant*, and his report is a break towards his predecessors. They lived in a static society, with its mechanistic world-view, while he had opened his analysis to both change and human actions. In a Memorial attached to his report this was even more evident: After asserting how grateful he was to have been able to serve his employer he promptly stated that his task had been to gain 'insight' in foreign ways of making iron, and to 'enrich our knowledge about the treatment of iron, its possible *Improvements*'. He noted that the only way to 'measure' the skills of a traveller was to look for 'the adoption at home of what in foreign Nations gathered'. The static world of mercantilism had given way to the dynamic world of the travelling entrepreneur.⁵⁸

This change was not a sudden development, and the Swedish society after mid-century still bore the mark of the static mechanistic philosophy. Anders Berch's ideas remained important and discussions at the *Royal Swedish Academy of Sciences* echoed the same; von Stockenström's uncle, Eric Stockenström, stated in 1749 that 'the Creator from the beginning has built the foundation' where 'the earth hides the most necessary and noble treasures', as well as given 'the most industrious hands [the skill to] open the hardest stones'.⁵⁹ Berch's son, Christer, also followed his father in the late 1750s stating that British trades are 'in good proportions to its population.' He noted division of labour, but was keener to stress the skills of the artisans as the reason for its flourishing manufactures, as well as their 'natural system of using their national products as objects for their manufacture'. But Berch was also breaking the static structure: 'Experiments' with coke smelting took place and 'English mechanics [...] make it a pleasure to think about improvements in the mechanics of handicraft, and the artisans are attentive to observe how a machine can be improved'.⁶⁰

After mid-century the institutional landscape of Swedish iron production was altered. From the seventeenth century it had been governed by the Board of Mines with a detailed legislation, but in 1747 this partly changed when *Jernkontoret* was founded by the ironmasters. Its immediate purpose was to furnish ironmasters with running credit and to support 'bar iron to a price appropriate to its value',⁶¹ but very soon it began to act together with the Board of Mines in matters related to the attributes of Swedish iron. A lapse in quality had been detected, and the reasons were inadequate knowledge about the ore, and badly kept blast

furnaces. In 1751 a joint venture was launched to act upon these problems with the employment of an *Övermasmästare*, who was to travel to ironworks and assist ironmasters.⁶² The organisation expanded, and a growing number of employees could report from countless visits to ironworks about ore quality, the length of the production season and construction details, as well as how encountered problems were solved. They submitted reports with the single production site at its centre, with only a handful attempts made to deal with general problems. Some promised analyses of the 'Art' and 'Theory' of constructing furnaces, but no one wrote any.⁶³

This was the beginning for von Stockenström, becoming *Övermasmästare* in 1773.⁶⁴ His intellectual foundation was Schröder's *Jernsystem*, and its emphasis on a static and spatial understanding of the world. Cracks in that façade could, however, be seen and von Stockenström became active in tearing down this 'system'. He began making a distinction between production and commerce, as such an analytical split was necessary in his endeavour of describing European productive procedures and production sites. A better defined concept of production was a precondition for a development towards the 'thick descriptions' of the mechanical arts in the *Encyclopédie*. Another critical step was his abandonment of the diary for the analytical report. This had been done before, and there were intermediate forms, but von Stockenström argued that this was a necessary step in order to improve Swedish iron making. A diary would be 'at fault in order and connections'. If 'the enlightenment' of the 'whole process' was desired one had to abstain from describing procedures at individual sites. He began replacing the local with the general, but also linked this to the possibilities of a changed future. He did not use words such as science but talked about 'Theories', indicating a general knowledge about procedures in furnaces and forges. This did not, however, mean an abandonment of concrete descriptions of sites and procedures – far from it – but these were inserted in a larger context, where it was possible to have a view about different methods, and not just how iron was made at single works. His cases, meticulously described in text and plates, became a tool to inform about effective workshops and how to proceed to make high-quality commodities.

von Stockenström did not describe pin making, so it is not possible to compare him with Kalmeter or Diderot, but he described needle making. Needles were made from steel, but, that apart, had similar production procedures. The first task was to cut the wire into suitable lengths, before the pieces were hardened in a furnace. They were then 'ready for sharpening [...] which is done in a similar way as for pins'; the eyes are punched and filed before the needles are polished. The division of labour was elaborate, and the different tasks were allocated to three

categories of workers; masters, journeymen and apprentices. von Stockenström's description is meticulous, worthy the pages of the *Encyclopédie*, using both text and plates. The section ends with an account of a water-powered polish machine. von Stockenström's description is thorough but without any indication whether he saw this mechanical device as a novelty, or a revolutionary feature. He had left the static world of mercantilism behind him, and entered the world of 'esprit systématique', but still could not fully anticipate the future ahead of him!⁶⁵

A decade later this ambivalence between the static mechanistic philosophy and the vitalist dynamic world-view was once again repeated. Approaching seventy years Sven Rinman made his last contribution to Swedish iron making after a life of service. Throughout his career he had collected words and concepts used by people involved in the trade, and in 1788–1789 he published these as his *Bergwerks Lexicon*. This is a work in four volumes organising knowledge, 'with fairly complete and educating explanations of the whole trade', in alphabetic order. It is a publication that must be inserted in the European encyclopaedic tradition, although its scope is not as wide as the *Encyclopédie*, with its ambition of being a guide to 'a closer familiarity with the science of iron- and metal-making.'⁶⁶

Rinman noted that it was difficult to compile such a work, as not only was it necessary to describe the trade he had been used to, but it had also been altered: 'New shoots on the old trunk [...] have admirably developed the cultivation, and shown secure proofs [...] of important improvements'.⁶⁷ Among these he named chemical analyses, knowledge about the 'Kingdom of Stones', as well as the making of metals. However, as von Stockenström before him, he had problems of appreciating all the different novelties. From England he had heard about ways of making bar iron with mineral coal, but he did not see anything new in that. It was no improvement, but just another way of making bar iron. Rinman was describing puddling:

With Reverberer-furnaces is normally understood [...] a furnace to bring the melted iron, through labour and re-melting, [...] into a forgeable bloom, from which bar iron later can be drawn out, as in England with success have been made, only with the flames from mineral coal. A good bar iron, [...] will never in this way be expected [...].⁶⁸

Towards a Chronology: Enlightenment, Trade and Progress

In 1751 Diderot and d'Alembert began to edit the *Encyclopédie*, and published the *Discours préliminaire*. Their ambition was to create a 'Connection of all the Parts of

Human Knowledge' as well as present 'the general Principles [...] of every Science, and every Art, whether liberal or mechanical', and the 'compilation' of knowledge would constitute a tool with which the future could be made. The *Encyclopédie* would serve 'farther Progress', and a chronological distinction was made between the 'esprit de système' of the past and the 'esprit systématique' of the future.⁶⁹

These two works have been of crucial importance in the debate about the chronology and character of the Enlightenment, ever since their publication; they set limits to what has been on the agenda. However, one area has been conspicuously absent in the subsequent debate, the mechanical arts, or the 'material objects of our Minds'. In spite of some recent studies this lack of research has been harmful to our understanding of the process, especially so if the *Encyclopédie* 'was about [...] achieving prosperity through technological change.'⁷⁰ The aim of this article has been to address this problem by linking the Enlightenment to the world of trade and production.

A further ambition has been to follow the lead of Roche in attempting to analyse eighteenth century developments in terms similar to the way they were perceived at the time: 'to see how change became possible in a world that saw itself as stable' To Roche change was the result of unbalances created in a society by mobility, such as unbalances between 'intellectual culture' and 'material culture', as well as within each of them. Mobility was the starting-point to this article, dealing with Swedish travellers, and the analysis has circulated on how they described what they saw during their journeys.

When Kalmeter went to England in the 1720s he witnessed division of labour within the pin trade, and he described a commercialised economy. Subsequent travellers made similar observations, and what they saw differed from what they were accustomed to in their native Sweden. But to take such views as a validation for the presence of a fully-fledged Enlightenment with clear ideas about progress is problematic. Instead these travellers must be inserted in a different framework, and they have to be placed in the static universe of the mechanistic philosophy where nature was the creation of a benevolent God, and where change was not a possibility. Kalmeter and Schröder belonged to the 'esprit de système'! However, we must not underestimate the fact that their descriptions of differently organised trades paved the way for future developments; they created 'unbalances' and were forerunners for the 'esprit systématique'.

Mechanistic philosophy and mercantilism reigned supreme in Sweden well into the second half of the century and von Stockenström had Schröder's *Jernsystem* as his beginning, but he was to leave this behind. von Stockenström replaced the diary with a systematic report in the late 1770s, and the remarks he made

became more general in character. He also began to dissolve the encompassing concept of trade, and began to write ‘thick descriptions’ of iron making. The outcome of these steps became an alertness that the synchronic structure of the *Jernsystem* had to be replaced by a diachronic view with progress at its helm. To von Stockenström travellers in foreign countries should look out for ways to improve Swedish iron making by copying foreign procedures.

von Stockenström and Rinman ought to be placed in a line of Swedish Enlightenment thinkers. They both promoted views about the possibility of progress, dealt with technological problems from a more general perspective, and the latter was the author of an *Encyclopédie* in the field of metal making. However, neither of them fully bridged the gulf between the Enlightenment and the world of production, and no-one foresaw the Industrial Revolution. To them ‘human betterment in this world’ only reached as far as detailed descriptions of workplaces and ‘mechanical arts’, and they failed to notice a water-powered polishing machine or puddling as progressive novelties. On the other hand it is questionable if Diderot reached any further in his venture of describing French pin making. Perhaps he too was stuck in the ‘esprit de système’ for another couple of decades before the ‘esprit systématique’ and the Industrial Revolution began to make a real impact. With hindsight we can spot the beginning to the process of industrialisation, but to people of the latter decades of the eighteenth century that still remained in the shade.

Notes

This text has a long history, and was presented at the workshop ‘The Influence of the Enlightenment and the French Revolution in Scandinavia (1750–1850): Myth or Reality?’ at Freiburg Institute for Advanced Studies in 2010. I thank Jean-François Berdah and Ulrich Herbert for the invitation and the participants for valuable comments. I am also grateful for comments made by two anonymous referees, Kenneth Nyberg, Colin Jones, Leos Müller and Inger Jonsson. As always my greatest gratitude goes to Chris Evans. This article could be viewed in a somewhat larger context, of adding views on technology to views on urban development and economic liberty. See Göran Rydén, ‘Viewing and Walking: Swedish Visitors to Eighteenth-Century London’, *Journal of Urban History*, vol. 39 (2), 2013, and Göran Rydén, ‘Eskilstuna *Fristad*: The Beginnings of an Urban Experiment’, in *Sweden in the Eighteenth-Century World: Provincial Cosmopolitans*, ed. Göran Rydén (Aldershot: Ashgate, 2013).

1. 'Henrik Kalmeters resa', Kungliga Biblioteket, Stockholm, M 249, vol. III, fol. 599 ff.
2. In spite of its impact on both technology and science in eighteenth century Sweden no comprehensive analysis exist for the Board of Mines. Important studies are, however, Svante Lindqvist, *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology into Sweden, 1715–1737* (Uppsala: Avd. för vetenskapshistoria, 1984), and Hjalmar Fors, 'Kemi, paracelsism och mekanisk filosofi: Bergskollegium och Uppsala circa 1680–1770', *Lychnos* 2007, pp. 165–198.
3. 'Dagbok rörande Handel, Näringar och Manufaktur m.m. Uti Danmark, Holland, England, Frankrike och Tyskland. Under verkstälde resor, åren 1748–1751 för'd af Samuel Schröder', Kungliga Biblioteket, Stockholm X:303, in four volumes, and 'Dagbok öfver Resan genom England åren 1753, 1754 och 1755 af Reinhold R. Angerstein'. Jernkontorets Bibliotek, Stockholm.
4. Larry Wolff, 'Travel Literature', in *Encyclopedia of the Enlightenment*, ed. Alan Charles Kors (Oxford: Oxford University Press, 2003), vol. 4.
5. Jacob Christensson, *Konsten att resa: essäer om lärda svenska resenärer* (Stockholm: Atlantis, 2001); Hanna Hodacs and Kenneth Nyberg, *Naturalhistoria på resande fot: om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige* (Lund: Nordic Academic Press, 2007); Jeremy Black, *The British and the Grand Tour* (London: Croom Helm, 1985).
6. Carl Hårleman, *Tankar i anledning af Utländska Resor förestälte uti et Tal för Kongl. Svenska Vetenskapsakademien* (Stockholm, 1746), pp. 3 f.
7. Josiah Tucker, *Instructions for Travellers* (London, 1757), quotation from pp. 3–4.
8. The classic reference for this topic is Justin Stagl, *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800* (Chur: Harwood Acad. Publ., 1995); Pär Eliasson, *Platsens blick: vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840* (Umeå: Umeå universitet, 1999).
9. Stagl, *A History of Curiosity*, pp. 81 and 112–121, quote from p. 81; and Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation. The Science of Freedom* (New York: Norton, 1977), p. 320.
10. Tucker, *Instructions for Travellers*, p. 10.
11. Lars Magnusson, *Mercantilism: The Shaping of an Economic Language* (London: Routledge, 1994); David Ormrod, *The Rise of Commercial Empires: England and the Netherlands in the Age of Mercantilism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003) deals with English and Dutch mercantilism; Chris Evans and Göran Rydén, *Baltic Iron and the Atlantic World in the Eighteenth Century* (Leiden: Brill, 2007), pp. 216 ff., analyses Swedish and English mercantilism.
12. Roy Porter, *Enlightenment: Britain and the Creation of the Modern World* (London: Allen Lane, 2000), pp. 30 and 47; and Magaret C. Jacob, *Scientific Culture and the Making of the Industrial West* (Oxford: Oxford University Press, 1997), p. 68.
13. Larry Stewart, *The Rise of Public Science: Rhetoric, Technology, and Natural Philosophy in Newtonian Britain, 1660–1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), p. xxxiii.
14. Daniel Defoe, *The History of the Principal Discoveries and Improvements, in the Several Arts and Sciences: Particular the great Branches of Commerce, Navigation, and Plantation, In all Parts of the known World* (London, 1727), pp. 2 and 223.

15. Modern scholars have begun to pay attention to a much wider understanding of economic practices. See Andre Wakefield, *The Disordered Police State: German Cameralism as Science and Practice* (Chicago IL: University of Chicago Press, 2009), and Emma Rothschild, *The Inner Life of Empires: An Eighteenth-Century History* (Princeton NJ: Princeton University Press, 2011).
16. Daniel Defoe, *Plan of the English commerce: Being a complete prospect of the trade of this Nation, as well home as foreign* (London, 1728), pp. 2 f.
17. Schröder, vol. II, fol. 458 f. and 483–497. See also John Hope Mason, *The Value of Creativity: The Origins and Emergence of a Modern Belief* (Aldershot: Ashgate, 2003), pp. 72 ff.
18. Schröder, vol. I, fol. 385 ff. Italics added by the author.
19. Alexander Pope, *An Essay on Man, being the first Book of Ethic Epistle to Henry St. John, L. Bolingbroke* (London, 1734), pp. 8–9.
20. John Hedley Brooke talks about ‘The diversity of natural religion’, in ‘Science and Religion’, in *The Cambridge History of Science. Volume 4: Eighteenth-Century Science*, ed. Roy Porter (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), p. 743.
21. Konrad Marc-Wogau, ‘Inledning’, in Gottfried Wilhelm von Leibniz, *Valda skrifter* (Stockholm: Natur och kultur, 1990); Tore Frängsmyr, ‘Christian Wolff’s Mathematical Method and its Impact on the Eighteenth Century’, *Journal of the History of Ideas*, vol. 36, no. 4 (1975), pp. 653–668.
22. William Derham, *Physico-theology: or, a demonstration of the being and attributes of God, from his works of creation. Being the substance of XVI sermons...* The second edition, with additions (London, 1714), p. 38.
23. Defoe, *Principal Discoveries and Improvements*, pp. iv–v. See also John Ray, *The wisdom of God manifested in the works of the creation* (London 1691).
24. Harry Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria. 5: Individualismens och upplysningens tid* (Stockholm: Verbum, 2000), pp. 94–106.
25. Carl Gustaf Löwenhielm, *Tal om landt-skötsel, hållit för Kongl. Svenska Vetenskaps akademien* (Stockholm, 1751), pp. 5–11.
26. Tore Frängsmyr, ‘Den gudomliga ekonomin: religion och hushållning i 1700-talets Sverige’, *Lychnos: Lärdomshistoriska samfundets årsbok 1971–1972*, p. 244.
27. For a recent evaluation see Hodacs and Nyberg, *Naturalhistoria på resande fot*.
28. Carl Linnaeus, *Om undran inför naturen* (Stockholm: Natur och kultur, 2005), p. 59.
29. Carl Linnaeus, ‘Tankar om Grunden til Oeconomien genom Naturkunnoghet och Physiquen’, *Kongl. Swenska Wetenskaps akademiens handlingar* (Stockholm, 1740), p. 406.
30. Anders Berch, *Inledning til den almänna busbålningen, innefattande grunden grunden til politie, oeconomie och cameral wetenskaperne* (Stockholm, 1747), unpaginated foreword, pp. 6, 15 f. and 272; Lars Magnusson, *Äran, korruptionen och den borgerliga ordningen: essäer från svensk ekonomihistoria* (Stockholm: Atlantis, 2001), pp. 25–49.
31. Haydon Mason, ‘Optimism, Progress, and Philosophical History’, in *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, eds. Mark Goldie and Robert Wokler (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), pp. 195–199.

32. Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences* (New York: Vintage Books, 1994), p. xxiii.
33. Foucault, *The Order of Things*, p. 59.
34. See for example William H. Sewell Jr, *Logics of History: Social Theory and Social Transformation* (Chicago IL: University of Chicago Press, 2005). Sewell writes that 'the early Michel Foucault [...] had [...] an insistence on the systematic nature of cultural meaning' (p. 161) and that he had problems of dealing 'with the problems of historical change' (p. 189).
35. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Indianapolis IN: Liberty Classics, 1981 [1776]), pp. 13 f.
36. See Robert Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), pp. 146–148, for a different agenda.
37. *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers. Tome Cinquième*, eds. Jean Le Rond d'Alembert and Denis Diderot (Paris, 1755), 804–808, quote from p. 804; *Recueil de Planches, sur les Arts Mécaniques, avec Leur Explication. Troisième Livraison*, ed. Denis Diderot (Paris, 1765). See http://www.lexilogos.com/encyclopedie_diderot_alembert.htm
38. Jean Le Rond d'Alembert and Denis Diderot, *The Plan of the French Encyclopaedia, or Universal Dictionary of Arts, Sciences, Trades and Manufactures: Being An Account of the Origin, Design, Conduct, and Execution of that Work* (London, 1752), pp. 115 and 131.
39. Daniel Roche, *France in the Enlightenment* (Cambridge MA: Harvard University Press, 2000), p. 6. Italics added.
40. d'Alembert and Diderot, *The Plan of the French Encyclopaedia*, pp. 19, 48 and 50 ff. See also Julie Candler Hayes, *Reading the French Enlightenment: System and Subversion* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), and Göran Rydén, 'System och föränderlighet i synen på det svenska bergsbruket under 1700-talet', *Sjuttonbundratat* 2008.
41. Lynn Hunt and Margaret Jacob, 'Enlightenment Studies', in *Encyclopedia of the Enlightenment*, ed. Alan Charles Kors (Oxford: Oxford University Press, 2003), vol. 1, pp. 418–430.
42. Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*. Vol 1. *The Rise of Modern Paganism*. Vol. 2. *The Science of Freedom* (New York: Norton, 1977), quote from vol. 1, p. 3. For Sweden see Tore Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen: perspektiv på svenskt 1700-tal* (Stockholm: Natur och kultur, 2006); Marie-Christine Skuncke, 'Was There a Swedish Enlightenment?', in *Norden och Europa 1700–1830: synvinklar på ömsesidigt kulturellt inflytande*, ed. Svarvar Sigmundsson (Reykjavík: Félag um átjándu aldar fræði, 2003).
43. John Robertson, *The Case for the Enlightenment: Scotland and Naples 1680–1760* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), pp. 8 and 28 f. Joel Mokyr has in his *The Enlightened Economy: An Economic History of Britain 1700–1850* (New Haven CT: Yale University Press, 2009), followed suit by stating that 'the ideas of liberal Political Economy [was] The Enlightenment's proudest offspring', p. 65.
44. Peter Hanns Reill, *Vitalizing Nature in the Enlightenment* (Berkeley CA: University of California Press, 2005). Roche, *France in the Enlightenment*.

45. Celina Fox has stated that analyses by ‘Social historians [...] dealing with visual sources [...] was one-dimensional, treating them merely as illustrative of technology, economic and social change.’ See her *The Arts of Industry in the Age of Enlightenment* (New Haven CT: Yale University Press, 2009), p. 3.
46. Robert Darnton, *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie 1775–1800* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1979), pp. 177–245.
47. John R. Pannabecker, ‘Representing Mechanical Arts in Diderot’s “Encyclopédie”’, *Technology and Culture*, vol. 39, no. 1 (Jan., 1998), pp. 33–73.
48. Liliane Hilaire-Pérez, ‘Diderot’s View on Artists’ and Inventors’ Rights: Invention, Imitation and Reputation’, *British Journal for the History of Science*, 2002, 35, pp. 129–150.
49. Cynthia J. Koeppe, ‘The Alphabetic Order: Work in Diderot’s Encyclopédie’, in *Work in France: Representations, Meaning, Organization, and Practice*, eds. Steven Laurence Kaplan and Cynthia J. Koeppe (Ithaca NY: Cornell University Press, 1986), pp. 229–257.
50. Ken Alder, *Engineering the Revolution: Arm and Enlightenment in France, 1763–1815* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1997), quotes from pp. xii, 4 and 15.
51. Joel Mokyr, *The Gifts of Athena: Historical origins of the Knowledge Economy* (Princeton NJ: Princeton University Press, 2002), quotation from pp. 3–15.
52. Charles Withers and David Livingstone, ‘Introduction: On Geography and Enlightenment’, in *Geography and Enlightenment*, eds. D. Livingstone and C. Withers (Chicago IL: University of Chicago Press, 1999), p. 12; Charles Withers, *Placing the Enlightenment: Thinking Geographically about the Age of Reason* (Chicago IL: University of Chicago Press, 2007).
53. Roche, *France in the Enlightenment*, p. 7.
54. Carla Hesse, ‘Roche on the Move’, *French Historical Studies*, vol. 27, no. 4 (Fall 2004), pp. 741–745.
55. Salomon von Stockenström, Utländska jern- och stålprocesserna, vol. 1–3 and 5, Jernkontorets arkiv, Fullmäktige, F IIa, vol. 25–28, Riksarkivet, Stockholm. Vol. 4 is found at Stora Kopparbergs Centralarkiv, Manuskript- och Avskriftssamlingen, vol. 74, Arkivcentrum i Dalarna, Falun. Cited as von Stockenström, foreign journey, vol. 1–5. Bertil Boëthius, *Jernkontorets Historia. Del III: 1. Jernkontoret och tekniken före götstålsprocesserna* (Stockholm, 1955), pp. 18 ff.
56. von Stockenström, foreign journey, vol. 1.
57. Reill, *Vitalizing Nature*, pp. 48 and 69 f.
58. Ödmjukaste Memorial, från Salomon von Stockenström, 12 maj 1781. Jernkontorets Arkiv, Fullmäktige E II: 23, Riksarkivet, Stockholm. Italics added.
59. Eric Stockenström, *Bergsmanna-näringens nytta och skötsel, förestäld uti et tal, til Kongl. Svenska Vetenskaps akademien* (Stockholm, 1749), pp. 2, 8 and 10.
60. Christer Berch relation öfver sin resa, 1757–1761, Uppsala University Library, Handskriftsavdelningen X407b.
61. Bertil Boëthius and Åke Kromnow, *Jernkontorets Historia* (Stockholm, 1947–1968), vol. I–III; Eric von Stockenström, *Tal om svenska Järn-Bruksnäringen, samt om Jern-Contoiret. Hället*

- för Kongl. Vetenskaps Akademien, vid Præsidiij Nedläggande Den 11 April 1767 (Stockholm, 1767), p. 29.
62. Boëthius and Kromnow, *Jernkontorets Historia*, vol. I, pp. 463 ff.
63. Boëthius and Kromnow, *Jernkontorets Historia*, vol. I, pp. 476 ff, and vol. III, pp. 1–19; Masmästerirelationer, 1752–1785, Jernkontorets bibliotek, Stockholm.
64. Boëthius and Kromnow, *Jernkontorets Historia*, vol. III, pp. 17 ff.
65. von Stockenström, *foreign journey*, vol. V.
66. Sven Rinman, *Bergwerks Lexicon* (Stockholm, 1788–1789). Quotation from Part I, Företal without page references.
67. Rinman, *Bergwerks Lexicon*, Part I, Företal, without page references.
68. Rinman, *Bergwerks Lexicon*, Part II, p. 413
69. d’Alembert and Diderot, *The Plan*, pp. 2, 19 and 115.
70. Roche, *France in the Enlightenment*, p. 575.

Summary:

The Enlightenment in Practice: Swedish Travellers and Knowledge about the Metal Trades

Ever since the publication of the *Encyclopédie*, in the decades after mid-eighteenth century, there has been an on-going debate about the implications of the metaphor of enlightenment, mainly based on themes discussed in Diderot’s and d’Alembert’s work. Sadly, however, one major field has been left outside; scholars have dealt with two branches of the tree of knowledge, science and the liberal arts, but ignored the branch of mechanical arts. This article takes a starting-point in the reintroduction of political economy, with division of labour, and technology into an assessment of the Enlightenment. It has the ambition of discussing the process whereby progress became a central feature of eighteenth-century thinking, as well as relating this to a discussion about travelling to other places. It deals with Swedish travellers going to Britain, and central Europe, to view differently organised trades with elaborate division of labour, more skilled artisans, fitted into a commercial economy.

Keywords: Travelling, Enlightenment, Economic thinking, Technological development, Metal Trades, Progress

‘I felt a noble shock’: James Boswell in German Princely Courts

Markku Kekäläinen

On May 8, 1762, the young James Boswell wrote from the Scottish home estate Auchinleck to his friend Andrew Erskine in a blissful mood: ‘The sunshine is mild, the breeze is gentle, my mind is peaceful. I am indulging the most agreeable reveries imaginable.’¹ The imagery floated far away from the austere Scottish soil: ‘I am thinking of the brilliant scenes, of happiness, which I shall enjoy as an officer of the guards. How I shall be acquainted with all the grandeur of a court, and all the elegance of dress and diversions.’ The central components of this sunny future plan were aesthetic pleasures and the myriad delights of the courtly world, not forgetting the important acquaintances he would make, becoming ‘a favourite of ministers of state, and the adoration of ladies of quality, beauty, and fortune!’² The tone did not change with the years: ‘I was in fine spirits and full of courtly ideas’, Boswell remarked eight years before his death.³

This article deals with Boswell’s attitudes towards the courtly milieu in the context of eighteenth-century British court discourse. My central argument is that, strongly contrary to the anti-court ethos of his intellectual and social milieu, Boswell had an affirmative and enthusiastic attitude towards the court. Moreover, the fact that he was not an old-school court aristocrat like Lord Chesterfield but, in many senses, a highly affective ‘man of feeling’ of the age, did not diminish the uniqueness of his positive view of court culture.

The Laws of Sincerity

Boswell has often been seen as an Addisonian and Johnsonian London gentleman whose principal milieu was the semi-public sphere of the Metropolis and who shared the core values of the coffee-house society. However, Boswell had a special relationship with the court, and his enthusiastic appreciation of court culture can

be seen as quite an exceptional phenomenon in the context of the eighteenth-century British cultural debates. Since the Puritan revolution hostility towards the vanities of the Continental court culture had been a permanent topic in the British cultural discussion; luxury, dissimulation, and hedonism had been seen as an ultimate threat to austere mores and republican liberties. John Locke, Shaftesbury, and Joseph Addison's and Richard Steele's moral weeklies shared the republicans' stance, although in a more moderate form, and in the second half of the century, in the age of sentiment, court critique received a more emotional tone: the cult of honesty and sincerity could not accept the dissimulation and theatricality which were the central features of courtly sociability.

The focus of the court critique was courtly sociability, its theatricality and extravagance. According to Gerald Newman, the symbolic turning point in the British culture of politeness was in 1751 when the sentimental poet and essayist William Shenstone wrote that he would prefer the '*Laws of Sincerity*' over the '*Rules of Politeness*'.⁴ Boswell lived in a milieu which was becoming hostile towards aristocratic forms of politeness. A symptomatic event was the so-called Chesterfield-controversy after the publication of *Letters to His Son* (1774), a work whose snobbery and acceptance of theatrical dissimulation raised a reaction. Dr. Johnson's comment on the manners of the dancing-master and the morals of a whore was very typical.⁵

The court critique was aimed at the forms of sociability which embraced theatrical dissimulation, the use of social masks, flattery as well as hypocrisy as positive elements in social interchange. The culture of politeness has been one of the most debated topics in eighteenth-century intellectual and cultural history over the last decades. John Pocock, Lawrence Klein, and Philip Carter have recognized a break in the development of the British culture of politeness in the decades after the Glorious Revolution. This alteration of the cultural paradigm personified in the figures of John Locke, the third Earl of Shaftesbury, and Addison and Steele meant that the code of early modern theatrical politeness was replaced by the code of urban politeness which emphasized inner moral qualities and benevolent sociability. According to this interpretation, the new code of politeness was principally the creation of Whigs and the commercial classes.⁶ According to Lawrence E. Klein, Shaftesbury's theory of politeness had a strong anti-court ethos. The 'dazzle' of the court distorted perception and misdirected cognition in moral matters, and 'Court-greatness and Politeness', that is, theatrical display which turned man's attention to the deceitful instead of his inner reality, were contrary to a 'true Relish and simplicity in Things or Manners', Shaftesbury wrote in his notebooks.⁷ Later Anna Bryson, Markku Peltonen, and Mikko Tolonen have

emphasized the continuity of the courtly forms of politeness in the eighteenth century and the multiplicity of the concept of politeness – without denying the reality of the new paradigm.⁸

According to Michèle Cohen, by the 1760s there was a shift in the discussions of the codes of sociability when English honesty, plainness, and unpolished integrity began to be valued over polite and sophisticated behaviour.⁹ Philip Carter agrees when he recognizes two successive although partly overlapping phases in the eighteenth-century British culture of politeness: when Locke, Addison, and Steele had introduced a gentlemanly ideal in which polite behaviour was the reflection of inner moral qualities, the cult of sentiment injected the requirement of emotional sincerity and attachment to polite sociability. According to Carter, it was the emphasis on 'communing with others' emotions, rather than acting with good breeding, which most clearly distinguished sentimental from polite sociability'. Both interpretations were equally hostile towards the courtly systems of civility.¹⁰ Carter argues that Boswell's attitudes towards sociability belonged mainly to the interpretation of politeness stated by Addison, Steele, and some other Augustan humanists, although there was, according to Carter, a certain sentimental component in Boswell's orientation.¹¹ In many ways, Boswell was a representative of the age of sensibility, but while the main current of the age was unsympathetic towards the court and the 'corrupt' lifestyle of fashionable society, I would argue that, for Boswell, the courtly milieu was an epitome of civilized life.

The Rendezvous of the Great

The Court was the core of representative publicness, and from the perspective of eighteenth-century social satire it was the centre of corruption, effeminacy, and debauchery; its theatrical sociability and extravagant forms of ostentation were perceived as a lethal threat to healthy manners and true gentlemanship. The satirical pamphlet *The Midnight Spy* (1766) crystallized the falsity of courtly life: 'At court, they are striving for titles, places and pensions; here prevail, in the highest degree, vanity, pride and dissimulation, nor can the face hardly be considered as the index of the mind.'¹² The courtly vanities were standard material for social satire, and the aversion was strengthened by the splendid courtly life of the arch enemy France.

The pamphlet *London Unmask'd* offered a typical though coarse argumentation. The author, who called himself the 'Peripatetic', saw the court as a kind of school for life because 'the experience of courts, considered as the rendezvous of the

great, affords much knowledge of the world, and teaches more useful lessons than the best library that can possibly be collected'. But the lessons of the court were bitter ones: 'the stateliness of buildings, the elegance of furniture, the grandeur of monarchs, the brilliancy of a levée, and all the glittering ornaments which attend a throne, are apt to disturb our quiet, infuse envious and ambitious thoughts, and ever cause us to aspire to rival the courtier in all his honours and dignities.' The rivalry of the court was a corruptive element, and although the courtly scene offered a dazzling performance, it destroyed sane judgement. 'The sumptuous banquets of that bewitching spot take off our relish for the homely fare of our own tables; the splendour of equipage dazzles our eyes,' wrote the Peripatetic, and he realized that 'the whole scene collected in one view, sets our brains a madding; and has, in all ages, been the destruction of many'. Finally, the courtly scene was 'nothing more than a dream; and when we are roused from the delusive reverie, we discover its folly and fallacy'.¹³ The court was a pernicious delusion which dispelled solid moral and mental coordinates.

The courtly milieu with its special entertainments was a target of Addison's and Steele's social satire. Vanity, empty formalism, and the uncritical aping of continental influences were the central themes in this respect. Steele wrote about the levees of the great: 'These Worthies are got into an habit of being Servile with an Air, and enjoy a certain Vanity in being known for understanding how the World passes. In the Pleasure of this they can rise early, go abroad sleek and well dressed, with no other Hope or Purpose but to make a Bow to a Man in Court Favour.' The courtly system of dependencies which generated false politeness and encouraged vanity was the main corruptive element in the eyes of Addison and Steele, and in this sense they continued the seventeenth-century republican court critique. Unnatural sociability was the pointless interchange between disguised men:

It is wondrous that a Man can get over the Natural Existence and Possession of his own Mind so far, as to take delight either in paying or receiving such cold and repeated Civilities. But what maintains the Humour is, that outward Show is what most Men pursue, rather than real Happiness. Thus both the Idol and Idolater equally impose upon themselves in pleasing their Imaginations this way.¹⁴

From Steele's common-sense point of view, the illusory character of the courtly milieu dissolved the line between truth and falsity and seduced people to vain spectacles instead of the real world. The vainest of all the vain courtly spectacles was the Italian opera, the craze of fashionable society in the first decades of the

eighteenth century. In the attitudes towards this form of fashionable amusement several central themes of the moralist court critique were connected: effeminacy (castrati were a special topic of satire), pompous luxury, public show based on pure appearance, and a suspicious Continental origin.¹⁵ 'An Opera', Addison wrote in *The Spectator*, 'may be allowed to be extravagantly lavish in its Decorations, as its only Design is to gratify the Senses, and keep up an indolent Attention in the Audience.' The pure sensuality without stern moral substance made this form of art suspicious, if not worthless, and the whimsicality and irrational turns of the plot were contradictory to the requirements and demands of the adult reason: 'Common Sense however requires, that there should be nothing in the Scenes and Machines which may appear Childish and Absurd. How would the Wits of King *Charles's* Time have laughed to have seen *Nicolini* [1673–1732; a Neapolitan contralto] exposed to a Tempest in Robes of Ermin, and sailing in an open Boat upon a Sea of Paste-Board?'¹⁶

According to Henrik Knif, Addison and Steele offered a 'commonsensical coffee-house vision of life' to its middle class readers which 'permitted people to smile at the excesses of the fashionable world', and the Italian opera had a privileged position in this social satire.¹⁷ Alok Yadav argues that Addison's hostility towards Italian opera had a strongly nationalist undertone; according to Yadav, Addison's main focus was not on the aesthetic qualities of the Italian opera, rather he was 'primarily concerned with the contest between "foreign" and native English arts'.¹⁸ So the Addisonian reception of the Italian opera would have also risen from 'provincial anxieties'; the English had a deep consciousness of their cultural provinciality compared with the French and Italians, but, besides political liberty, plainness of manners and an austere aesthetic were becoming the distinctive features of the English cultural identity.¹⁹ According to Linda Colley, eighteenth-century Britain's highest elite had proclaimed its cultural superiority at home by assuming Continental modes and fashions, but by the last quarter of the eighteenth century this distinctive strategy was coming to be seen as 'decidedly imprudent'; and even long before that, the nationalist popular press had found cultural cosmopolitanism degenerate and alien to English plainness.²⁰

Addison was not a Puritan hostile towards sensual pleasures; on the contrary, his series of essays on the pleasures of the imagination is one of the basic texts of eighteenth-century aesthetic theory. But somewhere there was a limit between irrational extravagance and the calm and reasonable way of enjoying aesthetic objects. In *The Spectator*, Addison wrote on the wretched taste of Nicolini's audience, and he expressed the wish that 'our Tragedians would copy after this great Master in Action. Could they make the same use of their Arms and Legs, and inform

their Faces with as significant Looks and Passions, how glorious would an *English* Tragedy appear with that Action which is capable of giving a Dignity to the forced Thoughts, cold Conceits, and unnatural Expressions of an *Italian* Opera.²¹ The main target of the opera bashing was not, of course, the music but the theatrical, spectacular, and extravagant features typical to the Baroque and Rococo courtly culture. The honest English gentleman was above all a man of sense, and the affectation, wild imagination, and irrationality of the Italian opera were contradictory to the common sense idea of good taste.

Luxury and Magnificence

Politically, Boswell was a steady monarchist and Tory; his belief in hereditary rank, the natural inequality of men, and High Church Anglicanism was unwavering. According to Frank Brady, Boswell's approach to politics was always 'conservative, idealistic, and emotional'.²² Boswell's monarchism was highly aesthetic by nature; he had a natural and unconditional confidence in the traditional political and social order, but what was really fascinating in the monarchical system for him was its spectacular choreography of power. It fed Boswell's insatiable imagination with visions of splendour, magnificence, and elegance, which the common-sense man Richard Steele would have called delusion. In Boswell's eyes, republics had a bad record in this issue. 'I cannot be of opinion', he wrote in the essay 'On Luxury' (1778), 'that the luxury of magnificence and elegance in building, in planting, in dress and equipage, and in all the fine arts, ought to be at all discouraged; for I think that all these kinds of luxury promote diligence and activity, and lively enjoyment, without being at all hurtful.' Then Boswell criticized the sumptuary laws of the modern republics like Venice, Lucca, and Ferrara: 'I remember, that when I was at Lucca, the strange regulation that the citizens of that state shall appear drest only in black, appeared to me to be an ill-judged as well as a very dull negative provision.' Highly developed civilization encouraged plurality and splendour because human happiness was strongly connected to the imagination and its ability to express itself in various and magnificent forms. 'Surely a society of human beings,' he argued in the essay, 'who present to each other only a dusky uniformity, is not so happy as a society where invention is exerted, and taste displayed, in all the varieties of forms and colours which are to be seen in splendid courts and brilliant assemblies.'²³

Boswell associated the 'varieties of forms and colours' with the courtly milieu, and this was not an accident: from his earliest notes, the court had been the centre

of the full and civilized life in his imagination; it was characterized by terms like variety, splendour, vivacity, elegance, and magnificence. The court was the crystallization of civilized life, and the essence of civilization was to be found among the mirrors, velvet, and busts of the assembly rooms. A delight in public grandeur was mixed with the aesthetic of variety and imagination. In spite of its relative modesty, the scene of the domestic British monarchy could sometimes satisfy Boswell's longing for magnificence. 'Then went and saw the King and Queen pass from the Opera, and then saw the Guards drawn up in the court of the Palace while the moon shone and showed their splendour. I was all gentle felicity,' he wrote down in 1762.²⁴ He did not assume the identity of a passive and invisible observer, but found himself an active participant in the courtly spectacle, a man to be seen. 'In a full suit of black clothes [in a barrister's court suit] went to His Majesty's levee,' he noted in May 1787, 'where I had not been since I brought my family to London. I wished to observe how he behaved to me, as I thought of presenting a memorial to him to have some mark of his royal favour to me. It was a delightful day.'²⁵ 'This day being the Queen's birthday, I was amused by seeing multitudes of rich-dressed people driving in their splendid equipages to Court,' wrote the young Boswell in his journal, and in this enthusiastic spirits he noted that 'a court is a fine thing. It is the cause of so much show and splendour that people are kept gay and spirited.'²⁶ He returned to the romantic past of his native Scotland. The nostalgia for the archaic past merged with the actual experience of fashionable court life when he went on to note that 'I recollected all the stories of the old Scottish magnificence when our monarchs resided at Holyroodhouse, and I wished to see such days again.'²⁷

In his pamphlet *Reflections on the Late Alarming Bankruptcies in Scotland* (1772), Boswell followed the ethos of the early modern code of 'noble magnificence' according to which conspicuous consumption was justifiable, or rather necessary, among the aristocratic social rank. The writer remembered the time when 'no body dined or supped at our houses [...] except the houses of men of high rank, or in public offices, who were therefore obliged, in point of decorum, and for the purposes of good policy, to give entertainments to large and general companies'.²⁸ The absence of a court was the principal reason for the decay of strict social distinctions which had so vital importance for developed civilization. Boswell quoted an anonymous French writer: "In a monarchical state, are two orders, essentially separate and distinct, the nobles and the plebeians: the functions of the former are to defend it; those of the latter to feed and enrich it, without ever aspiring to useless honours, which are not made for them."²⁹

According to David Kuchta, who has studied the sartorial codes in seventeenth- and eighteenth-century England, the eighteenth-century English elite

drew a sharp distinction between English plainness and the luxury and hedonism of Continental Absolutism. Kuchta situates the break in the codes of dress in the late seventeenth century; he uses the term 'noble magnificence' to illustrate the situation before 1688, which after the Glorious Revolution was substituted by 'refined simplicity'.³⁰ During the 'old sartorial regime', ostentatious dress was essential to aristocratic men's social and gender identity, and it was a highly important component of the cultural definition of the aristocracy in Tudor-Stuart England.³¹ The Glorious Revolution was the turning point in attitudes towards outward appearance. Refined simplicity was now a mark of the true aristocrat and patriot: 'After 1688, the good repute of the gentleman rested not on conspicuous consumption, but on inconspicuous consumption, on the display of public virtue, while virtue itself was defined as the absence of display.'³² Maxine Berg has emphasized that, in eighteenth-century Britain, modern commercial luxury avoided aristocratic extravagance and pursued 'civility, taste, and elegance'; at the same time, the spread of new luxury undermined the enforcement of the sumptuary laws.³³ According to Neil McKendrick, the feverish pursuit of commercial luxury and the imitation of the rich among the middle ranks aroused moral anxiety and widespread public debate; luxury was the focus of many-sided intellectual, moral, and religious problematizations.³⁴

Boswell never condemned luxury and extravagance *per se* but, according to him, the spread of conspicuous consumption among the lower social strata was a suspicious phenomenon; when the men of lower rank were content with their position, they 'may be esteemed as reputable men in their station, while they remain in their own places with contentment and quietness, and do not fret their minds by a vain and restless contention for equality'.³⁵ Boswell censured the people who 'have lived with a degree of elegance, becoming in people of first rank, but ridiculous and offensive in men of low extraction: Such unprincipled men having been entrusted with the money of numbers, and with the *all* of some, have villanously consumed it, and involved their creditors in the same ruin, though not in the same guilt, with themselves.'³⁶

Luxury itself was not a problem; the problem was that the differences between estates had been blurred and the wrong people had adopted conspicuous consumption. 'The mischief', Boswell wrote in the pamphlet, 'is, that for some years past there has been in Scotland an abominable spirit of levelling all those distinctions which ages of civilized society have, through all the gradations of politeness introduced amongst mankind.'³⁷ In his view, the court was the centre of gravity which had kept the ancient order of estates intact, and when this magnetic force had ceased, manners had loosened and the foundations of the social order had

been shaken: 'Ever since the seat of government has been removed from among us, we have been increasing in riches and barbarity, as a body in proportion as it grows fat becomes coarse [...] And hence it has happened that there is no distinction of tables, as there is no distinction of ranks.'³⁸ Boswell sharpened his point by referring ironically to Hesiod: 'This, though an iron age with a vengeance, in the true sense of the expression, is, in one respect, a golden age; for gold is the object on which all inclinations are fixed.'³⁹

The spirit of equality had dissolved the qualitative differences between social ranks, and the materialistic ethos had created an illusion that the originally exclusive forms of civilization were within the reach of all who had sufficient material resources so that 'all must have an equal number of dishes, all must have wines equally costly, as all think themselves equally *gentlemen*'.⁴⁰ It seems obvious that Boswell did not share the opinion that the commercialization of culture encouraged the refinement of manners. On the contrary, he was confirmed in his belief that 'our gentlemen of the last age were much more polite than those of the present.'⁴¹ Boswell lived in a semi-fictitious aristocratic world where the age-old distinctions of rank were mixed with modern metropolitan pleasures.

A Grand Court Day

'In a day or two I am to set out for Berlin,' Boswell wrote from Holland to Temple in 1764. 'I shall be presented at the different courts upon the very best footing. I shall acquire real knowledge as well as elegance of behaviour in the company of a politician and a courtier.'⁴² For Boswell, the German princely courts, which he visited on his Grand Tour in 1764, were a kind of school for the *haute monde*. He remembered his rank as an Old Scots Baron, and he calculated that 'a Scots baron cannot do better than travel in Germany'.⁴³ Italy and France were over-civilized; nature was 'quite destroyed' there, and the people had grown up in a milieu so artificial that the 'true manly character' was 'melted into elegant ease'.⁴⁴ This was a curious comment from Boswell who had always admired sophisticated forms of sociability, but it seemed that Gallicized German courts offered him a suitable mixture of the foreign and familiar. In Germany, the Scots baron could 'acquire French and polite manners, and at the same time be with people who live much in the same style that he must do at home'.⁴⁵ What was most important, the Scots baron 'may thus learn to support his character with dignity, and upon his paternal estate may have the felicity of a prince'.⁴⁶

‘This was a grand court day.’⁴⁷ This exclamation could be the motto of Boswell’s German journey. From the very beginning, the splendid milieu of the German princely courts had an enormous mental effect on the highly sensitive Boswell; and after completing the Grand Tour through the German courts he summarized that ‘at all of them I found state and politeness’. He wrote to his friend Temple from Berlin, where he had become acquainted with the milieu of the Prussian monarch: ‘You see me now, Temple, restored to myself, quite *The Great Man*.’⁴⁸ Strong emotional and aesthetic sensations which he experienced during his journey left permanent marks on his identity.

The first resort was the court of Brunswick – ‘I then went to the Reigning Court. The palace is ancient, and the rooms filled me with respect.’⁴⁹ – and this visit defined the tone of the journey. Boswell took the courtly compliments very personally: ‘After supper the Duke of Brunswick honoured me with a pretty long conversation, and I am sure that his Highness was pleased.’ The lack of critical distance was manifest in Boswell’s courtly discourse; the enthusiastic tone was not changed since the early letter to Erskine: ‘Here now do I find myself in the very sphere of magnificence. I live with princes, and a court is my home. I took leave of the Duke, and a cordial adieu of all the courtiers. I found myself already liked by them with affection.’⁵⁰

The German Grand Tour was full of splendid dinners and assemblies, as in the court of Brunswick, where there was ‘a prodigious company to dine at Court, and a most magnificent dinner [...] Grand music played in an apartment adjoining, and round the table was a vast crowd of spectators. I confess that I was supremely elevated’.⁵¹ Suddenly, the elegant and grandiose sociability contrasted with the gloomy Presbyterianism of native Scotland: ‘I had the utmost pleasure of contrast by considering at this hour is assembled Auchinleck kirk and many a whine and many a sad look is found therein.’⁵² Soon the shadow went away and Boswell hoped that he would never ‘encourage a least gloomy idea of religion’ and that he would be ‘firm and cheerful’.⁵³

Boswell was not particularly familiar with the milieu he described. He could not see through the surface of the world he depicted, and it is possible that he did not want to either. On the contrary, he liked to experience immediate sensations, not to see the forces functioning below the surface. Boswell’s identification with the courtly milieu was both personal and emotional; he sought passionately an affective disposition, and in a way he felt he existed in a field of emotional forces which were in constant change: ‘I was next presented to all the Grands, &c., and to the Dames d’honneur. Next the Duke came out, to whom I was presented, and next to the Duchess.’⁵⁴ The Apollonian figures of the court possessed magical

qualities and made an indelible impression on the sensitive Scotsman: 'I was quite struck to find myself at table in the Palace of Brunswick, with that illustrious family. I sat opposite to Prince Ferdinand, whose presence inspires animated respect. He absolutely electrified me. Every time that I looked at him, I felt a noble shock.'⁵⁵

The electoral court of Saxony was one of the pinnacles of the journey. The baroque city Dresden had a magical aura in Boswell's eyes, and he found the courtly life in the magnificent residential city highly fascinating: 'I went to the French *comédie*, which is very pretty here. I saw the Elector, Prince Xavier, and several more of the Court. I was enlivened with new ideas.'⁵⁶ The next day the social choreography continued. Boswell hoped to be presented as a British officer: 'I accordingly put a cockade in my hat and tied a crape round my arm, and was presented at the Court of Saxony as "an officer in Loudoun's regiment" [...] It was a great palace. The Court went from room to room, I believe to visit different princes.'⁵⁷ It is revealing that the distinctions typical to British court discourse were totally non-existent in Boswell's remarks: he never referred to the effeminate impacts of the court; not to the corruptive features of conspicuous consumption; not to the disastrous economic consequences of reckless squandering; not to the system of unsymmetrical dependencies, which had been found highly corruptive in British republican discussion; and most importantly, not to the absolutist form of government as a tyranny.

An Electrifying Impact

The most important destinations as a matter of course were Berlin and Potsdam, the capital and the residence of the Kingdom of Prussia. In the centre of the Prussian court existed the mystical though virtually invisible ruler Frederick the Great. Boswell's first impressions in Potsdam and Berlin were of the aesthetic splendour and social refinement of the courtly milieu. 'We went and saw the garden of Charlottenburg, which is spacious and elegant,' wrote Boswell in Berlin in a very typical remark.⁵⁸ 'Madame de Froment and I', he noted in his journal, 'dined tête-à-tête, after which we went and were shown the Palace, which is magnificent. The King's concert-room is very elegant.'⁵⁹ Boswell was well informed about the King's exceptional intellect, and the visit to Sans Souci confirmed this. 'We looked through a glass door and saw his bedchamber and a neat little library. All his books were bound in red Turkey and handsomely gilt,' Boswell wrote when he had seen the works of Voltaire and Frederick, and he noted, 'Great and pleasing were my thoughts.'⁶⁰

Gradually Boswell approached the object of his admiration, the King of Prussia: 'I then went to the Parade. I saw the King. It was a glorious sight.'⁶¹ There was some original and unchallenged *Urkraft* in the King: 'As a loadstone moves needles, or a storm bows the lofty oaks, did Frederick the Great make the Prussian officers submissive bend as he walked majestic in the midst of them [...] I was in noble spirits, and had a full relish of this grand scene which I shall never forget.'⁶² The enchantment continued at a dinner party where Boswell was 'only a simple spectator', and there he had 'a full view of the King. I was very well amused'.⁶³ Later he wrote to Henri de Catt after having seen the King in the parade: 'I have already had the honour of seeing His Majesty two or three times. Imagination may do much, but I am sure that he has an aspect of superior guise. Upon my soul, I was struck. He electrified me. Every time I looked at him, I felt the shock of the heroic.' Boswell referred to his exceptional mental disposition when he wrote that M. Catt's blood did not circulate as rapidly as his.⁶⁴

Boswell did not write much about music but he was very impressed when he first listened to the 'the most pathetic expression set to the tenderest music' of the Italian opera.⁶⁵ The Italian opera was a vital element of the courtly and fashionable scene of eighteenth-century Europe. This form of courtly spectacle had a highly stimulating impact on Boswell. In Brunswick he had gone to the opera, which he described as 'very noble'. The opera house was huge and the decorations were 'much finer than in London'. The piece of opera was called *Enea in Lazona*. 'A bold manly voice' of a singer struck the young Scotsman 'prodigiously', and Boswell confessed that he had never been 'so much affected by music' and that his 'hypochondriac deadness' went away. Besides the music, the enchanting milieu was an important reason for this mental reaction: 'How happy am I now! I dined at Court, and after this noble opera I returned to Court and supped elegant and grand.'⁶⁶

Sometimes Boswell's courtly enthusiasm reached to the celestial spheres. He had attended a Sunday concert in the Duke's Chapel in Brunswick, where he had heard 'a psalm performed with magnificent music, eunuchs and other singers from the opera, an organ, a French horn, flutes, fiddles, trumpets. It was quite heaven.' Boswell wrote how he had adored God after the occasion and 'hoped for immortal joy'.⁶⁷ The atmosphere in the court of Brunswick seemed to be especially fascinating; Boswell felt there both unreserved admiration and familiar affection. 'My spirits bounded,' he noted in his journal, 'yet was I solemn, and stretched my view to the world of futurity. It was fine to be in the Palace of Brunswick, and see the illustrious family brilliant and gay, and the Prince diverting himself after his scenes of heroism.'⁶⁸ The social satire of Addison and Steele as well as of several

pamphleteers had found the sensualism of the Italian opera strongly corruptive, and the use of castrates was seen as the lowest record of the decadence of masculinity. Boswell did not make these kinds of distinctions; for him, the court with all its fashions and entertainments was an unbroken aesthetic experience, without any discord.

Boswell's attitude towards the courtly and fashionable milieu was that of a romantic lover: blind, passionate, and enchanted. Such expressions as 'with affection', 'noble shock', 'noble spirits', 'electrified', and 'struck' emphasized the strongly emotional character of Boswell's courtly experience. He did not observe the courtly milieu from the perspective of a moralist 'spectator' like Addison and Steele or a cynical insider like Lord Chesterfield and the Duke of Saint-Simon. On the contrary, he identified with the new milieu with naive enthusiasm, and without any critical reflection. He was an outsider who passionately tried to be fully involved in the courtly spectacle, which offered appropriate material for his overdeveloped imagination and grandiose fantasies. Boswell was a sentimental man of feeling in the disguise of an early modern courtier.

Notes

1. James Boswell, *Letters Between the Honourable Andrew Erskine, and James Boswell, Esq.* (London, 1763), pp. 104–105.
2. Boswell, *Letters Erskine*, pp. 105–106.
3. James Boswell, *Boswell: The English Experiment, 1785–1789*, ed. Irma S. Lustig & Frederick A. Pottle. (London: Heinemann, 1986), p. 134.
4. Gerald Newman, *The Rise of English Nationalism: A Cultural History, 1740–1830* (New York: St. Martin's Press, 1987), p. 132.
5. Michèle Cohen, 'Manliness, Effeminacy and the French: Gender and the Construction of National Character in Eighteenth-Century England', in *English Masculinities, 1660–1800*, ed. Tim Hitchcock & Michèle Cohen (London: Longman, 1999), pp. 44–61.
6. Philip Carter, *Men and the Emergence of Polite Society: Britain 1660–1800* (Harlow: Longman, 2001); Lawrence E. Klein, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); J. G. A. Pocock, *Virtue, Commerce, and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).
7. Klein 1994, pp. 94, 175.
8. Anna Bryson, *From Courtesy to Civility: Changing Codes of Conduct in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 1998); Markku Peltonen, *The Duel in Early Modern England: Civility, Politeness and Honour* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); Mikko

Tolonen, *Self-love and Self-liking in the Moral and Political Philosophy of Bernard Mandeville and David Hume* (Helsinki: University of Helsinki, 2009).

9. Cohen 1999, pp. 53–54.

10. Philip Carter, 'Polite "Persons": Character, Biography and the Gentleman', in *Transactions of the Royal Historical Society* 12 (2002), pp. 333–354.

11. Carter 2001, pp. 58, 65–66, 183–201.

12. Anonymous, *The Midnight Spy, or a View of the Transactions of London and Westminster* (London, 1766), p. 15.

13. *London Unmask'd; or the New Town Spy* (London, 1784), pp. 86–89.

14. *The Spectator*, vol. II, ed. Donald F. Bond (Oxford: Clarendon, 1965), p. 257.

15. Henrik Knif, *Gentlemen and Spectators: Studies in Journals, Opera, and Social Scene in Late Stuart London* (Helsinki: Finnish historical society, 1995).

16. *The Spectator*, vol. I, ed. Donald F. Bond (Oxford, 1965), pp. 22–23.

17. Knif 1995, pp. 37–38.

18. Alok Yadav, *Before the Empire of English: Literature, Provinciality, and Nationalism in Eighteenth-Century Britain* (New York: Palgrave Macmillan, 2004), pp. 162–163.

19. Yadav 2004, pp. 1–2, 156–163.

20. Linda Colley, *Britons: Forging the Nation, 1707–1837* (London: Vintage, 1994), pp. 164–166.

21. *The Spectator* I, p. 59.

22. Frank Brady, *Boswell's Political Career* (New Haven CT: Yale University Press, 1965) p. 32; see Thomas Crawford, 'Politics in the Boswell-Temple Correspondence', in *Boswell: Citizen of the World, Man of Letters*, ed. Irma S. Lustig (Lexington KY: University of Kentucky Press, 1995), pp. 101–117.

23. James Boswell, *Boswell's Column*, ed. Margery Bailey (London: Kimber, 1951), p. 58.

24. James Boswell, *Boswell's London Journal*, ed. Frederick A. Pottle (London: Heinemann, 1950), p. 53.

25. Boswell, *English Experiment*, p. 134.

26. Boswell, *London Journal*, p. 148.

27. Boswell, *London Journal*, p. 148.

28. James Boswell, *Reflections on the Late Alarming Bankruptcies in Scotland* (Edinburgh, 1772), p. 11.

29. Boswell, *Bankruptcies*, pp. 9–10.

30. David Kuchta, *The Three-piece Suit and Modern Masculinity: England, 1550–1850* (Berkeley CA: University of California Press, 2002), p. 4.

31. Kuchta 2002, p. 24.

32. Kuchta 2002, p. 5.

33. Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain* (Oxford: Oxford University Press, 2005), pp. 20–25.

34. Neil McKendrick, John Brewer & J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (London: Europa, 1982), pp. 9–21.
35. Boswell, *Bankruptcies*, p. 10.
36. Boswell, *Bankruptcies*, pp. 4–5.
37. Boswell, *Bankruptcies*, p. 7.
38. Boswell, *Bankruptcies*, pp. 7–8.
39. Boswell, *Bankruptcies*, p. 8.
40. Boswell, *Bankruptcies*, p. 8.
41. Boswell, *Bankruptcies*, p. 12.
42. James Boswell, *Boswell in Holland, 1763–1764*, ed. Frederick A. Pottle (London: Heinemann, 1952), p. 275.
43. James Boswell, *Boswell on the Grand Tour: Germany and Switzerland*, ed. Frederick A. Pottle (London: Heinemann, 1953), p. 109.
44. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 109.
45. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 109.
46. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 109–110.
47. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 173.
48. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 173.
49. Boswell, *Germany and Switzerland*, pp. 14–15.
50. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 15.
51. Boswell, *Germany and Switzerland*, pp. 57–58.
52. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 58.
53. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 58.
54. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 15.
55. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 12.
56. Boswell, *Germany and Switzerland*, pp. 131–132.
57. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 133.
58. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 29.
59. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 17.
60. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 17.
61. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 23.
62. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 23.
63. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 29.
64. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 31.
65. Peter Martin, *A Life of James Boswell* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1999), p. 96.
66. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 53.
67. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 60.
68. Boswell, *Germany and Switzerland*, p. 60.

Summary:

'I felt a noble shock': James Boswell in German Princely Courts

The article deals with James Boswell's (1740–1795) attitudes towards the courtly milieu in the context of eighteenth-century British court discourse. The central argument is that, strongly contrary to the anti-court ethos of his intellectual and social milieu, Boswell had an affirmative and enthusiastic attitude towards the court. Moreover, the fact that he was neither an Addisonian moralist 'spectator' nor a cynical court aristocrat like Lord Chesterfield, but in many senses a highly affective 'man of feeling' of the age, did not diminish the uniqueness of his positive view of court culture. On the one hand, Boswell's appreciation of the court was connected with his firm monarchism and belief in hereditary rank; on the other hand, he was aesthetically fascinated by the splendour and magnificence of the courtly milieu. His appraisal of the court did not include the common-sense moralism of the moral weeklies or the cynical observations of the aristocratic court discourse; rather his attitude was immediate, emotional, and enthusiastic in the spirit of the cult of sensibility.

Keywords: James Boswell, Joseph Addison, Germany, court, politeness, civility, luxury, conspicuous consumption

Hertiginnan, hovet och staden i det gustavianska Stockholm

My Hellsing

I februari 1790 gick nyheten som en löpeld inom Stockholms hovkretsar: Gustav III hade från hovet förvisat grevinnan Jeanna von Lantingshausen, väninna till hans syster Sophia Albertina och till hans svägerska Hedvig Elisabeth Charlotte. Det var bestraffningen för att väninnornas tidigare förtrolighet med kungen hade förbytts i högljutt missnöje med hans politik. Efter den turbulenta riksdagen år 1789, då kungen hade kört över adelsståndet och gjort sig enväldig, hade det uppstått en brytning vid hovet. Hovets damer ställde sig i spetsen för motståndet mot kungen. Gustav III fruktade att oron skulle sprida sig vidare inom hovet och beslöt därför att avskilja grevinnan von Lantingshausen från hennes umgänge med prinsessorna.¹ Kungens syster Sophia Albertina rapporterade om hans detaljerade förbud i ett brev till en väninna (ursprungligen på franska):

Hon får inte gå till något ställe som anses tillhöra *borgen*. Följaktligen får hon aldrig besöka slottet eller mitt hem, gå på teatern eller promenera i Kungsträdgården, Djurgården eller vid Karlberg. Hon får överhuvudtaget inte besöka mig eller hertiginnan, inte ens på landet. Hon får varken gå på Börsen, på någon föreställning eller på Stenborgs teater – eller på något annat ställe där hon kan träffa Kungen.²

Prinsessan Sophia Albertinas uppräkningslista illustrerar det gustavianska hovet som en rumsligt förankrad grupp med ständigt politiska dimensioner. För att avvärja grevinnan politiskt behövde Gustav III neka henne tillträde till en rad platser utöver de kungliga bostäderna. De platser som nämns här är även exempel på de fashionabla sysselsättningar som har lyfts fram av den internationella 1700-talsforskningen: teatern, promenaden och *assembléerna* på Börsen. Det var aktiviteter som sägs ha utspelat sig på nya offentliga arenor som konkurrerade med hovets representativa offentlighet. Umgänget var fortfarande socialt exklusivt, men uppförande och utseende hade en förment större betydelse för social urskiljning än börd.

Svensk forskning har tidigare utforskat det gustavianska hovet och staden ur enskilda aspekter. Opera- och teaterlivet har skildrats som Gustav III:s personliga maktinstrument och som förelöpare till 1800-talets statliga kulturinstitutioner.³ Forskningen om Stockholm, som har fokuserat på övergripande ekonomiska och sociala aspekter, har beskrivit en huvudstad i stagnation under den här perioden: Befolkningen ökade knappt, byggverksamheten och den industriella utvecklingen gick på sparlåga.⁴ Vardagen vid hovet har emellertid inte tidigare studerats på ett systematiskt vis.⁵

I den här artikeln vill jag emellertid, med stöd framförallt i ett nyare internationellt forskningsläge som jag kommer att presentera längre fram, argumentera för att det Stockholm som eliten gjorde anspråk på anpassades till den form av mondänt umgänge som blomstrade samtidigt i Europa.⁶ Teatern (som såväl historiskt som historiografiskt inkluderar både musik- och taldramatik) kommer i den här artikeln att utgöra exempel på den typ av publika nöjen mot betalning som utvecklades under 1700-talet.⁷ Den centrala roll som dessa aktiviteter spelade för elitens sociala och politiska status menar jag kan förklara varför man i en period av ekonomisk nedgång i Sverige lade pengar på dylika resursslukande statusbyggnader.

Undersökningen utgår från antagandet att kungafamiliens urbana nöjesliv med promenader, baler och teaterbesök utgjorde en väsentlig del i hovets representativa plikter. Monarkin fick legitimitet genom att vara synlig för befolkningen i lämpliga sammanhang, vid rätt tidpunkt och i rätt sällskap. Trots att hovets ställning utmanades i stadsmiljön, kunde de upprätthålla kontrollen i det sociala samspelet genom ett ritualiserat umgänge i mötet med den övriga befolkningen.⁸

Det prisma som används för att belysa dessa förhållanden är kungens svägerska hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotte (1759–1818), gift med hans yngre bror hertig Carl (från 1809 Karl XIII). Eftersom paret förblev barnlöst adopterade de den franske marskalken Jean Baptiste Bernadotte, senare Karl XIV Johan av Sverige och Norge. Hertiginnan Charlotte är berömd i vidare kretsar för sin politiska journal, förd på franska om hovlivet och politiken under drygt fyrtio år. Den översattes och publicerades i nio band som *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok*. Andra delar av hennes omfattande personarkiv har hittills varit så gott som okända. Förutom journalen ingår en stor samling brev och räkenskaper som i den här artikeln kommer att utnyttjas i sin hela bredd för att skildra det gustavianska hovets vardag ur hertiginnans perspektiv.⁹

Hertiginnan, hovet och staden – några utgångspunkter

Offentlighet i 1700-talets urbana miljöer är ett historiografiskt omstritt fenomen. På senare år har det vuxit fram ett fält som tar sig an ämnet genom att fokusera på samspelet mellan aktör och struktur via vardagens praktiker. Genom rättshandlingar och personliga dokument som dagböcker och brev kartlägger historiker aktörers rörelsemönster för att ta reda på vad dessa gjorde, när och med vem. Metoden bygger på antagandet att det i vardagens handlingsmönster och begreppsvärld finns viktiga nycklar till förståelse av historisk kontinuitet och förändring. Det mikrohistoriska perspektivet öppnar med andra ord för en nyansering av förmodade samband mellan politiskt deltagande, borgerlig offentlighet och *commercialised leisure* som motor för socialt utbyte och rörlighet.¹⁰ Karin Sennefelt företräder denna forskningsinriktning i Sverige. I övrigt har jag främst förankrat mina teoretiska utgångspunkter genom anglosaxisk forskning, där en så kallad *public sphere* anses ha vuxit fram tidigt och fått särskild betydelse.¹¹

I linje med denna forskning betraktar jag inte "hovet", "staden" eller hertiginnan Charlottes position som något entydigt motsatsförhållande. Som prinsessa hade hon en självständig ställning som tillät henne att röra sig mellan aristokratin och monarkin såväl i socialt, politiskt som kulturellt avseende. Samtidigt som hertiginnan uppträdde som monarkins personliga företrädare var inte det gustavianska hovet (eller hov i allmänhet) någon harmonisk politisk enhet.¹² Hon deltog i motståndet mot sin svåger Gustav III och använde staden för egna politiska möten.

Utifrån hertiginnans material framkommer det att gränserna mellan hov och stad fanns men att den var flytande. En individ kunde tillhöra endera gruppen beroende på den plats, det sociala sammanhang och den politiska positionering som hon för tillfället befann sig i. Den distinktion som hertiginnan gör är å ena sidan *cour* som benämning för hovstaten eller för hovet som institution, och å den andra som en aristokratisk och kunglig krets (*société*) där hon själv ingick som medlem. Det är den sistnämnda betydelsen av hov som avses i den här artikeln.¹³ "Staden" är svår att härleda i hertiginnans begreppsvärld. När begreppet *ville* förekommer hos hertiginnan är det utbytbar med *public*, det vill säga "allmänheten" eller "offentligheten" och lokaliseras utanför slottet.¹⁴ Den nämns i sammanhang där den verkar som en slags opinion som kungen och hovet måste ta hänsyn till.¹⁵ En preliminär slutsats är att *ville* åsyftade en social elit som under bestämda former, till exempel vid baler och på teatern, sammanträffade med hovet. Utifrån det här begränsade materialet kan jag inte fastställa vilken faktisk samhällelig grupp som denna "allmänhet" motsvarade, och inte heller dess relation med hovet.¹⁶

Staden var, till skillnad från slottet, en offentlig plats. Karakteristiskt för offentligheten är att den tillhör alla och ingen: vistelser här innebar att hovet utsatte sig för sammanträffanden med personer ur olika samhällsskikt. Kungamaktens statuskommunikation i staden ställde därför särskilda krav. Medan slott och stadspalats var arkitektoniskt utformade för att förstärka kommunikationen med omgivningen, rådde det större konkurrens om utrymme och uppmärksamhet i staden. Eliten måste anpassa sig efter dessa förutsättningar.¹⁷ Utmärkande för de urbana miljöer som hovet umgicks i, var emellertid att kungligheterna gjorde sociala anspråk på dem som sina.¹⁸

Om man utgår från att en elit i varje situation strävar efter att behålla sin sociala exklusivitet, är det en befogad fråga varför det gustavianska hovet överhuvudtaget ville utsätta sig för den risk för social utväxling som besök i staden kunde innebära? I en artikel om elitens vistelser i de påstått folkliga nöjesparkerna, finner Hannah Greig att Londonaristokratin noga förlade sina besök i Vauxhall och Ranelagh till vissa tider på dygnet och på året och att de valde vissa vägar – allt för att träffa personer som de redan var bekanta med. Trots att nöjesparken erbjöd strukturella förutsättningar för kommunikation mellan olika grupper i samhället, verkar alltså inte någon sådan ha kommit till stånd. Hennes slutsats är att social exklusivitet och offentlighet förstärkte varandra snarare än att de utgjorde en motsättning.¹⁹

En stad för urbana nöjen

De byggnadsprojekt som initierades i Stockholm under gustaviansk tid erbjöd nya möjligheter till umgänge för eliten. Vid Stortorget uppfördes ett nytt Börshus under 1770-talet, där borgerligheten och hovet möttes för samkväm och baler. Kungsträdgården förvandlades under 1700-talets gång från kunglig slottspark till offentlig park, där den som var anständigt klädd fick promenera. En nöjesanläggning (som kallades Vauxhall) anlades i det gamla Orangeriet här.²⁰ Norrmalmstorg (nuvarande Gustav Adolfs torg) fick en ansiktslyftning och förstärkte sin centrala ställning mellan slottet, Stadsholmen och det fashionabla nedre Norrmalm där adelspalatsen och den exklusiva kommersen skedde. Kungaparets våning i Stockholms slott låg mot norr och blickade ut över det upprustade torget och den nya stenbro som förband Stadsholmen med Norrmalm. Vid torget byggdes ett nytt operahus som stod klart år 1782. Operan byggdes som arkitektonisk pendang till det upprustade Arvfurstens palats där kungens syster Sophia Albertina bodde. Från Norrmalmstorg planerades en bred paradgata som skulle leda till kungens nya slott Haga.

Elias Martins gouache från sekelskiftet 1800 visar det fashionabla Stockholm från drottningens våning på Kungliga slottet. Sophia Albertinas bostad Arvfurstens palats och Kungliga Operan låg som arkitektoniska pendanger vid Norrmalmstorg. Bakom Jakobs kyrka, som vid den här tiden var gulmålad, skymtar Kungsträdgården. Foto: Nationalmuseum, NMB 480.

I hovets veckoschema för vistelserna i Stockholm ingick det baler och teaterföreställningar utanför Kungliga slottets väggar. Balerna i Börshuset organiserades omväxlande av borgerskapet och av hovets medlemmar.²¹ Ett par gånger i veckan visades opera, balett och talteater på de Kungliga teatrarna. Det gustavianska hovet brukade även gå på den privata Stenborgsteatern, som understödd av Gustav III fick en ståndsmässig lokal i Gamla stan och nådde en aristokratisk publik under 1780-talets gång.²² Det var tillfällen ägnade åt en bredare social interaktion som hertiginnan tycks ha sett fram emot som underhållande begivenheter. En oper eller balettföreställning ingick även i programmen vid hovets festdagar. Tillfällets högtidlighet markerades genom kungafamiliens placering i salongen: de satt då på taburetter framme vid scenen och inte som annars i de kungliga logerna.²³ Längre fram ska jag analysera hovets teaterumgänge mer i detalj. Men jag vill redan nu ge några övergripande hållpunkter utifrån tidigare forskning, som jag kommer att förhålla min egen undersökning till.

En anledning till teaterns popularitet vid den här tiden var möjligheten att positionera sig i ståndssamhällets hierarkier. Teaterns kombination av intimitet och synlighet, med publiken hierarkiskt skiktad i abonnerade loger, lämpade sig väl för elitens statuskommunikation. Uppdelningen i de europeiska teatersalongerna var

så tydlig att dess olika delar blev synonyma med den grupp som uppehöll sig där. *Parterren* var i franskt, svenskt och engelskt språkbruk en omskrivning för folket eller det lägre borgerskapet. Raderna och logerna blev synonyma med hovet och aristokratin.²⁴ Denna tydlighet förstärktes genom kontinuiteten i logeinnehavet. Jennifer Hall-Witt kommer fram till att mer än hälften av logeabonnemangen vid Londonoperan varade i minst fem år, en tredjedel i mer än tio år. Nästan alla hade samma loge åtminstone i ett år. Teatersalongens loger fungerade därmed som en faktisk karta över den engelska eliten.²⁵

1700-talets teater har av internationell forskning lyfts fram som en central arena för socialt umgänge och för politisk formering. Efter bjudningar och parlamentssammanträden fortsatte samtalen i teaterns loger.²⁶ För den engelska eliten var innehavet av en permanent loge vid operan en förlängning av ett politiskt patronage; en alternativ salong där man kunde bjuda in folk under mindre omständliga former än i hemmet. Man lånade ut loger till bekanta eller släktingar och signalerade därmed sin särskilda ynnest mot de personerna. Vid 1700-talets Londonopera utkristalliserades skilda roller för elitens kvinnor och män. Kvinnorna stod oftare som logeabonnenter, eftersom det för män var mer effektivt att röra sig fritt mellan logerna och parketten för att hinna tala med så många som möjligt under föreställningen. Den aristokratiska kvinnan tog emot inbjudna gäster i sin loge och kunde härigenom, precis som i hemmiljön, påverka mäns och familjers karriärer. En skillnad från hemmet var att denna sociala urvalsprocess blev synlig för alla i teatersalongen. Teaterns särskilda attraktionskraft för elitens kvinna låg i möjligheten för henne att välklädd och omsvärmad spela rollen som offentligt smycke, samtidigt som logerna skyddade henne mot kompromettering.²⁷

Den ritualiserade stadspromenaden

Den fashionabla promenaden till fots, till häst eller med vagn hade införts som umgängesform för den europeiska eliten på 1600-talet.²⁸ De medeltida stadskärnorna kompletterades av boulevarder där man kunde ta sig fram med breda vagnar i syfte att se och synas. Vid det franska hovet var regentens eftermiddagspromenad till fots den stund på dagen då hovfolket kunde närma sig honom utan att först ha begärt audiens.²⁹

Stadspromenaden var ett dagligt nöje för hertiginnan. På förmiddagarna när vädret tillät, red eller promenerade hertiginnan i närheten av slottet för att hinna tillbaka lagom till middagen som serverades strax efter ett. Kungsträdgården, centralt belägen i den mondäna triangeln Kungliga slottet, Stora Trädgårdsgatan och

Blasieholmen där elitens stadspalats låg, var en naturlig samlingspunkt. Under eftermiddagen gjorde hovet längre turer till stadens fashionabla utkanter vid parken i Karlberg eller Haga. Detta framgår av hertiginnans biljetter, där hon påfallande ofta detaljerat kommunicerade sina färdvägar och vilka bekanta som hon hade mött på vägen. Det framgår att hon uppehöll sig antingen på nedre Norrmalm eller i grönområdena i stadens utkanter, medan Södermalm betraktades som en avlägsen och otillgänglig plats.³⁰ Djurgården var en annan populär uppehållsort, liksom utflyktsmålen kring Stora Skuggan och Frescati.³¹ För att komma ut ur staden brukade hertiginnan ta sig förbi Norrmalmstorg till Drottninggatan.³² Vid Observatoriet vek hon av antingen på den trädkantade Karlbergsvägen mot Karlberg och stadstullen där, eller fortsatte rakt fram mot Norrtull och vägen mot Haga, Ulriksdal och Solna. Formellt var de här platserna öppna och offentliga, åtminstone huvudgatorna genom staden. Men hovet besatt ett informellt ägande av dessa ofta natursköna omgivningar där elitens egendomar låg tätt. Denna markering förtydligades genom kungafamiljens kortege i vagn på Djurgården som traditionsenligt gick av stapeln första maj varje år. I dessa delar av staden bör alltså hertiginnan och hennes umgänge ha känt sig bekväma, samtidigt som de genom att vara synliga på strategiska genomfartsleder påminde om sin närvaro. Genom sina besök här stärkte de sin anknytning till dessa ställen, sin sociala tillhörighet till gruppen och i förlängningen sina anspråk på att utgöra stadens elit.³³

När hertiginnan promenerade som förväntat, vissa tider på vissa ställen, träffade hon på kungen och andra bekanta ur hovet.³⁴ Promenaden var värdefull eftersom hovfolket här var mindre kringskuret. Det var enkelt att anpassa takt och avstånd efter de personer man önskade tala med eller undvika. Risken att bli bevakad och avlyssnad i slottsvåningen gjorde parken till en lämpligare plats för hemliga överläggningar. Hertiginnan utnyttjade sina stadspromenader för möten med Jeanna von Lantingshausen, som ju Gustav III hade förbjudit henne att träffa. I en biljett beskrev hon utförligt för sin väninna hur de skulle kunna sammanstråla utan otillbörlig inblandning:

Jag kommer att åka ut vid elvatiden och ta vägen förbi Norrtull, åka upp till den stora grinden vid parken i Karlberg och lämna min vagn en bit från parken. Ni åker ut ungefär vid samma tid, eller något tidigare eller senare. Ni åker då raka vägen till Karlberg och stannar vid trädgårdsmästarbostaden och går in i parken där jag möter upp er. Lämna er tjänare vid grinden, så att våra tjänare inte får reda på att vi har träffats. Jag för min del kan gå i god för de som kommer att vara i mitt sällskap. Det blir Sophie [Piper] eller någon annan av hovdamerna samt Bruse [hertiginnans stallmästare]. För övrigt är det ju nästan ingen vid Karlberg på förmiddagarna, så vi kommer att kunna ses utan besvär, förutsatt att vädret blir bra.³⁵

Att hovets urbana rörelsemönster var strikt kodat geografiskt och kronologiskt kunde hertiginnan alltså använda för att spela ut omgivningens förväntningar och kringgå uppmärksamhet. Det handlade även om *bur* hon uppträdde. Frustrerad över att aldrig kunna tala ostört med Jeanna efter kungens förbud, skrev hertiginnan till henne att "nästa gång jag träffar er och är i ett sällskap om fyra–fem personer, kommer jag att parkera mig på gatan. Eftersom det är omöjligt att en prinsessa sitter ned på marken, kommer man inte tro att det är jag. Följaktligen kommer jag att kunna tala ostört med er."³⁶

Att hertiginnan i sina biljetter förmedlade något så vardagsnära som promenadvägar är en omständighet som i sig understryker stadspromenadens sociala vikt. Beskrivningarna fyllde i vissa fall den praktiska funktionen att öka chansen att sammanstråla med bekanta – men detta syfte är inte alltid uppenbart. I stället tror jag att en viktig aspekt av denna kommunikation var att urbana rörelsemönster i hög grad var identitetsskapande aktiviteter för hovet. För det är lika intressant att beakta vad hertiginnan *inte* förmedlar i sina biljetter. Om hon genade via en bakgata eller hade längre samtal med personer ur andra samhällsgrupper låg det utanför detta platsskapande, och var därmed ovidkommande att kommunicera i skrift.

Till vardags verkar hertiginnan ha uppträtt inkognito, det vill säga utan vapen på vagnsdörrarna eller några särskilda kungliga attribut.³⁷ Det innebar emellertid inte att hon var anonym när hon rörde sig i staden. Bruket av inkognito var ett motsägelsefullt spel som alla parter var införstådda med, en pragmatisk lösning på ett i och för sig självgenererat problem hos 1700-talets elit. Genom att på resande fot inte uppträda i sin roll, som enligt elitens självbild hade krävt en motsvarande dekor och rekvisita, kom man runt kravet på kontrollerade och iscensatta framträdanden. Inkognito kunde furstar interagera friare med omgivningen och inhämta upplysningar för att styra mer effektivt.³⁸

Varken i brev eller i biljetter nämner hertiginnan sammanträffanden med befolkningen. Men hennes regelbundna och detaljerade anteckningar om nådegåvor till undersåtarna ger viss inblick i hennes samspel med omgivningen.³⁹ I sin kassabok skrev hon noggrant upp mottagarens behov, ålder, kön, ofta en karaktäristik av personen samt om det rörde sig om ett återkommande underhåll. Hon skrev till exempel "Till en Lapska", "För en Fatig utan Ben", "för en Poiker som går y lära", "För en fatig Adelsmans Hustru" och så vidare.⁴⁰ Hertiginnan preciserade även de summor hon gav till sin uppvaktning för att de skulle ge till nödlidande. Av hennes anteckningar kan man dra slutsatsen att det handlade om individuella gåvor till personer som kunde vara bekanta för henne. Eftersom hon sällan eller aldrig skrev ut deras namn kan inte relationen betecknas som

personlig, utan det rörde sig av allt att döma om personer hon träffade på under sina stadspromenader.⁴¹

Den välgörenhet som syns i hertiginnans räkenskaper var representativ för hennes kön och samhällsställning. Den ingick i ett större samhällsbevarande system: en omfördelning från de socialt upphöjda till befolkningen, men hela tiden på de bättre bemedlades villkor. Jag menar att hertiginnans noggranna förteckningar tyder på allmosornas symboliska (inte pekuniära) värde som en av grundpelarna i elitens självbild. Hennes välgörenhet kan därmed betraktas som en förlängning av elitens politiska uppdrag där väl dokumenterade gåvor skulle bidra till att legitimera monarkins ställning närhelst de träffade på henne i staden.⁴²

Hovet på teatern

1700-talets europeiska teaterbyggnad var utformad för flera olika typer av umgänge i scen, loger och sällskapsrum. I Stockholms nya opera inrättades en hel svit av rum i olika storlekar där kungen höll supéer och andra bjudningar.⁴³ Teatersalongen hade inget orkesterdike, utan scen och salong gick i ett för att underlätta omvandlingen av rummet till ett sammanhängande dansgolv under balerna.⁴⁴ Hertiginnan använde logerna som avskilda uppehållsrum både under teaterföreställningar och vid baler.⁴⁵

På Operan brukade kungafamiljen ta avsked och signalera sin ankomst i huvudstaden. Hertiginnan meddelade till exempel i ett brev att ”prins Fredrik kom tillbaka till staden i måndags kväll, han gick direkt till Prinsessans loge på Operan och gick sedan till Drottningens, och avtalade möte med mig och Prinsessan till igår morse”.⁴⁶ På hösten 1788 uppgav hertiginnan till och med att teaterns spelschema var avgörande för hennes inflyttning från Karlberg till Stockholm.⁴⁷ Kungafamiljens vanor ter sig logiska: genom ett teaterbesök skaffade sig hovet omedelbar överblick över vilka som var i huvudstaden och kunde känna av stämningen där. Eftersom deras bekanta satt inom kort avstånd från varandra, kunde de här göra en rundtur för att hälsa på bekanta, vilket sparade tid jämfört med att behöva förflytta sig från hus till hus.

Hertiginnan gick ett par gånger i veckan på de kungligt finansierade teatrarna Operan och på Franska spektaklet, som sedan den nya operan öppnats år 1782 spelade i den gamla operabyggnaden Bollhuset vid Slottsbacken.⁴⁸ Hon gick med tiden allt oftare på Stenborgs teater, vilket stöder tidigare forskning om att denna teater mot slutet av 1780-talet etablerades inom de högre skikten.⁴⁹ Det avgörande för hertiginnans val av teater verkar framförallt ha varit publiksammansätt-

ningen: hon ville gå på samma teater som de andra damerna i hennes umgänge. Repertoar och publik gick emellertid delvis hand i hand. Hertiginnan uppskattade inte Adolf Fredrik Ristells nystartade svenskspråkiga dramatiska teater, som innebar ett avsteg från den franska och italienska teatertradition som hittills hade gjort sig gällande vid hovet. Hon skrev till Jeanna von Lantingshausen på hösten 1787 att

både Stenborgs och Ristells föreställningar går för fulla hus. Pjäsen *Den falska Agnes* som spelas hos Ristell har låtit tala om sig mycket, men jag har den dåliga smaken att finna den usel. På denna teater är det för övrigt en helt annan typ av publik, personer som man inte ser någon annanstans. Men till Stenborg går hela societeten, Drottningen var där igår med Kronprinsen. När min hosta har blivit bättre tänker jag också gå dit. Nästan alla kända damer är där varje eller varannan kväll som det är föreställning.⁵⁰

Hertiginnans anmärkning om att hon på Ristells teater träffade personer som hon inte såg "någon annanstans" blottar en skepsis mot en ovan och ovälkommen interaktion med stadens befolkning: ett skäl i sig att undvika dessa föreställningar.

Teaterlivet befann sig vid den här tiden i ett dynamiskt övergångsskede. Hertiginnans journal visar att en äldre funktion för teatern, det vill säga en hovteater inuti slottet där även hovets medlemmar kunde agera skådespelare, under gustaviansk tid kom i konflikt med en nyare funktion för teatern som social mötesplats för stadens övre skikt. Under ett par år under 1780-talet uppehöll sig hertiginnan utförligt vid flera strider om hovets rollfördelning eller hennes eget motstånd mot att stå på scen.⁵¹ I sin journal från april 1783 uttryckte hertiginnan till exempel sitt ogillande över att dela teatersalongen med ett bredare skikt av befolkningen, i synnerhet när personer ur hovet stod på scen:

När föreställningen gavs andra gången var det så många i publiken, att även om riktiga skådespelare hade uppträtt, hade de inte kunnat locka så mycket folk. Många var upprörda över det här. Jag tillstår att jag var mycket förvånad själv, i synnerhet eftersom salongen var fylld av glädjeflickor och personer av lägre sort [*de filles et de gens de moindre espece*]. Det var så mycket mer förvånande som det endast var hovskådespelarna själva som hade fått dela ut biljetter den dagen.⁵²

Hertiginnan framhöll i den här episoden den oväntade beblandningen med stadens befolkning som ett svek inifrån själva hovet. Särskild grund för hennes upprördhet tycks ha varit besvikelsen över att inte kunna dela sin uppfattning om social exklusivitet med personer som hon uppfattade som sina likar. När hertiginnan och hennes svägerska Sophia Albertina kort därefter ombads att medverka som skåde-

spelare i kungens nya pjäs, svarade hertiginnan kungen att hon kunde tänka sig att delta på ett villkor: ”bara om det är en utvald grupp som är publik, ty, lade jag till, jag finner det verkligen inte anständigt att förnäma kvinnor, ännu mindre Kungens egen svägerska, står på scen när hela staden har tillträde till teatern [---] Kungen svarade då att vi skulle få ensamrätt på utdelningen av biljetter”.⁵³ Hertiginnan fann det sannolikt opassande med varje potentiell förväxling mellan de kungliga damerna och de anställda skådespelarna av enklare, ofta utländsk bakgrund.⁵⁴

Vem var det då som gick på de Kungliga teatrarna? Genom bevarade teaterräkenskaper från Gustav III:s tid går det att utläsa vilka som abonnerade logerna (biljetterna till ståplatserna på parketten såldes löst och går därmed inte att rekonstruera på samma sätt).⁵⁵ Spelåret bestod av tre säsonger (terminer), där logeabonnemang förtecknades terminsmässigt.⁵⁶ Man kunde abonnera loger på Operasalongens fyra rader och på de två raderna på Franska spektaklet i Bollhuset. Det fanns ungefär tjugo numrerade loger på varje rad i båda byggnaderna. Dessutom kunde man abonnera numrerade platser på läktaren: Operan hade här femtio platser och Bollhuset åtminstone trettiofyra. I Bollhuset, som hade en mindre salong, var merparten av logerna abonnerade. På Operan var de flesta logerna på första och andra raden uthyrda, men färre på tredje och endast sparsamt och sporadiskt på fjärde raden. De populäraste platserna var med andra ord i elitens närhet på första och andra raden. Den statusmässiga poängen i att ha en fast loge högt upp och långt från scenen bör ha varit långt mindre, vilket är ett rimligt skäl till att de hyrdes ut i mindre utsträckning.

Den gemensamma nämnaren hos loge innehavarna på de Kungliga teatrarna var att de ingick i eliten, de flesta med anknytning till hovet. De var diplomater, aristokrater, ämbetsmän, militärer, hovfunktionärer och hovleverantörer, grosshandlare och personer ur det kulturella etablissemanget.⁵⁷ De utländska ministrarna från Spanien, Ryssland och Frankrike tillhörde de permanenta loge innehavarna på båda teatrarna. De abonnerade loger samtliga terminer på båda ställen, där de återfinns i samma loge som de innehade ensamma.⁵⁸ Ambassadörernas framträdande plats på teatern bekräftas av tidigare forskning. Anledningen var lika mycket diplomatikarens krav på representation som en politisk pragmatism: Nationens ställning avspeglades i en dyr loge, där det utländska sändebudet kunde få höra nyheter och skvaller.⁵⁹ Riksrådet Axel von Fersen den äldre och kungens bästa vän Evert Vilhelm Taube sällade sig därutöver till denna kategori av prominenta och stadiga loge innehavare på båda etablissemanget.

Av teaterräkenskaperna förstår man att det fanns ett antal öppna läktarplatser, en så kallad amfiteater, i parkettens fond.⁶⁰ Läktaren medgav en bredare social interaktion, i förlängningen en potentiell social rörlighet. Det är sannolikt mer

Tabell 1. Antal terminsabonnemang på de kungliga teatrarnas loger (30 mest frekventa exklusive läktare), 1786–1788

Namn enligt räkenskaper KTA	Kong: Franska Spectaclet		Kungl. Operan				Summa
	Seconde	Premiere	Fjärde raden	Tredje raden	Andra raden	Första raden	
Ryske minist		5				5	10
Kongl: Directionen		6				3	9
Drott: k: Fruar	4				5		9
General B: Taube		5				4	9
R: R: Fersen		4				4	8
Spanske min		4				4	8
Öf: St: Hål	2	2		2		2	8
Hertigparet	8						8
k: Operan	3			4			7
Stads Arch: Palmstedt		5	1				6
Kongl: Pagerna	2			4			6
Grefnan De Geer	1	1			4		6
Cheval: Goussen		5			1		6
Hr Koschell		3			2		5
Fru Kihlgren				5			5
Gr: Cronhielm		2			3		5
Bar: Bennet					5		5
R.R. Rammel		5					5
Hr Collin				5			5
Herr Hasselgren		2			3		5
Hofstallm: Munck					5		5
Hr Dassau				5			5
Lagm Liljensparre				4			4
Secret: Gierss					4		4
Riksmarskalken		2				2	4
Fru Olin				4			4
Grefn Ribbing		4					4
bar: Cederström		4					4
Rev: Secr: Låstbom					4		4
Ambassadeuren					4		4

Tabell 2. Antal terminsabonnemang på de kungliga teatrarnas läktare (samtliga), 1786–1788¹

Namn enligt räkenskaper KTA	Kong: Franska Spectaclet	Kungl. Operan	Summa
	Amphiteatre Fria Placer	Amphiteatre	
Majorn vid Gardie	1	2	3
K: S: Clevberg	1	2	3
Profess. Sergel	1	2	3
Baron Armfelt	1	2	3
Lieut: Rosenschütz		3	3
Biblioth Leopold	1	2	3
Mr Deprese	1	2	3
UnderStåthållarn	1	2	3
R:R: Zibeth	1	2	3
K. S. Kiellgren	1	2	3
Gener: Aminoff	1	2	3
Hof Int: Rehn		2	2
Bar: Manderström		2	2
Arch: at Hallman		2	2
Til Kungl. Operan		1	1
Gen: Horn		1	1
C: R: Rothstein		1	1
Secreter: Hallqvist		1	1
St: Com Ekman		1	1
Assessor Hedin	1		1
Archial Hedenberg		1	1
Baron Wrede för entré		1	1
Öfverste kammarjunkaren		1	1
Gener: Wrangel		1	1
Abbé Vogler	1		1
Herr Hebbe		1	1

1. Jag har uteslutit baron de Geer, som var den enda som betalade för en läktarplats under tre terminer på Franska spektaklet. De övriga läktarplatserna på denna teater var "fria", det vill säga gratis.

än en tillfällighet att de här anvisade platserna tillhörde kungens vänner ur det kulturella etablissemangen, tillhörande eliten på grund av meriter och inte börd i första hand, liksom att det endast var män (se tabell 2).

Logeabonnemangen förtecknades antingen med innehavarens namn, titel, yrke eller kollektiva funktion. Två grupper av hovanställda avviker som logeinnehavare eftersom de står förtecknade just enligt det sistnämnda. Det var kungens pager, som hade en fast loge både på Operan och Franska spektaklet, samt de kungliga damernas kammarfruar. Förklaringen till att det var just dessa kategorier av hovfunktionärer, var sannolikt att den högsta eliten inte behövde den särskilda förmånen att sitta i en av kungligheterorna anvisad loge, men väl de grupper som utgjorde ett mellanskikt i hovets och samhällets hierarki.

Min sammanställning av teaterräkenskaperna visar att det var vanligare att män än kvinnor stod som logeinnehavare på Stockholms kungliga teatrar. Men det går inte att utifrån det här materialet dra några säkra slutsatser om vem som verkligen *använde* logerna eller vilken roll som elitens kvinnor spelade på teatern, vilket hade varit intressant mot bakgrund av det som Jennifer Hall-Witt har fört fram för Londonoperan. De verkar ha varit familje- eller släktloger, eftersom det är ovanligt att en person förekommer som innehavare av flera abonnemang. Men någon absolut systematik finns inte som antyder att den personen nödvändigtvis var hushållsföreståndare. Bland de kvinnliga logeinnehavarna var till exempel grevinnan Ribbing änka vid den här tiden, medan grevinnan de Geer inte var det.

Sammantaget ger teatersalongen ett mer flexibelt intryck än vad som har påvisats i internationell forskning. En förklaring till skillnaden mellan Stockholm och andra städer kan ha varit att fasta platser för eliten i en förhållandevis liten stad var mindre betydelsefull, eftersom eliten bör ha utgjort en lätt igenkännlig grupp.⁶¹ De förnämsta platserna var till exempel *både* första och andra radens loger. Den kungliga logen låg på första raden i båda teatrarerna, medan hertigparets loger låg på andra raden i Bollhuset. Man får därför anta att de här logernas storlek och utformning också bör ha spelat roll utöver placeringen. Fördelningen av loger var inte heller absolut. Kungen kunde sätta den ordinarie logefördelningen ur spel och dela ut särskilda entrébiljetter till Operan.⁶²

På hösten 1784 beslöt Gustaf III om en renovering av Franska spektaklets byggnad i Bollhuset. I ett brev till Jeanna von Lantingshausen förklarade hertiginnan hur salongen skulle förändras:

Den ska målas i vitt och den stora Kungliga logen ska delas upp i sex mindre loger, närmare bestämt för Drottningen, Kronprinsen, Hertigarna, mig och Prinsessan. Men varje loge kommer att bli så liten att man bara kommer att få plats tre eller fyra personer om

man vill sitta bekvämt. Eftersom det inte kommer att finnas någon stor loge överhuvudtaget måste de som tillhör vårt hov, ja till och med de vakthavande hos drottningen, köpa biljetter för att kunna gå på föreställningen. Kungen kommer för övrigt att få en loge där läkaren är nu. Alla dessa förändringar är förstås ovälkomna, ty det är svårt att ge upp privilegier som man tidigare har haft och därför är det upphov till så mycket uppmärksamhet och rykten.⁶³

I de nya mindre logerna skulle alltså bara det allra förnämsta hovfolket få plats efter ombyggnaden. Den övriga uppvaktningen skulle vara tvungen att abonnera på sina loger och därmed beblanda sig med stadens övre skikt. Kanske var det för att kompensera för denna prestigeförlust som de kungliga damerna beslöt att betala loger för kammarfruarna.⁶⁴ Denna grupp stod näst i rang efter hovmästarinnorna och hovfröknarna och fick alltså enligt den sociala logiken inte plats i de nya logerna som bara rymde tre–fyra personer. Hertiginnan preciserade i ett brev till sin väninna Sophie Piper att de kungliga damerna var upprörda över förändringen, eftersom de inte längre kunde visa sig i sin loge med ett stort följe.⁶⁵ Gustav III:s ombyggnad av logerna kan ses som ett sätt att upphöja de kungliga från adeln. Men genom att beröva dem möjligheten att själva disponera ett större logeutrymme där de kunde bjuda in personer för umgänge under föreställningen, frantog han samtidigt sina kungliga släktingar en betydelsefull politisk arena.

*

Den här artikeln har utifrån hertiginnan Charlottes brev och räkenskaper kartlagt när och under vilka former som sammanträffanden mellan "hovet" och "staden" skedde i det sena 1700-talets Stockholm. Det har visat sig vara vid de dagliga tillfällena som hertiginnan rörde sig utanför slottet, på baler i Börshuset och på de kungliga teatrarna. Detta umgänge, som vid första anblicken ter sig som ett oskyldigt nöjesliv, var i själva verket, menar jag, ett komplicerat politiskt spel mellan hovets medlemmar och Stockholms urbana elit.

Det gustavianska hovet utmanades i slutet av 1700-talet av nya ideal för politisk maktutövning och av resursstarka grupper med anspråk på inflytande. Omdaningarna av Stockholm, med teaterlivet som medelpunkt, speglar i rumsligt avseende en potentiell maktförflyttning bort från hovet till vad man skulle kunna se som borgerliga arenor. Hovteatern i Bollhuset intill slottet fick konkurrens av den nya Kungliga operan vid Norrmalmstorg, där Stockholms högre sociala skikt kunde mötas. På samma sätt kompletterades baler inuti Kungliga slottet av baler

i Börshuset där hovet också förekom som gäster, inte bara som värddar. Kungsträdgården, som tidigare hade varit slottsträdgård, blev offentlig park för huvudstadens socialt uppåtsträvande befolkning. Med denna rumsliga förflyttning borde det samtidigt ha skett en försvagning av hovets kontroll över de aktiviteter som ägde rum där. Eller kanske bör man tolka förändringen i umgängesmönstren som en överlevnadsstrategi för hovet, i syfte att bli mer närvarande och synlig i stadsrummet? Teatern var i så fall idealisk, eftersom salongen erbjöd en socialt skiktad – och därmed kontrollerad inramning – åt elitens framträdanden inför stadsbefolkningen.

Inledningsvis karakteriserade jag hovets offentlighet som en plats där kungligheterna själva inte hade hela kontrollen. Även om det var en given förutsättning för hovets vistelse i staden, stördes hertiginnan av ett upplevt inkräktande på sitt territorium. Hon uttalade sig kritiskt när teaterpubliken blev alltför socialt heterogen eller när hennes logeutrymme inskränktes. Men i de flesta fall kunde hertiginnan behålla kommandot i staden. Hon balanserade mellan avskildhet och tillgänglighet under sina framträdanden. Genom att förlägga sitt umgänge till loger i teatersalongen och att bedriva välgörenhet under sina promenader befäste hon elitens bestående värden av exklusivitet, generositet och synlighet – på hovets egna villkor.

Noter

1. Om denna händelse, se My Hellsing, "Hertiginnan & hovpolitiken", i Leif Runefelt & Oskar Sjöström (red.), *Förmoderna offentligheter* (Lund, kommande). Gustav III förblev ståndaktig i sitt förbud och ville inte ens vid sin dödsbädd två år senare försonas med sin forna väninna.

2. "Elle a deffanes [défense] expres de j'ame [jamais] aller à aucun endroi qui est regarde comme *borigen* par consequent elle ne peut faire nul visite au Chato n'y [ni] dans ma maison elle ne peut aller a aucun Spectalque n'y a promener au Jardin du Roi n'y au Parque n'y a Carlberg elle a de plus deffanes de venir chez la Duchesse et Chez moi pas mémé à la Campanig n'y partout ou nous somme enfin elle est deffendu daller a la Bourse et au Spectalque mémé de Senborg et partout ou elle peut croiser et risquer de rencontrer le Roi", Sophia Albertina till Caroline Ehencrona 5/2 1790, Prinsessan Sophia Albertinas samling, vol. 3, Ericssbergsarkivet, Riksarkivet, Stockholm (RA). Samtliga översättningar från franska är författarens egna.

3. Se till exempel Richard Engländer & Martin Tegen, "Den gustavianska operan", i Karl Ralf (red.), *Operan 200 år: jubelboken* (Stockholm, 1973), s. 7–13; Beth Hennings, *Gustaf III: en biografi* (Stockholm, 1957), s. 179; Anna Ivarsdotter & Marie-Christine Skuncke,

Svenska Operans födelse: studier i gustaviansk musikedramatik (Stockholm, 1998), s. 22–25. Se även Erling Sandmo i nyss avslutat projekt <http://www.hf.uio.no/imv/english/research/projects/power/>.

4. Klas Nyberg & Eva Eggeby, "Stad i stagnation 1720–1850", i Göran Dahlbäck & Lars Nilsson (red.), *Staden på vattnet. D. 1, 1252–1850* (Stockholm, 2002), s. 189.

5. Förutom de biografiska skildringar som finns över Gustav III har monarkin på senare år utforskats av Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen: språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Uppsala, 2002); Annie Mattsson, *Komediant och riksförädare: handskriftcirkulerade smådeskrifter mot Gustaf III* (Uppsala, 2010); Henrika Tandefelt, *Konsten att härskas: Gustaf III inför sina undersåtar* (Helsingfors, 2008). För rumsliga och sociala perspektiv på 1700-talets Stockholm, se till exempel Mats Hayen, *Stadens puls: en tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830* (Stockholm, 2007) och Karin Sennefelt, *Politikens hjärta: medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm, 2011).

6. Se även Magnus Olausson, *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid* (Uppsala, 1993), s. 273–284.

7. Se Michael North, *Genuss und Glück des Lebens: Kulturkonsum im Zeitalter der Aufklärung* (Köln, 2003), s. 171–172, 190.

8. Detta synsätt på den tidigmoderna europeiska monarkin benämns "politisk totalteater" i Thomas Lyngby, Søren Mentz, & Sebastian Olden-Jørgensen, *Magt og pragt: enevælde 1660–1848* (København, 2010), s. 79 eller "performance of authority/staging of politics" i Hannah Smith, *Georgian monarchy: politics and culture, 1714–1760* (Cambridge, 2006), s. 218.

9. Jag kommer i den här artikeln att använda följande, förenklade hänvisningar till källmaterialet: hertiginnans samtliga räkenskaper finns i RA, vol. K295. De kungliga teaternas abonnemangslistor är sammanställda utifrån Kungliga teaterns arkiv i Gäddviken i en volym benämnd "Kung teaterns äldsta räkenskaper med skiftande rutiner, vol I, 1787–1808, G1: Opera Contoires Räkningar öfver Recetterne År 1786, 1787, 1788". Hänvisningar till journalen görs som "Lettre", följt av månad och år. Journalen förvaras i Hedvig Elisabeth Charlottas samling, Ericssbergarkivet, RA, vol. I (1775–1787) och vol. 2 (1788–1793). Samtliga hänvisningar till "odaterade biljetter" är hämtade ur den samling som finns i Rålambska stiftelsens arkiv, RA, vol. 27 om inget annat anges. Hänvisningar till brev görs fullständigt i varje not.

10. Se till exempel Hannah Greig, "All together and all distinct: public sociability and social exclusivity in London's pleasure gardens, ca 1740–1800", *The journal of British studies* 2012:1; Andrew Hann, Victoria Morgan & Jon Stobart, *Spaces of consumption: leisure and shopping in the English town, 1680–1830* (New York, 2007), särskilt s. 77–98; Benjamin Heller, *Leisure and pleasure in London society, 1760–1820: an agent-centred approach* (Oxford, 2009); Sennefelt 2011.

11. Om det brittiska hovet och "the public sphere", se Smith 2006, s. 232–238; Nicolas Henshall, *The zenith of European monarchy and its elites: the politics of culture, 1650–1750* (Basings-toke, 2010), s. 193–205.

12. För en mer utförlig diskussion av genus, kunglig ställning och de gustavianska hovens inbördes dynamik hänvisar jag till min doktorsavhandling, *My Helsing, Hovpolitik: Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet* (Örebro, 2013).
13. Se Lettre au mois de mars 1789, s. 351; Lettre au mois de fevrier 1790, s. 574; Lettre au mois de decembre 1790, s. 662–663; Hedvig Elisabeth Charlotta till Jeanna von Lantingshausen 18/8 1790, 9/6 1791, 12/6 1791, Rålambska stiftelsens arkiv, vol. 24–25.
14. Se Lettre au mois d'Avril, 1781, s. 131; Lettre au mois de Juin 1785, s. 20, Lettre au mois de fevrier 1789, s. 345.
15. Se Lettre au mois de Mai, 1778, s. 114; Hedvig Elisabeth Charlotta till Sophie Piper 19/9 1779, Stafsundsarkivet, Smärre enskilda arkiv, RA, vol. 13.
16. Jag har funnit ett exempel där begreppet *ville* eventuellt är något bredare, se Lettre au mois de janvier 1791, s. 19. Om elitens sociala praktiker och överlappningar mellan "hov" och "stad", se även Antoine Lilti, *Le monde des salons: sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle* (Paris, 2005), s. 73–80; Eric Auerbach, *Vier Untersuchungen zur Geschichte der französischen Bildung* (Bern, 1951), s. 12–16.
17. Se Gudrun Andersson, *Stadens dignitärer: den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650–1770* (Stockholm, 2009), s. 217. Se även Heller 2009, s. 279.
18. Se vidare Sennefelt 2011, s. 29, 39–40, 86.
19. Greig 2012.
20. Nils Wollin, "Kungsträdgården i Stockholm II", *Samfundet Sankt Eriks årsbok* 1924, s. 106–107, 116–118.
21. Slutsatsen att det var privata aktörer och inte hovet som stod värd för de här evenemangen kan man dra utifrån hertiginnans kassaböcker, där hon förtecknade ett särskilt inträde dit. Se till exempel 1/1 1788 "Börs Asemblée"; 13/1 1788 "Börsassembléen", 29/1 1788 "Billietter till Börsen"; 4/1 1788 "För Billietter till masqueraden", 6/4 1788 "Börsassembléen", 6/5 1787, 17/7 1787 "För Spectacle Billietter". Se även Mikael Alm & Bo Vahlne, *Överkammarberrens journal 1778–1826: ett gustavianskt tidsdokument* (Stockholm, 2010), s. 91.
22. Marie-Christine Skuncke, "Gustaviansk teater", i Tomas Forser & Sven Åke Heed (red.), *Ny svensk teaterhistoria. 1, Teater före 1800* (Hedemora, 2007), s. 211–212.
23. Se Alm & Vahlne 2010, s. 66–69.
24. Om parterren, se t.ex. Auerbach 1951, s. 23–31; Jennifer Hall-Witt, *Fashionable acts: opera and elite culture in London, 1780–1880* (Durham, 2007), s. 62–64, 108–111. Att loger respektive parkett fungerade som omskrivningar för aristokratin respektive borgerskapet/folket även i ett svenskt sammanhang, framgår av följande brev, där hertiginnan skriver att "il y a eut des aplaudiment sans fin est sans cesse à l'entrée du Roi non seulement le partere mais les Loges aussi", Hedvig Elisabeth Charlotta till Jeanna von Lantingshausen 1/9 1790, Rålambska stiftelsens arkiv, RA, vol. 24.
25. Hall-Witt 2007, s. 60.

26. Hall-Witt 2007, s. 57–81; Judith S. Lewis, *Sacred to female patriotism: gender, class, and politics in late Georgian Britain* (New York, 2003), s. 113. Om umgänget på 1700-talets teater, se även Gillian Russell, *Women, sociability and theatre in Georgian London* (Cambridge, 2007); Lilti 2005, s. 70. Referensverk till det franska teaterlivet på 1700-talet är Martine de Rougemont, *La vie théâtrale en France au XVIIIe siècle* (Paris, 1988).
27. Hall-Witt 2007, s. 61–76.
28. Christophe Loir & Laurent Turcot, "La promenade: un objet de recherche en plein essor", i Christophe Loir & Laurent Turcot, *La promenade au tournant des XVIIIe et XIX siècles. Belgique – France – Angleterre* (Bryssel, 2011).
29. Frédérique Leferme-Falguières, *Les courtisans: une société de spectacle sous l'Ancien Régime* (Paris, 2007), s. 247.
30. Bortsett från några malmgårdar och palats omkring genomfartsvägarna Hornsgatan och den branta Götgatan dominerades bebyggelsen här av enkla träkåkar och fabriker. Se Hayen 2007, passim.
31. Se till exempel hertiginnans anteckning i odaterad biljett: "j'irais de bonne heure à Frescati, ce ceras vers les 11 heures que j'y serais [...] si au Contraire Hedda [de la Gardie-Armfelt] eut des empechemens, et que le tems soit beau nous nous verons à Carlberg comme dernièrement". I hennes räkenskaper finns en anteckning om betalning gjord "vid Fiscatorp" i juni 1790, en utflykt som också nämns i hertiginnans brev till Jeanna von Lantingshausen 7/6 1790, Rålambska stiftelsens arkiv, RA, vol. 24. Gustaf Adolf Reuterholm valde samma promenadvägar och utflyktsmål som hertiginnan, se "Gustaf Adolf Reuterholms dagbok från åren 1775–1776. Meddelad av Alma Falk", *Personhistorisk tidskrift* 1923, s. 190–191, 223–224, 226.
32. "s'il fait moins de vent demain qu'aujourd'hui je sortirais, je ne sais encore si ce ceras en caleche ou à pied mais j'irais toujours mon ancien chemin de la Rue de la Reine", hertiginnan i odaterad biljett.
33. Se även Sennefelt 2011, särskilt s. 38–125.
34. Se till exempel Lettre au mois de mars 1789, s. 370 och odaterade biljetter samt biljetter i Löfstadarkivet, Vadstena landsarkiv, B XXV a:3. Se även Greig 2012, s. 73.
35. "je sortirais vers les 11 heures j'irais par la douanne du nord, et me rendrais à la grande porte du Jardin de Carlberg je laisserez ma voiture à quelque distance du Jardin, vous sortirez à la même heure apeupres ou plus tard si vous voulez ou plustot, c'est égal vous irais le chemin tout droit à Carlberg arretez du cote de la maison du Jardinier est entrerez dans le Jardin laissée votre domestique à la porte et je vous y trouverez nos gens ne sauront pas que nous nous y sommes vue et ceux qui me suivront j'en repons car ce seras ou Sophie ou quelqu autre de mes Dames qui n'en parleront pas et Bruse donc je puis repondre, dallieur comme il n'y a guerre quelqu'un les matin à Carlberg nous pourons nous y voir sans gêne pourvue que le tems veuille nous favoriser." Se även följande exempel "si demain vous voudriez vous trouver dans le jardin de Carlberg à 11. heure vous irais comme dernièrement par l'entré aupres du Jardinier, et pour qu'on ne voye point ma voiture j'irais droit

au Chateau trouvée moi parconsequend du Cote de l'etans [...] j'espère qu'il n'y auras pas d'autre rencontre", odaterade biljetter.

36. "la prochaine fois si je vous rencontre et que nous sommes 4 ou 5 personnes je me campe par terre dans la Rue une Princesse ne peut y être assise ce ne seras pas moi parconsequend et je pourrais vous parler à l'aise", odaterad biljett.

37. Se till exempel hertiginnan till Jeanna von Lantingshausen 4/7 1791, Rålambska stiftelsens arkiv, RA, vol. 25.

38. Om bruket av inkognito vid olika europeiska hov, se Lucien Bély, *La société des princes: XVIe–XVIIIe siècle* (Paris, 1999), s. 469–535.

39. Ur hertiginnans hushållsräkenskaper framgår det att allmosor var den oftast förekommande av hennes personliga utgifter, men att den totala summan var blygsam. Det var en budgetpost som höll sig relativt konstant från år till år. Genomgången av hertiginnans personliga räkenskaper visar att för åren 1787–1790 motsvarade den totala summan för välgörenhet vardera 145, 197, 174 och 200 riksdaler, medan den totala summan för hennes antecknade utgifter varierade mellan respektive 7 002, 7 625, 3 313 och 5 213 riksdaler.

40. Noteringar i räkenskaperna 8/11 1787, 18/3 1788, 12/3 1789 och 5/4 1789.

41. 2/7 1787 "Åt en fatig Gåsse för Kläder ock underhåll"; 30/6 1788 "För en fatig som får sedan Quartaliteter samma summa", 18/8 1788 "Fröcken Strokirch för fatiga"; 4/11 1788 "Underhåll för en Fatig Gåsse; 14/3 1789 "För Pängar til fatiga om Söndagen"; juni 1790, "Fröcken Strålenhielm", "För Fröken Stråhlenhielm en gång"; dito dito" och i december samma år "För en Fru Strålenhielm vanliga Halfva år"; juni 1790 "till Gr: Löwenhielm för en fatig adelsman"; juni 1790 "En Blesserad Gardis Karl"; juli 1790, "dito [Colect] åt General Duval".

42. Om välgörenhetens politiska och sociala dimension inom den kvinnliga eliten, se även Aurélie Chatenet-Calyste, *Une consommation aristocratique et féminine à la fin du XVIIIe siècle, Marie-Fortunée d'Este, princesse Conti 1731–1803* (diss. opubl. 2010), s. 427–433; Schneid Lewis 2003, s. 86–87. Marja Taussi Sjöberg iakttar samma små men regelbundna gåvor till nödlidande i sin undersökning av en förmögen borgerlig kvinna i slutet av 1700-talet. Marja Taussi Sjöberg, *Släkten, pengarna och Caroline Gotber: en grosshandlarsläkt i Stockholm under tre generationer 1740–1836* (Stockholm 2009), s. 176–177.

43. Se till exempel hertiginnan till Jeanna von Lantingshausen 8/9 1791, Rålambska stiftelsens arkiv, RA, vol. 25.

44. Sven Åke Heed, "Efter maskeraden", i Tomas Förser & Sven Åke Heed (red.), *Ny svensk teaterhistoria. 1, Teater före 1800* (Hedemora, 2007), s. 262–263; Alm & Valne 2010, s. 299.

45. Detta framgår av hertiginnans odaterade biljetter.

46. "Le Prince Frederic et revenue Lundi au Soir, il est venue à l'operas dans la Loge de La Princesse tout de suite, ensuite il est entré dans celle de La Reine, et à donnée rendez vous à la Princesse et à moi pour hier au matin", Hedvig Elisabeth Charlotta till Sophie

Piper 24/9 1788, Stafsundsarkivet, Smärre enskilda arkiv, RA, vol. 15. Se även Lettre au mois de novembre 1787, s. 156 och Lettre au mois de mars 1790, s. 594.

47. Hedvig Elisabeth Charlotta till Sophie Piper 29/9 1788, Stafsundsarkivet, Smärre enskilda arkiv, RA, vol. 15.

48. Om de gustavianska operabyggnadernas historia, se Rödin 1973, s. 19–28.

49. På hösten 1784 var Operan stängd för att Gustav III gjorde om logerna. Enligt hertiginnan gick då många av hovets medlemmar i stället på Stenborgs teater. I ett brev till Sophie Piper från 3/10 1784, Stafsundsarkivet, Smärre enskilda arkiv, RA, vol. 14, berättar hertiginnan vilka som har varit där (underförstått lär hertiginnan ha varit där själv, men det är inte säkert). Tre dagar senare 6/10 1784 skriver hon dock till Jeanna von Lantingshausen att hon aldrig brukade gå dit (Rålambska stiftelsens arkiv, vol. 24). I hertiginnans räkenskaper finns det likväl flera noteringar om betalning av inträde och loge på Stenborgsteatern under perioden 1787–90, rimligt att anta för egen räkning.

50. "Les Spectacles de Stenborg et de Ristrel sont également remplie, on à beaucoup parlé de la Fausse Angnes que l'on joue chez Ristrell; mais que j'ai le mauvais gout de trouver abominable, au fait à ce Spectacle il y à tout une autre classe de Personnes des phisionomie qu'on ne voit nul autre pard, au lieu que chez Stenborg tout le Beau monde y va, la Reine y à été hier en Fioquis avec le Pr: Royal quand ma tous ceras un peu mieux j'irais aussi un jour, presque toutes les Dames connue y sont tout les jours ou Second jour de Spectacle", Hedvig Elisabeth Charlotta till Jeanna von Lantingshausen, 8/11 1787, Rålambska stiftelsens arkiv, RA, vol. 24.

51. Lettre au mois d'avril 1783, s. 114–118; Lettre au mois de mai 1783, s. 119–122; Lettre au mois d'octobre 1784, s. 159–160; Lettre au mois de decembre 1784, 161–162, Lettre au mois de janvier 1785, s. 11–12; Lettre au mois de mars 1785, s. 16. Mot bakgrund av hertiginnans engagemang i oppositionen mot Gustav III tolkar jag hennes framhållande av dessa konflikter som en symbolisk vägran att spela med i hans maktspel, vilket ingår i ett större mönster av politiska symbolhandlingar (se min avhandling). Hertiginnan dementerar dock detta själv i Lettre au mois de mars 1785, s. 16.

52. "ce Spectacle a été donnée deux fois, à la Seconde representation, il y avoit une si prodigieuse quantite de monde que si des vrais acteur auroit joué la Salle, n'aurais pas pu être plus remplie, celas à choquée beaucoup de personnes, et je ne nierais pas que j'en ai été tres etonnée; surtout comme la salle etoit remplie de filles et de gens de moindre espece, celas et d'autems plus etonnant, que les acteurs eux même distribuoit ce jour les Billiets d'entrée", Lettre au mois d'Avril 1783, s. 113–114.

53. "pourvue qu'il ny ait qu'une Société choisie qui fut Spectateur, car ajoutaije je ne trouve nullement desent pour des femmes de Condision, et encore moins pour la Belle Sœur du Roi de monter le Theatre quand toute la ville y est admis [---] le Roi repliqua que nous serions maîtresse de distribuer les Billiets nous mêmes". Hertig Carls kommentar, som är återgiven i anslutning, ger ytterligare förtydligande åt händelsen "j'exige de vous ma chere amie [...] que vous ne dansiez point à Ulrichsdal à Gripsholm tant qu'il

vous plairas mais il n'est pas decent si proche de la ville, puisquil y a toujours trop de monde", Lettre au mois d'Avril 1783, s. 115.

54. Om 1700-talets skådespelare och relationen till kungafamiljen, se till exempel Johanna Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv: familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* (Stockholm, 2012), s. 182–183.

55. I Kungliga teaternas arkiv finns 10 förteckningar bevarade mellan oktober 1786 och mars 1788 från Kungliga Operan och Franska spektaklet i Bollhuset. Uppslaget till att gå igenom dessa fick jag från Ivarsdotter & Skuncke 1998, s. 30–31.

56. Vinterterminen började i januari och varade till slutet av mars, sommarterminen pågick från mars till början av juli. Efter ett längre sommaruppehåll tog höstterminen vid från oktober eller november till strax före jul. Även om det inte fanns någon officiell politisk säsong som i Storbritannien, sammanföll arbetsår och nöjessäsong. Jularna var en tid för umgänge inom familjekretsen och somrarna tillbringades på lantslotten, där teatertrupperna spelade.

57. I min sammanställning (tabell 1) avstod jag från att göra någon biografisk uppställning av logeinnehavarna eftersom en mer precis kategorisering hade kunnat medföra felaktigheter och möjligen skytt potentiella samband mellan olika personer.

58. Logeinnehavet sammanföll med diplomaternas ämbetsutövning. När till exempel markis de Pons åkte hem till Frankrike övertogs hans loge av ställföreträdaren de Gaussen (undantag för detta gäller den spanska ministern sommaren 1787). Det innebar att ambassadörerna verkligen bör ha varit närvarande på teatern under de perioder då de abonnerade sin loge. Med ett undantag var det dessutom fast pris på deras loger.

59. Charlotta Wolff, *Vänskap och makt: den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike* (Helsingfors, 2005), s. 209–210. Se även Alma Söderhjelm, *Sverige och den franska revolutionen: bidrag till kännedom om Sveriges och Frankrikes inbördes förhållande i slutet av 1700-talet. 1, Gustav III:s tid* (Stockholm, 1920), s. 111, som citerar den franske ambassadören markis de Pons, vars enda möjlighet till överläggning med Gustav III år 1788 var just på operan.

60. Av Alm & Vahlne 2010, s. 90, 118, framgår det att man kunde bygga ihop läktaren med parketten.

61. Abonnemangen avviker i Stockholm från såväl Michael North som Jennifer Hall-Witts resultat. North placerar furstarna på första raden, förmöget borgerskap, ämbetsmän, lärda och konstnärer på andra och tredje raden, medan parketten fylldes av militärer och tillresande. Hantverkare, gesäller och tjänstefolk satt avskilt på läktare och galleriavskilt 2003, s. 190) socialt utbsamma. al skiktningar på andra och tredje raden medan å första raden, r politiskt och socialt utb. Principen om en arkitektoniskt villkorad social skiktning i teatersalongen var likväl densamma (North 2003, s. 190).

62. Se Alm & Vahlne 2010, passim.

63. "elle ceras toutte Blanche la grande loge d'appresent ceras coupé en 6 Partie ou il y aura 6 loges cet à dire pour la Reine le Pr: Royale les Ducs la Pr: et moi mais chaque loge ne feras que de la grandeur que tres comodement il puisse s'y tenir 3 ou tout au plus 4

Personnes, comme il n'y auras pas de Grande loge dutout ceux qui sont à notre suite et même ceux qui sont de Garde chez la Reine n'aurent point place quen achetant des Billiets le Roi aura au reste une loge ou L'amphithéâtre et Presentemens voila du nouveaux mais de l'incomode car on ne perd pas volontiers un droit qu'on a eut jusqu'ici, aussi cela fait il bruit et sensation", Hedvig Elisabeth Charlotta till Jeanna von Lantingshausen, 27/9 1784, Rålambska stiftelsens arkiv, RA, vol. 24.

64. Jag har sammanlagt funnit 19 noteringar i hertiginnans personliga räkenskaper om betalning av kammарfruarnas loge på Operan mellan mars 1787 och oktober 1790. Hertiginnans räkenskaper och Operans räkenskaper överensstämmer varken gällande datum eller siffror.

65. Hedvig Elisabeth Charlotta till Sophie Piper 27/9 1784, Stafsundsarkivet, Smärre enskilda arkiv, RA, vol. 14.

Summary:

The Duchess, the Court, and the City in Gustavian Stockholm

This article analyses the everyday urban sociability and the staging of politics of the Swedish duchess Hedwig Elizabeth Charlotte in the years around 1790. The cultural and social life of the Gustavian court has been the focus of much scholarly attention. However, the main aim of these studies has been to examine court life as a reflection of Gustavus III's personality and political ambitions. This article, however, integrates Gustavian court sociability in a broader European pattern by focusing on the monarch's sister-in-law. It aims to give a detailed account of social practice through a vast selection of the Duchess's personal remains: her political journal and letters, informal notes to friends, and household accounts showing the sums she spent on charity. It also takes into account royal theatre box subscription lists as a way to identify the composition of the theatre audience. The claim of this article is that the Swedish royal family maintained their authority through their daily urban presence, such as their walks in the public gardens and main streets of Stockholm, their attendance at weekly balls at the Stock Exchange (Börshuset), or their visits to the royal theatres. Through a carefully ritualized sociability, the court preserved their social exclusivity in their urban encounters.

Keywords: Hedvig Elisabeth Charlotta, Gustavian Court, Stockholm, theatre, public sociability, spatiality, social exclusivity

”Jeg skriver for tænkende
Mænd, der selv maae kunne
prøve Aanderne”:
Nikolai Lorenz Fallesens
tidsskrift for religionslærere
(1793–1808)

Merethe Roos

Sitatet i overskriften er hentet fra innledningen til første utgave av Nikolai Lorenz Fallesens (1757–1824) *Magazin for Religionslærere, med hensyn til vore tider*.¹ Fallesens magasin kom ut årlig i København mellom 1793 og 1802, og fortsatte etter dette i seks år til under tittelen *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere*. Dette magasinet var det første spesifikt teologiske tidsskrift i Danmark-Norge, og det henvendte seg til den alminnelige menighetspresten; han som var langt fra bibliotekene og som ikke var skolert gjennom doktorgrad. Et av skriftets viktigste siktemål var å arbeide for en klar intellektualisering av teologien, og Fallesen brukte mange av tekstene til å understreke at også det kristne budskap måtte etterprøves på vitenskapelig måte. Gjennom tusenvis av sider i løpet av de årene tidsskriftet ble gitt ut nærmest druknet han sine lesere i fornuftsdebatt, forslag til prekener, skolereformer, ny liturgi og mirakelproblemer. I tillegg ga han en innføring i moderne vitenskap og diskuterte temaer som hadde relevans for kirken.

Denne artikkelen vil presentere Fallesens tidsskrift og den teologiske samtid han skrev seg inn i, og drøfte hvordan Fallesen også brukte tidsskriftet til å åpne opp for et religiøst mangfold. I mange utgaver av *Magazinet* og *Maanedsskriftet* tematiserte han andre religioner, og ga innføring i deres læregrunnlag, praksis og kultur. Samtidig presenterte han leseren for ulike kristne konfesjoner. Umiddelbart kan man tenke at Fallesens motivasjon for å gi innblikk i dette var for å opplyse om det fremmede. Fallesen ville gi den lutherske presten trygghet i forhold til egen lære, i tillegg til å gi kunnskap om hvordan andre, primært i andre land og i andre deler av verden, tenkte. Imidlertid gir den teologien han fremstilte rom for religiøs universalisme: Den protestantiske opplysningsteologien lærte at den sanne religion var løsrevet fra alle dogmer og overordnede læresetninger, og i stedet gitt som en kvalitativt merkbar følelse i menneskets indre. Religionens konsekvens var moral og sedelig virke blant andre, heller enn et evig liv i en eskatologisk fremtid. Dermed kunne den sanne religion i prinsippet også være noe

annet enn kristendom. Når Fallesen så gir innsyn i et religiøst mangfold, appellerer han til den intellektuelle og moralske dømmekraft som det forventes at mennesker har ved overgangen til det nittende århundre: Med dine egne evner og din egen forstand skal du vurdere om den religion eller religiøse anskuelse som du står ovenfor er rett eller gal, god eller dårlig. Denne avgjørelsen er basert på noe annet enn dogmatikk og overordnede begreper. Fallesen viser med dette hvordan tidsskriftgenren har potensial til å trekke et bredere lag av folket inn i viktige diskusjoner og debatter: Med *Magazinet* og dets oppfølger får også landsbypresten del i en tenkning som hittil hadde vært forbeholdt akademiske kretser og et elitært sjikt blant de geistlige. Dette innebar en vesentlig endring i forhold til forståelsen av hva protestantisk teologi var.

I bredere forstand er denne artikkelen et bidrag til å belyse tidsskriftskulturen i Danmark-Norge frem mot 1814. Dette temaet har i løpet av de siste årene fått en del oppmerksomhet blant forskere, ikke minst gjennom prosjektet *Mangfoldige Offentligheter. Tidsskrifter, ytringsfrihet og produktiv sensur 1720–1814* (Universitetet i Oslo).² Fallesens tidsskrift, som jeg tar for meg i denne artikkelen, er hittil imidlertid ikke blitt systematisk undersøkt hittil.

Magazin for religionslærere – som tidsskrift

Lorentz Nikolai Fallesen kunne selv regnes inn i den gruppen han adresserte sitt tidsskrift til. Han var en ganske alminnelig prest; etter å ha blitt uteksaminert som teologisk kandidat i 1784, virket han som kapellan ulike steder på Sjælland frem til han ble ansatt ved Vor Frues Kirke i København i 1797. Her arbeidet han til 1808, da han tiltrådte stillingen som sogneprest i Trinitatis menighet i samme by. Bortsett fra arbeidet med tidsskriftet later han sjelden til å ha opptrådt i en offentlighet som går utover de menigheter han selv virket i.

Fallesens magasin ble anmeldt i tidsskrifter som *Nyeste Kiøbenhavnske Efterretninger* og *Theologische Annalen*, og skal vi tro ham selv, har han, muntlig så vel som skriftlig, blitt oppmuntret i arbeidet av samtidige kolleger.³ Da tidsskriftet kom ut, vakte det åpenbart interesse blant publikum, og i 1793 stod 146 navn på abonnementslisten. Dette er et relativt høyt tall, tatt i betraktning at dette var et fagskrift beregnet på en bestemt yrkesgruppe. Til sammenligning hadde tidsskriftet *Minerva*, som var tidens førende intellektuelle magasin, 496 abonnenter ved oppstarten i 1785.⁴ Imidlertid later magasinet opplagstall til å ha falt med årene. En grunn til dette, påpeker Fallesen selv, kan ha vært magasinet omfang og det faktum at det var et skrift som kun kom ut en gang pr år: Hver årgang

talte ca 800 sider i oktavformat, og teksten var trykket i fraktur. I samråd med trykkeriet og hoveddistributøren, Gyldendalske boghandling, omgjorde Fallesen derfor årsskriftet til et månedsskrift fra og med 1803. Omfanget var nå langt mer overkommelig: "Ved hver Maanedes Begyndelse", skriver Fallesen i forordet fra 1802, "udkommer et Hefte, med Omfang, Oktav, 7–8 ark, hvoraf Aargangen koster 3 Rdl".⁵ Det var også Fallesens håp at prester og "enhver anden tænkende Mand" nå skulle bidra til tidsskriftet. I de årene magasinet ble gitt ut som årsskrift hadde tekster som ikke var oversatt fra andre språk eller skrevet av Fallesen selv, vært så godt som fraværende. Fallesens anmodning har åpenbart blitt hørt, for mellom 1803 og 1808 trykket tidsskriftet jevnlig bidrag skrevet av en rekke prester, teologer og teologiske studenter med dansk som morsmål.

Da det ble publisert første gang i 1793, kom Fallesens tidsskrift i møte med noe som hadde vært etterlyst en god stund, nemlig et eget fagskrift for prester og andre geistlige. Allerede i 1771 hadde *Magazin for Patriotiske Skribentere* trykket et leserinnlegg der forfatteren foreslo å etablere et skrift for "Geistlige Skribenters forehavende Skrifter", for mulig å "vekke opp" prester som ellers var uten kontakt med lærde miljøer.⁶ Imidlertid påpekte redaktøren den gang at forslagsstillerens hensikt vel var fornuftig og god, men at teologer like gjerne kunne bruke *Magazin for Patriotiske Skribentere* til diskusjon og mangfoldiggjøring av teologiske temaer og tekster. Det ble derfor med dette ene innspillet, og Danmark-Norges prester måtte vente enda to tiår før de fikk et eget tidsskrift som spesielt var laget for dem.⁷

Fallesen publiserte sine tekster i en dansk-norsk offentlighet som på flere måter var rede for et tidsskrift som bredt kunne formidle samtidige teologiske impulser. En ting var de politiske forutsetningene for et slikt skrift. Etter at Andreas Peter Bernstorff (1735–1797) kom til makten i 1785, hadde statsapparat og makthavere tatt til orde for en pragmatisk forståelse av teologi og av kirkens plass i samfunnet. Bernstorffs pragmatikk hadde avløst Ove Høegh-Guldbergs (1731–1808) tolv år lange kontroll med alt som kunne true dogmatisk kristendom og institusjonelt kirkeliv, og resulterte i en rekke reformforslag for kirkens gudstjeneste og for de kirkelige handlinger.⁸ En annen ting var den samtidige økningen i mengden av tidsskrifter. I følge en innsender i tidsskriftet *Kritik og Antikritik* for 1793 kunne man dette året telle hele 44 periodiske publikasjoner.⁹ Dette betydde, som Fallesen selv sa, at "en hver Videnskabsmand derved paa eet Sted [kan] finde meget af det samlet, som han for sin Videnskab ønsker at finde samlet".¹⁰ Ifølge oversikten til innsenderen i *Kritik og Antikritik* hadde de fleste akademiske fagområder nå sitt eget skrift til opplysning og diskusjon av faglige problemstillinger. Det var derfor på tide at også den alminnelige landsbypresten

fikk et eget skrift hvor han kunne "undervises og paa en morende Maade underholdes".¹¹ Denne bredden av tidsskrifter som den skrivende samtidig mener å finne må selvsagt ses i lys av vår egen tids forskning på pressen i det attende århundre. Her er det blant annet vist at de ulike mediegenre, også tidsskriftene, var preget av utprøving og flytende grenser.¹²

Fallesens *Magazin* inneholdt flere typer tekster, og i de ti årene det utgis under tittelen *Magazinet* var det delt opp i fire avdelinger med klart adskilt tematikk. Disse fire avdelingene besto av teologiske avhandlinger, homiletiske tekster, eksegetiske skrifter og historiske avhandlinger.¹³ De teologiske avhandlingene behandlet til dels alle teologiske fagområder, men i særlig grad det som angikk pastoralteologien, altså prekener og det praktiske kirkeliv. Annen avdeling, som Fallesen selv ønsket skulle være den største, inneholdt homilier (andakter), prekener over evangelier og epistler, leilighetstaler og ukeprekener. Leilighetstalene bestod av konfirmasjonstaler, forlovelsestaler, vigselstaler, taler ved sykesengen og taler ved likferd. Tredje del var viet eksegetiske skrifter, mens fjerde og siste del var kalt den "historiske". Denne delen av tidsskriftet skal inneholde etterretninger om litteraturen i alminnelighet, i tillegg til lærde anekdoter og beretninger om lærde menns levned og skrifter. Videre skulle man her kunne finne anmeldelser av viktige bøker. Mens prekenutlegningene nesten utelukkende var oversatt fra tysk og stammet fra tyske prester, var mange av de andre tekstene tidligere utgitt i franske, engelske og tyske medier. Fra 1803 ble dette tekstmangfoldet erstattet av avhandlinger som diskuterte ulike problemstillinger med relevans for kirken.

Det at Fallesen valgte oversatte tekster fremfor å motivere helstatens prester til å skrive sine egne ble flere ganger gjenstand for kritikk fra anmelderne i samtidens tidsskrifter. Et eksempel kan finnes i tidsskriftet *Iris* og *Hebe* fra 1797. Her kommenterer en ukjent skribent i krasse ordelag at det nå er på tide at det kommer et teologisk fagskrift som er forfattet av teologer hjemmehørende i helstaten, slik at vitenskapen også kan slå rot på prekestoler her.¹⁴ Den skulle verken "indhylde i munkelatin eller vanskabes i høitflyvende skolastiske termer", hevdet forfatteren innledningsvis. I så måte var Fallesens tidsskrift et dårlig eksempel, fordi det var spekket med teologiske tekster som var oversatt til dansk. Som tidligere nevnt ble altså ikke denne situasjonen endret før skriftet begynner å komme ut månedlig fra 1803.

Trykkefrihetsreskriptet som ble innført i 1799 later ikke til å ha hatt noen form for innvirkning på Fallesens tidsskrift. Etter Høegh-Guldbergs fall hadde den strenge forordningen fra 1773, som fremdeles gjaldt, sjelden blitt håndhevet. Dette hadde ført til en rekke publikasjoner utover på 1780- og 1790-tallet som angrep kirke og styresmakter. Man så seg derfor nødt til å skjerpe inn bestem-

melsene, og 23. september 1799 ble det vedtatt en ny forordning som la klare føringer på hva det var tillatt å publisere. I Fallesens tidsskrift synes tekstsammensetningen, så vel som det teologiske budskapet, å være den samme både før og etter reskriptet trådte i kraft. Han virker dessuten å være svært så opptatt av å lyde loven: I forordet til utgaven fra 1802 tar Fallesen seg friheten til å sensurere de innkomne bidrag han tror kan være lovstridige. "Skulde et bidrag være af den beskaffenhed", skriver han, "at jeg i Følge Trykkeforordningen ikke turde lade det trykke, eller at jeg i Følge min egen Dom ikke vilde lade det trykke; saa skal jeg med Posten besørge det frankeret tilbagesendt".¹⁵ Dette betyr at den teologi og den tenkning som ble formidlet i tidsskriftet var akseptabel for myndighetene. Dette står i motsetning til for eksempel Sverige, der forhåndssensur gjaldt for teologiske skrifter helt frem til 1810.

Magazin for religionslærere og den teologiske samtiden

Fallesen hadde en klar og uttalt målsetting om at utvalget av tekster skulle lære prestene å tenke selv. I innledningen til første bind understreker han at han er interessert i å tale både ortodoksien og heterodoksiens sak, og at han ikke er ute etter å skape krig om teologiske tolkninger blant sine kollegaer. Derimot, sier han, vil han ha prestene til å gjøre seg opp sin egen mening om hva som er rett og gal teologi, eventuelt en mening om at en avgjørelse om at hva som er rett og galt ikke så enkelt kan tas.¹⁶ Imidlertid, til tross for Fallesens ønske om å virke formidlende mellom ulike teologiske skoleretninger, er en høy andel av neologer representert på tidsskriftets forfatterliste. Særlig gjelder dette prekenutlegningene. Det var denne teologiske retningen som hadde vært problematisk under Høegh-Guldbergs periode, men som ble gitt adskillig større spillerom under den påfølgende regjeringen. Med Fallesens skrift skulle denne teologiske tenkningen formidles til den allmenne landsbypresten i Danmark, i oversatt og tilpasset utgave.

Den neologiske tenkningen hadde gjort seg gjeldende i Tyskland fra midten av det attende århundre, og den innebar blant annet en avdogmatisering av det kristne budskap. I følge neologene bestod teologiens sanne innhold av en forening mellom empirisk erfarbar erkjennelse og fornuft. Fornuftsbegrepet omfattet primært menneskets moral og sedelighet, og som fornuftsvesen mente neologene at mennesket først og fremst var bestemt til å gjøre det gode. Forutsetningen for at dette kunne gjennomføres lå i åpenbaringen, og åpenbaringen ga seg som erfaring i menneskets indre. Gjennom et omfattende forfatterskap hadde ikke minst

Johann Spalding (1714–1804), en av de mest kjente neologene, markert seg ved å gjøre et poeng av å understreke hvordan teologien angikk både hode og hjerte. Dette ble særlig tydelig i hans oppgjør med samtidens svermeri, bevegelser han blant annet mente å kunne gjenfinne i pietismen.¹⁷ Den erfaring av åpenbaringen som mennesket opplevde i hjertet og som påvirket det til å gjøre det gode, var samtidig en gjenopprettelse av fornuftens opprinnelige muligheter, hevdet Spalding. Mennesket var etter sin natur et fornuftsvesen, men mistet sine gudegitte muligheter da Adam syndet i Edens hage. Andre neologer brukte fortellingen om Adams fall til å kritisere arvesyndslæren. Ifølge Johann Jerusalem (1709–1789) var Adam et urbilde heller enn en stamfar for menneskeheten.¹⁸ Adam, som det første menneske, var utstyrt med en fullkommen og gudbilledlig fornuft. Lystene utviklet seg imidlertid sterkere enn fornuften. Adam ble fristet, og fulgte sine lyster fremfor sin fornuft. Som urmenneske demonstrerte han dermed en allmennmenneskelig feil; mennesket lystrer den sanselige natur, og ikke fornuften. Menneskets redning kom med Kristus. Da Gud sendte sin sønn til jorden, ble mennesket igjen gitt en mulighet til å virkeliggjøre sin sanne bestemmelse. Frelsehendelsen åpnet individet for en ny erkjennelse, og den var dermed forutsetningen for dets realisering som moralsk – og fornuftig – menneske.

Neologiens viktigste oppgave var altså å tilpasse teologien til de nye tider, og å tilpasse den til den vitenskap som vokste frem. Dette fikk snart også konsekvenser for formidlingen av Bibelens budskap. Et av de store temaer i samtiden ble derfor spørsmålet om akkommodasjon.¹⁹ De som forsvarte akkommodasjonsteorien mente at Jesus og apostlene brukte et språk som var tilpasset omgivelsene da de forkynte det budskap som man kunne lese i Bibelen. Dette var også forbundet med spørsmålet om hvordan det opplyste og moderne mennesket skulle forholde seg til Bibelteksten. Bibelen var full av tematikk som ikke kunne forklares ut fra rasjonelle prinsipper, men akkommodasjonsteorien kunne imøtekomme de problemer som det opplyste mennesket fant i Skriften. Teologen Johann Semler (1725–1791) brukte akkommodasjonsteorien som forklaringsmodell, blant annet for å vise hvorfor evangelieberetningene hadde ulik utforming. Forskjellene mellom de fire nytestamentlige evangelier var relatert til hvem evangelisten hadde som målgruppe, mente Semler: Forfatteren av evangeliet etter Markus og Lukas henvendte seg til lovlydige jøder, som hadde behov for å forstå Jesus som en direkte etterkommer av Davids hus og ått. Johannes, derimot, skrev sin beretning til greske jøder i Lilleasia. For denne evangelisten ble det viktig å vise leserne at Jesus kunne relateres til den logos-forestilling som de allerede hadde innarbeidet i sin tro og tradisjon. Akkommodasjonsteorien kunne også brukes for å forklare Det nye testamentets fornuftsstridige fortellinger: Bibelens helvetesforestillinger

og dens bilder av himmel og paradys ble sett som mytologi som kunne unngås i moderne forkynnelse.

Med neologien endte dermed alle bestrebelsler på å regne de bibelske fortellinger som absolutte, enten i dogmatisk eller historisk forstand. Det ble nå viktig å fremstille Bibelens lære som et budskap med praktisk relevans, og religionen skulle regnes som en rettesnor for det virkelige liv.²⁰ De nye strømmingene påvirket også det konkrete kirkeliv, og førte til en omfattende interesse for å endre liturgiene. Gudstjenesten ble regnet som en undervisningssituasjon, der presten ble sett som en lærer og menigheten som elever eller tilhørere.²¹ Presteembetet var i så måte å forstå som et verdslig yrke på linje med alle andre yrker. Gudstjenestehandlingen skulle først og fremst tjene et overordnet mål om moralsk oppdragelse, og for å nå dette målet måtte man gi den en utforming som kunne tjene til både opplysning og oppbygging. Som et vesentlig ledd i arbeidet med å danne bedre mennesker kunne presten også anses som en fremstående moralsk lærer og en lærer i religion.²²

Ved å bruke betegnelsen "religionslærer", har Fallesen altså allerede i tittelen på tidsskriftet knyttet det an til en terminologi som var allment kjent og som kunne finne gjenklang i en bestemt teologisk tradisjon. Presten skulle oppdra sin menighet til å bli autonome og uavhengige mennesker som selv kunne gjøre seg opp en mening om innholdet i en hver religion. Imidlertid har den tenkningen som man kan finne i Fallesens utvalg av tekster et bredere nedslagsfelt enn neologien. I bredere forstand bidro han til en samtid der religionen hyppig blir diskutert og problematisert blant filosofer og intellektuelle, ofte i egne skrifter som ettertiden har regnet blant disse forfatterens viktigste verker. Det er karakteristisk for disse tekstene at religionen blir individualisert og gjort til et antropologisk anliggende. Blant dem som beskrev hvordan religionen først og fremst dreiet seg om en eksistensiell forvandling av menneskets liv, var ikke minst Kant og Schleiermacher. I Kants berømte religionskrift fra 1793, *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, ses religionen som et moralsk anliggende, der mennesket gjennom egne viljesbeslutninger overvinner sin radikale og subjektive hang til det onde. For Kant blir Kristus idealet for moralsk fullkommenhet; Guds sønn er sendt som et eksempel til etterfølgelse for menneskeheten. Dermed ser han bort fra den tradisjonelle kristologien, der Guds sønn gjennom sin død og oppstandelse kollektivt soner for menneskehetens synd og skyld. Religion og kristendom blir i stedet forbundet med mennesket som et fornuftig og selvstendig vesen. Den unge Schleiermacher løsner på sin side religionen fra alle former for bibelsk, teologisk og kirkelig argumentasjon og knytter den til *Anschauung und Gefühl*. I *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (1799) blir erfaringen av det

religiøse beskrevet som en kvalitativt merkbar følelse i menneskets indre. Denne kan komme til uavhengig av alle former for institusjonell religion. Den religiøse følelse oppstår som resultat av en impuls fra den anskuende til den anskuede, men den varer kun i korte øyeblikk og må derfor hele tiden fornyes.²³ Imidlertid er dens karakter av en slik art at den tvinger mennesket til å dele erfaringen med andre. Likevel, sier Schleiermacher, selv om religionen er universell og basert på subjektive erfaringer er det én av de historiske religioner som er mer fullkommen enn noen annen. Dette er kristendommen. I kristendommen er det endelige og det uendelige forenet i en jordisk gestalt; den historiske personen Jesus Kristus. Kristus blir dermed en prototyp på den gode religionsformidler og det gode menneske, og med sitt eksempel danner han således også en egen skole. Både Kant og Schleiermacher kan dermed sies å gi filosofisk legitimitet til idéer som ble spilt ut i det praktiske kirkeliv i samme periode.

Tendensen i Fallesens teologiske og religionsfilosofiske samtid gikk altså ut på å se Kristus som forutsetning for menneskets moralske handlinger. Han kunne enten være et moralsk forbilde, eller den frelser som gjorde menneskets moralske handlinger mulig. Samtidig begynte man på denne tiden å se Bibelens språk som et produkt av den tiden det var skrevet i, og religionen ble ansett for å være erfaringsbasert i stedet for at den var knyttet til dogmer og overordnede normer.

Fallesens religiøse universalisme

De fleste av Fallesens prekenutlegninger og ulike leilighetstaler er skrevet av neologer, og de speiler dermed tendenser fra tysk protestantisk kirkeliv mot slutten av det attende århundre. Med tanke på tidsskriftets religiøse åpenhet er imidlertid hans historiske og drøftende tekster mer interessante. I flere av disse tekstene ser man en bevegelse fra det universelle mot det partikulære; fra en forståelse av at religionens viktigste anliggende er moralsk virke til at kristendommen står i en særstilling blant religionene. Tekstene gjør dermed viktige aspekter ved samtidig akademisk teologi og religionsfilosofi tilgjengelig for den danske landsbypresten. En tekst som illustrerer dette er artikkelen *Om forskjellige Religionstilbængerers Forening til en fælleds Gudstjeneste. Et Brev fra Engeland, trykket i Magazinet* bind 10 (1801). Artikkelen er opprinnelig skrevet av J. G. Burkhardt, prest i Savoy-kapellet i London og datert 4. november 1796. I dette brevet argumenterer forfatteren først og fremst for en felles gudstjeneste for alle kristne menigheter.²⁴ Burkhardt vil løfte frem hvordan den sanne religion bør forene alle konfesjoner i bestrebelsen på å nå et felles mål: nemlig å gjøre ”Grundsætningene af det evig Sande og Gode

blant fornuftige Skabninger gjeldende”.²⁵ Bestrebelsen på en moralsk og fredelig sameksistens på jorda er viktigere enn at religionen skal være et middel for en gang å komme til himmelen, anfører han. I sin egen menighet har Burkhardt selv erfart at en jøde, en katolikk, en kveker, en reformert og en lutheraner har kommet sammen og vært forenet om en felles tanke: at de er Guds skapninger og i kraft av dette mennesker med felles plikter. Disse har demonstrert religionens sanne innhold, argumenterer han videre, og de har dermed agert på en helt annen måte enn hva han har erfart blant enkelte konfesjonelle representanter som har uttalt seg offentlig.²⁶ Det er derfor på høy tid at man begynner å konsentrere seg om det som er religionens sanne innhold, nemlig å spre det evig sanne og gode blant fornuftige mennesker.

Burkhardt går imidlertid ganske snart utover sin opprinnelige plan om å argumentere for nødvendigheten av å forene alle kristne kirker i en felles gudstjeneste. I det han retter oppmerksomheten mot det dennesidige gjør han religionen universell; ikke bare i kristen-konfesjonell forstand, men også i forhold til alle verdensreligioner og mulige religiøse anskuelser. Dette relativiserer betydningen av rettlede og dogmatiske tekster. Kristne bekjennesskrifter, som *Confessio Augustana*, ser han som en tekst som er nødvendiggjort ut fra den historiske situasjonen den ble skrevet i.²⁷ Slike skrift skal ikke forhindre at det overordnede målet må være å etablere et moral- og religionssystem som er utledet av Guds og menneskets natur. Et slikt system vil, sier Burkhardt, ”som den nyere Chemie, oppløse alle Tings Grundvæsen i Lyset, og indeholde Sætninger, som Socrates, Confucius, Brama og Jesus Christus selv vilde underskrive”.²⁸ Til tross for denne universaliteten er det en av de historiske religioner som står frem blant alle andre. Som hos Schleiermacher er dette kristendommen, og Burkhardt begrunner dette med at Kristus kan regnes som et eksemplarisk moralsk forbilde. Han mener også å ha belegg for å hevde at historien har vist at de som har møtt kristendommen har blitt raskere opplyst enn hva man har sett blant folk som ikke har erfart denne religionen. Av den grunn er kristendommen noe som alle burde gjøres kjent med, konkluderer Burkhardt.

Den tenkning som Burkhardt her gir til kjenne, og som Fallesen lar trykke i oversatt utgave, er i mange henseende typisk for den religiøse åpenhet man finner i disse drøftende og historiske tekstene. Religionen er universell, kristendommen står i en særstilling, og kristendommens vesen og egenart fordrer kritisk refleksjon og åpenhet overfor andres måter å tenke på. Også Luther blir tatt til inntekt for en slik argumentasjon.²⁹ Teksten *Hvorledes Præsten i sin Religions-Underviisning har at forholde sig i Henseende til saadanne Læresetninger, ved hvilke hans Overbeviisning afviger fra Kirkens System*, opprinnelig skrevet av Christian L. Funk, er i så måte et godt ek-

sempel. I denne teksten slår Funk fast at Luthers intensjon hadde vært å løsrive menneskene fra menneskelige autoriteters trelldom, og å gi de friheten til selv å dømme i religionssaker.³⁰ Forfatteren henviser til en av Luthers prekener (Matt. 7,15), hvor Luther lar en utlegning av dette bibelstedet munne ut i en konklusjon om at ingen lærd på noen måte kan frata noen retten og friheten til å selv å gjøre seg opp sine meninger. Ifølge Funk viser dette hvordan kristendommens ekte ånd ikke bare innrømmer enhver fullkommen tankefrihet, men også uttrykkelig forlanger den.³¹ Dogmatikken kan lett bli en blindvei; det som teller, er hvordan kirkens forkynnelse gir rom for moralsk handling og toleranse overfor andre.³² Dette betyr at prestens viktigste oppgave er å "fremstille Religionens Agtværdighed og dens store Indflydelse paa Menneskenes Forbedring og Lyksalighed".³³ Imidlertid er det nettopp dette som er essensen av Bibelens lære, fortsetter han. For å oppnå den rette religionsanskuelse hos menighetslemmene, bør presten derfor basere sin religionstenkning på kristendommens grunnsannheter: Bibelen gir instruksjoner for god moral og rettmessig virke blant andre, og dens innhold er av en slik art at den alltid vil kunne fornyes og levendegjøres når den utlegges for en forsamling.³⁴ Det er Bibelens overordnede budskap som er religionslærerens plikt og oppgave; og dette står i motsetning til det å forholde seg blindt og slavisk til normative og overordnede læresetninger.³⁵ Følger man dette som prinsipp vil man også lettere kunne bli til nytte for alle i det store mangfold av religionsmeninger som potensielt kan befinne seg i et kirkerom.³⁶ Alle disse meningene har imidlertid en fellesnevner; de forenes nettopp i fordringen om å gjøre det gode. Et slikt meningsmangfold kan dessuten sies å være villet av Gud selv.³⁷ Det kan begrunnes i forskjelligheten i den menneskelige natur, og siden denne naturen er en del av Guds skaperverk, må han følgelig ha hatt en plan med det han har skapt.

I Fallesens tidsskrift blir dermed religiøst mangfold og friheten til selv å bruke sin forstand til å bedømme religiøse spørsmål ikke bare begrunnet i kristendommen, det blir også eksplisitt knyttet til den lutherske konfesjon. Målgruppens egen kirke og denne kirkens grunnlegger gir legitimitet til religiøs åpenhet, og oppfordrer til refleksjon og selvstendig, kritisk vurdering av alle former for overleverte trossannheter. Presten har fått fullmakt til å tenke selv fra både Gud selv og fra Luther.

Religionspluralisme som konsekvens

Nikolai Fallesen har altså til hensikt å opplyse sine lesere, og å vise de at religionens sanne innhold er moral. Dermed er religionen i prinsippet også universell. I generell

forstand knytter de historiske og drøftende tekstene han velger an til tanken om Jesus som eksemplarisk forbilde, og i tråd med trender i samtiden argumenterer de for at kristendommen befinner seg i en spesiell posisjon i forhold til alle andre religioner og religiøse anskuelser. Dette skyldes først og fremst at Jesus gjennom sitt virke på jorden utøver sann og god moral. Samtidig blir også andre begrunnelser blitt gitt for å vise kristendommens fortrefelighet. I tillegg til at Jesus er eksemplarisk i kraft av sin moralske adferd kan man også ut fra kristendommens språkbruk og terminologi argumentere for denne religionens særegne karakter, hevder en av *Magazinets* forfattere.³⁸ Som grunnlegger av kristendommen lærte Kristus prinsipper som alle vil kunne enes om og kjenne seg igjen i, og Kristi tilhengere kunne kalle seg "kristne". Betegnelsene "kristen" og "kristendom" finner også sin berettigelse i kristendommens hellige skrift, både gjennom at Kristus gir navn til en religion som i prinsippet kan ha bred oppslutning (Ap.gj. 11,26), og gjennom at han blir regnet som svar på og som siste instans i forhold til alle eksistensielle spørsmål (Joh. 6,68). Personen Jesus, med tilnavnet Kristus, blir på en helt spesiell måte det lingvistiske opphavet til kristendommen, argumenterer denne forfatteren.

Fallesens religiøse universalisme kan synes som et tveegget sverd, ikke bare fordi han plasserer kristendommen i en særstilling, men også fordi han indirekte argumenterer for denne religionens utbredelse. Han trykker flere beretninger fra misjonærer og misjonsreiser, og viser på denne måten hvordan kristendommens representanter gjennom sin religion sørger for å bringe lys til uopplyste folk.³⁹ Slike tekster kan lett gjøre leseren klar over viktigheten av å drive kristen misjon, ut fra en forståelse av at kristendommen er overlegen alle andre kulturer og religioner. Men side om side med at Fallesen definerer religionens innhold som moral, og side om side med at han argumenterer for kristendommens fortrefelighet, gir han også positiv oppmerksomhet til andre institusjonelle og etablerte religioner. Felles for disse religionene er at de fremstår som opplyste og avanserte hva angår vitenskap og kultur. Kristendommens siktemål i misjonsøyemed synes dermed å være opplysning langt mer enn det å bringe erkjennelse av den ene, sanne religion. Med dette brede spekteret av fremstillinger gir Fallesen leseren et godt grunnlag for selv å bedømme innholdet i den religion som beskrives.

En interessant tekst som kaster lys over en opplyst og sivilisert religion og kultur finnes i så måte i *Magazinets* første nummer, *Efterretninger om Tyrkernes Litteratur*.⁴⁰ Denne teksten er en oversettelse fra Christoph Wielands *Neuer Teutscher Merkur* (1. bind, 1790), som igjen bygger på Giambattista Toderinis *Letteratura Turchesa* (1787).⁴¹ I denne teksten gir Wieland et grundig innblikk i tyrkernes, underforstått muslimes, liv og kultur.⁴² Teksten er positiv og informativ, og innholdet fremstilles på en måte som ufarliggjør en folkegruppe som i utgangspunktet kan synes fremmed og

annerledes for den dansk-norske landsbyprest. Wieland tar leseren gjennom alle aspekter ved tyrkernes kultur: De er avanserte i legevitenskapen, de følger Aristoteles og Platon i fysikk og astronomi, og de forvalter en sedelære som langt overgår europeernes. I forhold til økonomiske spørsmål fremstår de som et mønster på fullkommenhet, og avansert poetikk står høyt i aktelse. Deres akademier er tallrike, og både i kvalitet og omfang overgår de akademiene man kan finne i Europa. Dessuten var tyrkerne tidlig ute med trykkekunsten, og allerede fra slutten av det femtende århundre kunne man finne bøker på chaldeisk, arabisk, persisk og hebraisk som var trykket i Konstantinopel. Tyrkerne har videre tatt til seg aspekter ved europeisk kultur, på samme måte som den europeiske kultur har latt seg inspirere av tyrkerne: Machiavellis skrifter finnes i tyrkisk utgave, og flere av deres filosofer og moralister er på sin side oversatt til europeiske språk. Denne avanserte vitenskap og kultur finner sin berettigelse i det hellige skrift man bruker blant tyrkerne. Koranen oppfordrer til å beskjefte seg med vitenskap, påpeker forfatteren innledningsvis, og underbygger dette med profetens eget utsagn om å søke viten, uansett om dette måtte være en kostbar og krevende prosess.⁴³ Den forakt for kristen kultur og kunnskap som man kunne se tidligere har dessuten lagt seg, konstaterer forfatteren videre; blant lærde er det endatil blitt moderne å studere europeiske språk. Visse religiøse praksiser kan dessuten sammenlignes med praksiser hos de kristne: ”Enhver tyrk besidder en Rosenkrands (Tesbih) af 99 Smaakugler af Achat, Iaspis, Bernsteen, Koraller, eller en anden kostbar Materie. [...] I Stedet for Fader Vor og Ave Maria udtalte de ved enhver Smaakugle Navnet af en guddommelig Egenskab, hvoraf det angives 99 i Koranen”.⁴⁴ Muslimene har sin form for bønnekrans. Den har fellestrekk med de kristnes, men de kristnes bønner er erstattet av trossannheter man finner i muslimenes hellige skrift.

Gjennom denne artikkelen kan altså leserne lære at muslimene er like opplyste som de kristne. I den islamske teologien ligger det dessuten oppfordringer til å søke lærdom og vitenskap. Andre religioner og livsanskuelser har på sin side direkte rettet fokus på moralen som konsekvens av det kultiske liv, og er derfor av denne grunn verdt nærmere bekjentskap. Et eksempel på dette blir omtalt i en tekst som omhandler den nye deistiske gudstjeneste i Frankrike.⁴⁵ Denne artikkelen sikter mot å gi grundigere innblikk i en gudstjeneste som allerede hadde fått mye oppmerksomhet i samtidens aviser. Tekstens utgangspunkt er et skrift som nylig var kommet ut i Paris: *Le Culte des Théophilanthropes ou adorateurs de Dieu et amis des hommes: contenant leur Manuel et un Recueil de Discours, Lectures, Hymnes et Cantiques pour toutes leurs fêtes religieuses et morales*. Fallesen står denne gangen selv som ansvarlig utgiver av tidsskriftsartikkelen, og hans intensjon er å beskrive denne gudstjenestens innhold og læregrunnlag. I Frankrike, beretter han, hadde en gruppe husfedre

i 1797 gått sammen med det formål å lage en ny gudstjeneste. Disse bygget på et skrift som hadde kommet noen måneder tidligere, hvor det fremste målet hadde vært å føre frafalne tilbake til den sanne religion. Tilhengerne av denne måten å tenke på og dette skriftet kalte seg theophilanthroper. Gudstjenesten disse theophilanthropene ønsket seg skulle ikke være bundet til noen form for liturgi eller til overordnede dogmer; moralen, tanken om å tjene Gud, nesten og fedrelandet, skulle i stedet være dens essens og vesen. Gudstjenesten kunne derfor snarere kalles en religions- eller moralfest. Forsamlingen skulle ikke ha et eget presteskap, og heller ikke egne riter. All undervisning skulle dessuten legges opp slik at den kunne passe til alle sekter, tider, land og regjeringsformer. Trosbekjennelsen som skulle brukes skulle utelukkende ta utgangspunkt i troen på den ene og nærværende Gud og på sjelens udødelighet. I det dette kunne regnes som sannheter som i kvalitativ forstand var merkbare i menneskenes liv, var ytterligere beviser overflødige, het det i denne forsamlingens lære.

Det er i denne sammenheng bemerkelsesverdig at en slik relativiserende og universell form for religionspraksis blir anbefalt av Fallesen. I en note avslutningsvis i artikkelen skriver han at "det var meget at ønske, at dette Selskab maa faae mange Tilhængere i Frankrig, hvor Christendommen tilligemed Pavedommen næsten ganske er udryddet, og hvor Religjøsitet nu næsten er et Ord uden Mening".⁴⁶ Samtidig påpeker han at gruppens lære representerer essensen av kristendommen: "En hver enkelt Sætning kan næsten bogstavelig bevises med Jesu og hans Apostlers egne Ord".⁴⁷ Den eksplisitte og radikale universalisme, her nedfelt som en praksis som hever seg over alt som kan manifesteres i tid og rom, blir igjen sett som sann kristen lære.

I tråd med denne tenkningen er det symptomatisk for tidsskriftet at institusjoner som åpner for religiøs frihet blir omtalt i positive ordelag. Russland er et fremstående eksempel på et land som kan fremvise full religionsfrihet, hevder en forfatter som er tatt inn i tidsskriftet.⁴⁸ I Russland finner man ikke bare en blanding av ulike kristne kirker; man finner også tallrike representanter for "Jødiske, Mahomedanske, Lamaiske og Schamaniske sekter".⁴⁹ Disse lever sammen i fredelig sameksistens og nyter gjensidig respekt og toleranse. I mange tilfeller innrømmes de også de samme rettigheter som den russisk-ortodokse religion. Russerne har dessuten etablert en skole som er åpen for barn fra alle religiøse partier og grupperinger. I en annen artikkel kan man lese om kronprins Frederiks forslag om å bygge et Pantheon for alle religioner.⁵⁰ Dette skulle være et tempel hvor alle religioner kunne komme til hver sine tider, og tempelet skulle være innrettet slik at alle religioner kunne finne det som deres seremonier forlangte. Bygningen skulle videre ha form av en rotunde, fordi denne formen ikke ville favorisere noen

bestemt religion. Imidlertid hadde kronprinsen møtt motstand hos en av de mest innflytelsesrike hofffolkene, som hadde klart å overbevise kongen om at verden ikke var moden for en slik idé. Frederiks forslag hadde dermed forblitt på idéplanet. Teksten fremstiller også Frederiks far, kongen, som et hinder for å utbre en slik form for sann opplysning; han er "mere intolerant, end andægtig, og mere andægtig end religiøs".⁵¹ Det er her verdt å merke seg at en slik bemerkning, som altså kaster et svært lite flatterende lys over kongen, har passert sensuren. Uansett er det klart at Fallesen også i denne teksten ønsker å understreke hvordan religion er ensbetydende med toleranse og religiøs åpenhet. Dette skal ideelt sett også kunne manifestere seg i et bygg som kan brukes som hellig rom av alle religioner.

Gjennom slike artikler kan Fallesens tidsskrift synliggjøre viktige aspekter ved samtidig religionsfilosofi og teologi for lesere som neppe hadde hatt lett tilgang til slike strømninger tidligere. Når religionen primært blir knyttet til erfaringer og gjerninger, kan den også fristilles fra kristen lære.

Tenk selv! Konklusjon

Fallesen skriver for tenkende menn, som selv er i stand til å prøve innholdet i religionen. Hans historiske og drøftende tekster belyser kjente aspekter ved samtidens teologiske og religionsfilosofiske strømninger: Han fremhever kristendommen, men han gjør dette på en måte som åpner for at andre religioner også kan anses som riktige. Sann religion manifesterer seg i det levde liv, den gir seg her og nå, og ikke som blind tro på bekjennesskrifter og det dogmatikken måtte hevde. Dermed kan han med fordel også presentere andre religioner i sitt tidsskrift. Disse kan tjene til allmenn opplysning, men også gi leseren grunnlag for å ta stilling til de religiøse anskuelser han står overfor.

Som *tidsskrift* følger og forholder Fallesens magasin seg til de regler som politiske styresmakter har lagt ned. Dette understrekes ikke minst gjennom Fallesens forord fra årsskriftets nest siste årgang. Som *teologisk* tidsskrift demonstrerer *Magazinet* den besynderlige situasjon som gjelder for viktige bevegelser innen den protestantiske teologi ved overgangen til det nittende århundre: Mennesket er autonomt og uavhengig, religion er primært moral og kristendommen står i en spesiell posisjon blant annet fordi den gjennom Jesu virke på jorda demonstrerer mer moral enn andre institusjonelle og ikke-institusjonelle religioner. Kristendommens vesen inviterer til å bruke ens egen dømmekraft, og den fanger derfor opp selve kjernen i all menneskelig virksomhet. Nettopp derfor kan den også inkludere andre livsanskuelser i sin forståelse av den rette religion.

Konklusjonen i en kritisk artikkel om unitarerne i Storbritannia kan derfor ramme inn Fallesens siktemål med den undervisning han driver i sitt tidsskrift: "De almindelige og besynderlige Bemerkelser, der i Mængde lode sig giøre over disse Evansons ytringer", sier forfatteren av denne artikkelen, "tilbyde sig vist for enhver upartisk Dommer selv".⁵² Leseren skal selv kunne bedømme innholdet i ytringer om religionen, i dette tilfellet av Edward Evanson, som er prest i unitarernes kirke. Dette gjelder også for de prester som befinner seg langt fra universiteter og lærde kretser i den dansk-norske helstaten.

Noter

1. Lorenz Nikolai Fallesen, *Magazin for Religionslærere, med Hensyn til vore Tider*. Forerindring, bd I (1793), s. XI.
2. <http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/offentligheter/>. Dette prosjektet, som ledes av Mona Ringvej, tar for seg tidsskriftsoffentligheten i Danmark-Norge i perioden frem mot 1814. Prosjektet avsluttes dette året, og vil munne ut i flere publikasjoner. Denne artikkelen om Fallesen er en bearbeidelse av en presentasjon jeg holdt ved seminaret "Til nytte og fornøyelse: Vitenskap i 1700-tallets tidsskrifter", som ble holdt ved Universitetet i Oslo 1.6.2012.
3. "Forerindring", *Magazin for religionslærere*, bd 11 (1802), s. vi.
4. Juliane Engelhardt, *Borgerskab og Fællesskab: de patriotiske selskaber i den danske helstat 1769–1814* (København: Museum Tusulanums Forlag, 2010).
5. "Forerindring", *Magazin for religionslærere*, bd 10 (1801), s. i.
6. "Forslag til et Magazin for Geistlige Skribentere", i *Magazin for Patriotiske Skribentere, hvori Politiske, Historiske og Moralske Materier uden bekostning indføres. Begynt med Skrive-Friheden*, 23. mars 1771, uten sidetall.
7. Imidlertid hadde man sett et forsøk på å etablere et fagtidsskrift for teologer noen år før Fallesens magasin kom ut. Anmeldelsen av *Magazinets* første utgave i *Kiøbenhavnske Lærde Efterretninger* for 1794 refererer til et verk av "Fyns sproglærde og virksomme Biskop Blok", som det hadde vært stilt store forventninger til. Imidlertid hadde det den gang endt med to hefter. Se *Nyeste Kiøbenhavnske lærde Efterretninger for Aar 1794*, no. 40, s. 625.
8. Se Merethe Roos, *Enlightened Preaching: Baltasar Münter's Authorship 1772–1793* (Leiden: Brill, 2013).
9. "Vor tids Periodiske Skrifter", *Kritik og Antikritik*, no. 44, 7. mai 1793, s. 695 f.
10. Fallesen i *Magazin for Religionslærere*, bd I (1793), s. VI.
11. Ibid.
12. Se for eksempel Aina Nødings forskning, både doktoravhandlingen *Vittige Kameleoner: litterære tekster i norske adresseaviser, 1763–1769* (Oslo, 2007) og "Hva er et 1700-tallsids-

skrift", i Eivind Tjønneland (red.), *Opplysningens tidsskrifter: norske og danske periodiske publikasjoner på 1700-tallet* (Bergen, 2008), s. 3 f.

13. I utgavene fra 1797 finner man imidlertid en serie brev skrevet til "Christelige Religionslærere" av August Herman Niemeyer (1754–1828). Disse tekstene erstatter en del av de prekenutlegninger man finner i tidsskriftets øvrige utgaver.

14. "Til Danmarks og Norges Teologer", i *Iris og Hebe*, Januar 1797, s. 85 f. Se også kritikken av tidsskriftets annen utgave, *Kiøbenhavnse Efterretninger for Lærde Sager*, 1795, no. 34, s. 529 f. Da Fallesen publiserte skriftet under ny tittel fra 1803, inneholdt det da også en langt høyere andel av tekster som var forfattet av norske og danske skribenter.

15. *Magazin for Religionslærere*, bd 10 (1801), s. VII

16. *Magazin for Religionslærere*, bd 1 (1793), s. XI f.

17. Dette er ikke minst tatt opp i verkene *Gedanken über den Werth der Gefühle in dem Christentum* (1761) og *Vertraute Briefe, die Religion betreffend* (1784).

18. Johann Jerusalem, *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion* (Braunschweig, 1769–1779), bd 2, s. 174 f.

19. Se for eksempel Gottfried Hornig, *Die Anfänge der historisch-kritischen Theologie* (Göttingen, 1961), s. 211 og Ulrich H. J. Körtner, "Akkomodation", i *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, bd 1 (1998), s. 254.

20. Johann Spalding, *Über die Nutzbarkeit des Predigtesamtes und deren Beförderung*, utg. Tobias Jersak (Tübingen, 2002), s. 261.

21. Paul Graff, *Geschichte der Auflösung der alten gottesdienstlichen Formen in der evangelischen Kirche Deutschlands*, Band 2: *Die Zeit der Aufklärung und des Rationalismus*. Nachdruck der Ausgabe von 1939 (Waltrop, 1994), s. 37.

22. Spalding, *Über die Nutzbarkeit* (se over, n. 20), s. 70.

23. Friedrich Schleiermacher, *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, utg. Carl Heinz Ratschow (Stuttgart, 1997), s. 50. Schleiermachers forståelse av at religionen bestod av to bevegelsesretninger hadde forøvrig blitt foregrepet av Johann Spalding to år før Schleiermacher skrev sitt skrift. I *Religion, eine Angelegenheit des Menschen* (1797) hadde Spalding omtalt religionen som *Vorstellung* und *Gemüt*; en religionsformel som beveget seg i to retninger: på den ene siden mot religionens gjenstand, og samtidig mot individet selv. Se Johann Spalding, *Religion, eine Angelegenheit des Menschen*, utg. Tobias Jersak og Georg Friedrich Wagner (Tübingen, 2001), s. 127 f. Johann Spaldings teologi peker dermed fremover mot de tendenser som er typisk for teologien i det tidlige nittende århundre.

24. *Magazin for Religionslærere*, bd 10 (1801), s. 622 f.

25. *Op.cit.*, s. 629.

26. Burkhardt polemiserer i skarpe ordelag mot en trykt preken av en Pater Hahn med tittelen: "Ingen protestant kan blive salig". "Hans sataniske Majestæt i Helvede glædede sig uden Tvivl over et Magtsprog paa Jorden, hvorved Mørkhedens Rige skal saa stærkt befolkes", tordner Burkhardt. Imidlertid er det i mange tilfeller ikke bedre hos protestantene: "Man havde og skulde knuse hiin lutherske Theologs Pen, der skrev Disputationen:

extra ecclesiam Lutheranam nulla salus". "Naar man vedbliver i denne Tone", argumenterer han, "saa tilveiebringes aldrig nogen Forening, og Jesu Spaadom vil da vanskelig gaae i Opfyldelse, at der skal blive en Hyrde og en Hiord". Op. cit., s. 628.

27. Op. cit., s. 630 f.

28. Op. cit., s. 633.

29. Det synes å være en viktig tendens i samtiden å argumentere for at Luther kan tas til inntekt for religionsfrihet. I et av de andre tidsskriftene som utgis mot slutten av det 1700-tallet, Otto Horrebows (1769–1823) *Jesus og Fornuften. Et Religions-Blad* (1797), blir Luther og hans tenkning brukt som begrunnelse for at man i Danmark, som et luthersk land, skal ha tenke- og talefrihet i religionssaker. Summen av Luthers tenkning er, påpeker Horrebow, at "Hvad du vil, at andre skal gjøre mod dig, det gjøre du ogsaa mod dem". Dette er en setning som er så altomfattende at "endog Hedninger og Tyrker kan erkjende og blive lykkelige ved" den. Dermed, konkluderer han: "Jo simplere og fatteligere man altsaa stræber at gjøre Religionen, desmere handler man i Luthers Aand". Se: "Har man i Danmark Tænkefrihed i Religionssager", *Jesus og Fornuften. Et Religions-Blad*. No. 14, Tirsdag, den 14 Martii 1797, s. 208 f., her s. 221.

30. "Hvorledes Præsten i sin Religions-Underviisning har at forholde sig i henseende til saadanne Læresetninger, ved hvilke hans Overbeviisning afviger fra Kirkens System", *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere*, Junii Maaned 1803, s. 601 f., her s. 607.

31. Op. cit., s. 611.

32. Ideelt sett vil denne måten å tenke religion på overflødiggjøre en hver kirke og en hver religionslærer, påpekes det i en annen artikkel. Alle kirker burde kunne oppløses i en kirke, og en hver leg kunne bli en prest for Gud. Imidlertid, fordi mennesket er et sanselig vesen, trenger man ytre og utvortes foreningspunkter, erindringer og hjelpemidler dersom religionen skal få kraft og liv nok. Se "Bør Religionslæreren arbeide paa Folkets oplysning", *Magazin for Religionslærere*, bd 5 (1796), s. 36 f.

33. "Hvorledes Præsten ..." (se over, n. 30), s. 618.

34. Se også teksten "Hvorfor besøges vore Kirker saa lidet", *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere*, Martii Maaned 1805, s. 325 f., særlig s. 342 f. Denne teksten er skrevet av J. H. Larsen, residerende kapellan for Kiebeløv og Vindebye menigheter i Laaland (Lolland).

35. Se også teksten "Er det i vore Tider passende og fornuftigt, at forpligte en protestantisk Lærer paa symboliske Bøger, efter hvilke han i sit Læreforedrag bør rette sig; hvilke han i det mindste ikke maae lære imod, men ganske i Overeenstemmelse med dem undervise sine Tilhørere", *Magazin for Religionslærere*, bd 6 (1797), s. 117 f., særlig s. 122. Denne teksten er skrevet av Fallesen.

36. Op. cit., s. 642.

37. "Hvad der skal berolige os ved de mange forskjellige Religionsmeninger", *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere*, Januarii Maaned 1803, s. 1 f. Denne teksten er for øvrig skrevet av Fallesen selv.

38. "Om det Væsentligste i Religionen, og om det, som skjelner Christendommen fra enhver anden Religion", *Magazin for Religionslærere*, bd 3 (1795), s. 17 f. Denne teksten har anonym forfatter, men Fallesen oppgir avslutningsvis at teksten er hentet fra "Magazin für Religionsphilosophie. Exegese und Kirchengeschichte, herausgegeben von D. Henke 1 b 2st, s. 209 ff."
39. Se for eksempel "Brev fra Herr Boisserand, Licenciat i Theologien, i Paris og apostolisk Missionær til Cochinchina, til Herr Mercier, Doctor i Theologien", *Magazin for Religionslærere*, bd 8 (1799), s. 717 f.
40. *Magazin for Religionslærere*, bd I (1793), s. 581 f.
41. Toderinis skrift, som tallrike ganger refereres i Wielands artikkel, hadde blitt oversatt til fransk i 1789 og tysk i 1790.
42. Det er verdt å merke seg at muslimene, eller muhammedanerne, blir omtalt med negativt fortegn i andre av Fallesens tekster. I artikkelen "Er det i vore tider passende og fornuftigt [...]" (se over, n. 35), blir "muhammedansk lesemåte" brukt som negativ referanse for den prest som bruker kirkens symbolske bøker som den eneste kilden til sin kunnskap (s. 122). I så måte kan deres lesning av tekster sammenlignes den man finner innen den katolske kirke. Om den som forplikter seg på symbolske bøker skriver Fallesen: "Er da nu den hele Eed mere end en blot Solennitet, hvorved vi blot indvies til den geistlige Stand, og herefter ei behøver videre at tænke paa? Og kunde vi ikke paa slig Maade lige saa godt besværgе den værste Catholicismus, eller Koranen, uden i mindste Maade at besværgе vor Samvittighed?" (s. 128).
43. "At Videnskabernes Studium skulde være Tyrkerne forbudet for deres Religions Skyld er ugrundet. Over indgangen til Muhamed den Andens Bibliothek staaer den Overskrift: 'Gud befaler de Retroende, at lære Videnskaberne'. Og deres Prophet siger selv: 'Søger Videnskaberne, om I endog skulde reise derefter til China'", "Efterretninger om Tyrkernes Litteratur ...", (se over, n. 40) s. 581.
44. Op. cit., s. 582.
45. "Efterretning om en nye deistisk Gudstieneste i Frankrig", *Magazin for Religionslærere*, bd 7 (1798), s. 337 f. Denne er opprinnelig trykket i Horrebows *Jesus og Fornuftten*, no. 42–44, 1797. Men, påpeker Fallesen, "da neppe alle Magazinets Læsere læste bemeldte Blad, og den i *le culte des Theophilanthropes* bekiendgiorte Beretning maae være saare mærkverdig for enhver Folkelærer, saa har jeg troet, at Efterretningen derom stod i Magazinet For Religionslærere paa sit rette Sted" (ibid.).
46. "Efterretning om en nye deistisk Gudstieneste ...", s. 353.
47. Ibid.
48. "Om Tolerancen i Russland", *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere*, December Maaned 1804, s. 707 f. Denne teksten er hentet fra H. Storch, *Russland unter Alexander dem ersten* (1804), s. 248 f.
49. Ibid.

50. "Pantheon for alle Religioner", *Theologisk Maanedsskrift for Religionslærere*, Julii Maaned 1805, s. 108 f. Det blir ikke oppgitt hvem som opprinnelig har skrevet denne teksten eller om den er trykket noe annet sted.

51. Op. cit., s. 111.

52. "Efterretning om Unitarierne i Storbritannien", *Magazin for Religionslærere*, bd 2 (1794), s. 575 f. Det blir ikke oppgitt hvem som har skrevet denne teksten i tidsskriftet, annet enn at den bygger på et skrift av en lærer som selv har dannet en unitaristisk menighet i London. Dette verket er *A historical view of the Unitarian Doctrine and Worship from the Reformation to our own times. With some accounts of the Obstructions wick [sic] it has meet with at different periods. By Theophil Lindsey. A. M. London 1783.*

Summary:

"I am writing for intellectuals who are able to judge the spirits": N. F. Fallesen's *Periodical for Teachers in Religion 1793–1808*

This article thematises the first periodical for members of the clergy in Denmark-Norway, Nikolai Lorenz Fallesen's *Magazin for Religionslærere, med hensyn til vore Tider* (Copenhagen, 1793–1802) (cont. as *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere* [Copenhagen, 1803–1808]), and sheds light on how Fallesen uses this periodical to present ideas typical for late eighteenth-century theology and the philosophy of religion for a new target group of readers. These readers were rural clergymen and pastors who did not normally participate in academic and intellectual discussions. Among what Fallesen enlightened was the idea that moral behaviour could be seen as the true content of Christianity and the consequence of Christian revelation. This, in turn, leads to a religious universalism in which other institutional religions might also be included as legitimate and "right". By presenting different institutional religions and emphasising openness as typical for biblical texts, Fallesen's periodical addressed the autonome citizen characteristic of the turn of the nineteenth century. This citizen, here: the rural pastor, was expected to use his own intellectual abilities to judge whether or not the religion under consideration could be regarded as good. This judgement was based upon practical matters rather than norms and dogmas.

Keywords: media history, periodicals, Denmark-Norway, theology, religious universalism

Kunstneren Jens Juel og det videnskabelige blik på naturen

*Anne-Christine
Løventoft-Jessen*

Kan naturhistoriske betydningslag spores i den danske kunstner Jens Juels (1745–1802) afbildninger af nordlyset, tordenregnen, rimfrossten og botanikken?¹ Selvom motiverne synes at kunne indikere en sådan relation, har dette ikke tidligere været undersøgt, måske fordi Juel traditionelt er blevet opfattet som en umiddelbar kunstner, der hverken var intellektuel, idealist eller den store fornyer.² Juel var, som professor ved akademiet, en søgt og produktiv portrætmaler, og hans landskabsmaleri er blevet opfattet som underordnet, hvorfor dette også kun har været behandlet sporadisk i den kunsthistoriske forskning. Derudover har det været betegnende for receptionen af Juels landskabsmaleri, at litteraten Niels Henrich Weinwich allerede i 1811 skrev de siden så ofte citerede ord om, at Juel malede sine landskaber ”af Lyst og i ledige Stunder.”³ Hertil kommer, at Juels landskaber er blevet værdsat for de elementer, man har ment pegede fremad mod guldalderens landskabskunst, idet Juel var en af de første, der gjorde det danske landskab til motiv for kunsten. Et element som man ikke har ment pegede fremad, og som derfor i kontinuitetshistoriens lys er blevet opfattet som negativt, var Juels overfladiske optagethed og skildring af naturen. Imidlertid har en egentlig synkron analyse af, hvad der ligger i denne ”overfladiske” afbildning ikke været udført.

Det er oplagt at sammenholde Juels afbildninger af botanik og meteorologiske fænomener med tidens videnskabelige blik, hvilket, ifølge den franske idehistoriker Michel Foucault, netop bestod i en undersøgelse af naturens synlige overflader.⁴ Denne antagelse blev yderligere bestyrket, da jeg, som en del af undersøgelsen, opdagede at ”Juul, Professor” optræder på medlemslisterne til det i 1789 nyoprettede *Naturhistorie-Selskabet*.⁵ Juels medlemskab har ikke tidligere været nævnt i den kunsthistoriske litteratur og sætter tillige med anden nyere forskning spørgsmålstegn ved den hidtidige reception af Juel og hans kunst. Erik Westengaard har redegjort for Juels medlemskab af den litterære *Drejers Klub* og *Frimurerlogen Zoro-*

babel og jeg har undersøgt Juels bondemotiver set i lyset af hans medlemskab af de patriotiske selskaber, *Selskabet for Borgerdyd* og *Selskabet for Efterslægten*.⁶ Men Juels medlemskab af Naturhistorie-Selskabet er dog umiddelbart mere overraskende, idet dette var et videnskabeligt selskab, og derfor havde det en mere snæver medlemskare end de, i borgerlige kredse, bredt appellerende, patriotiske selskaber. Kontingentet var også en del højere, hvilket tilsammen kunne indikere en ægte naturhistorisk interesse fra Juels side.⁷

Juel selv er dog verbalt tavs. Han skrev, så vidt vi ved, kun meget korte og få breve. For at kunne tegne Juels mulighedsrum i afbildningen af naturen, har jeg derfor valgt at tage udgangspunkt i, hvad de mennesker han omgikkes med skrev, og hvad han selv ejede af bøger.⁸ Her er den danske forfatter, landbrugsteoretiker, filosof og godsejer Tyge Rothe (1731–1795) og den schweiziske naturhistoriker Charles Bonnet (1720–1793) centrale kilder. Juel portrætterede begge. Rothe var aktiv i både Selskabet for Borgerdyd, Selskabet for Efterslægten og Naturhistorie-Selskabet. I Rothes bog, *Naturen: betragtet efter Bonnets maade* (1791), henvises i indledningen til Naturhistorie-Selskabet. Bonnet, som Juel kendte fra et længere ophold i Genève 1777–1779, er ydermere en af de naturhistorikere, som Foucault diskuterer i sit afsnit ”Naturhistorien” i bogen *Les mots et les choses* (Ordene og tingene) fra 1966 og Juels landskabskunst bliver almindeligvis forklaret på baggrund af hans ophold i Genève.⁹

Spørgsmålet er så, hvilken opfattelse af naturen Bonnet og Rothe repræsenterede? Rothe skriver i *Naturen betragtet efter Bonnets maade*: ”den første Aarsag har været en Forstand [...] Naturen er da bleven til ved et Forstandsvæsen.”¹⁰ Både Rothe og Bonnet gav udtryk for at abonnere på deismen, hvor det fysiko-teologiske gudsbevis var centralt. I denne optik viser naturen, at Gud er fornuftig, og naturens rationalitet viser igen, at Gud findes og har skabt denne. Deisterne troede på, at Gud havde skabt verden som et perfekt funktionelt system, der udviklede sig, uden Gud behøvede at gribe aktivt ind. Udviklingen var således forudbestemt (præformationen) af en første guddommelig årsag, hvor alle arter i tilværelseskæden havde deres faste plads i relation til de andre arter, og derfor var der ikke tale om en darwinistisk evolutionistisk tankegang. Bonnet skriver: ”Ham [Gud] har jeg søgt i hans for mig synlige mindste Verker, saavelsom i de, hvor han viser sig med herligste Majestæt; fra hvert af disse Verker har jeg hørt dette sublime Ord: See her din Gud!”¹¹ Heraf følger, at det ”naturlige” blev et udbredt argument, da det netop havde sin oprindelse i den guddommelige fornuft og orden. Det er værd at bemærke, at det ”naturlige” er centralt både hos den videnskabskritiske franske filosof Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) og hos naturhistorikerne.

I Foucaults udlægning var naturhistorien på Juels tid koncentreret omkring beskrivelsen og navngivningen af naturens synlige overflader, hvor synssansen indtog en privilegeret plads.¹² Han benævner perioden 1650–1800 det *klassiske episteme* og perioden efter år 1800 det *moderne episteme*. Foucaults opdeling i epistemer er foretaget ud fra, hvad han har identificeret som forskellige måder at opfatte viden på, primært baseret på relationen mellem ord og ting. Man søgte i det klassiske episteme ikke efter en dybde, der var noget andet end overfladen, fordi overflade og dybde indgik i en repræsentation på samme vis som relationen mellem ord og ting. Om naturhistorien i det klassiske episteme skriver Foucault:

naturhistorien – og det er grunden til, at den er opstået netop på dette tidspunkt – er det rum i repræsentationen, der åbnes af analysen, som forudgriber muligheden for at navngive; det er muligheden for at se det, man vil kunne sige, men det, man altså ikke ville kunne sige, eller kunne se på afstand, hvis ikke ordene og tingene der er forskellige, lige fra begyndelsen meddelte sig i en repræsentation.¹³

Øjets retina blev opfattet som et direkte spejl på virkeligheden, hvorfor man forudsatte at hjernen var passiv modtager af synsindtrykkene. Den meget direkte relation mellem den empiriske virkelighed og så menneskets opfattelse af denne gjorde, at subjektet som betydningsskabende eller "forstyrrende" element ikke vægtedes. Med andre ord indeholdt det videnskabelige blik ikke en skelnen mellem verden, som den var i sig selv, og som den fremstod for mennesket, og dermed var det klassiske epistemets videnskabelige observation ikke adskilt fra den subjektive oplevelse af verden.

Et eksempel på denne tankegang finder vi i Naturhistorie-Selskabets *Skrifter*, hvor botanikeren, entomologen og toldembedsmanden Niels Tønder Lund (1749–1809) i 1790 skrev om naturens synlige overflader. Juel portrætterede Tønder Lund i 1797, og de kan meget vel have kendt hinanden fra Naturhistorie-Selskabet, hvor Tønder Lund var en af initiativtagerne. Tønder Lund skriver:

Uden at kiende Tingene efter sikkre Mærker, og uden saaledes at kunne skielne den fra andre, er der lidet vundet ved at være underrettet om Tingenes Egenskaber eller om det Mærkværdige ved Tingen [...] at de abstracte Begreber hentes fra de concrete, og at altsaa Sandserne ere Kilden for den menneskelige Kundskab. Men alt, hvad der falder eller kan bringes under vore Sandser, ere Dele af Naturen, og, for saavidt disse Dele findes paa og høre til vor Klode, ere de uden Undtagelse Maalet for Naturhistorien. Den egentlige Naturhistorie eller Nomenklaturet over Naturens Dele [...] Den er Grundvolden for alt hvad vi vide om eller kunne iagttage ved de Ting i Naturen, der høre ind under vore Sandseres Kreds.¹⁴

Beskrivelsen af naturens overflader var således identisk med viden om naturen. Heraf følger, at den underliggende og usynlige side af naturen ikke havde megen interesse, hvilket ligeledes karakteriserer botanikkens tabeller over synlige kendetegn på planten så vel som meteorologiens optagethed af enkelte vejrfænomener.¹⁵

Det er værd at bemærke, at meteorologien på Juels tid, blev tillagt stor samfundsnyttig betydning. Gennem målinger troede man på, at man kunne afkode naturen nogle lovmæssigheder, der kunne bruges til at forudsige vejret flere år frem i tiden, samt afkode forbindelsen mellem sygdomme og vejrlig.¹⁶ Men man opdagede ikke de "love", der ligger "bagved" klimaet, fordi man ikke tænkte i forbindelser over tid og sted.¹⁷ Således var man mest optaget af de enkelte spektakulære vejrfænomener og ikke af afstanden (geografisk) eller tiden imellem dem. Hen imod slutningen af 1700-tallet opstår der parallelt indenfor filosofien og naturhistorien et brud i denne tankegang. Videnskaben begynder at sætte spørgsmålstegn ved øjets "mekaniske" evner, og Kant sætter spørgsmålstegn ved den menneskelige erkendelses grænser.¹⁸

Juel og botanikken

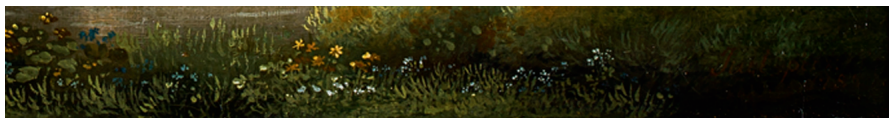
Hvor andensteds end i Naturen, og dens vise, herlige Indretning skal Mennesket finde Mønstre og stærkt talende Exempler paa Orden, Skiønhed...¹⁹

P. C. Abildgaard

I det følgende vil jeg fokusere analysen af Juels naturfænomener relativt snævert i relation til den naturhistoriske diskurs for at afdække og afkode det eventuelle naturhistoriske betydningslag i værkerne. Udover at de meteorologiske fænomener vil det også være oplagt at se nærmere på blomster og vækster i Juels værker. Ikke mindst fordi botanikken blev prioriteret højt i Naturhistorie-Selskabet, hvor man anlagde en botanisk have, udbød undervisning i botanik og tog på botaniske ekskursioner uden for byen ved botaniker Martin Vahl (1749–1804). I regnskaberne for årene 1793–1799 nævnes det, at man ikke har haft så mange indtægter, fordi mange medlemmer er enten døde eller har udmeldt sig. Alligevel har man prioriteret ekskursionerne og faktisk brugt flere penge på vogne, for (med genklang af Bonnets titel på sit værk og også i Rothes udlægning) "at Naturens Betragtning maatte foretages saa langt fra Staden, og Naturen saa nær mueligt."²⁰ Herudfra kan man konkludere, at den empiriske undersøgelse af naturen var vigtig for selskabets medlemmer, og at ønsket om at komme væk fra byen ikke kun var forbundet med en sværmerisk dyrkelse af naturen, men også en videnskabelig.

Jens Juel, *Skovlandskab med badende kvinder*, 1785. Olie på lærred, 31,5 x 40 cm. Privateje. Foto: Ole Haupt.

Udsnit af Jens Juel, *Skovlandskab med badende kvinder*, 1785. Privateje. Foto: Ole Haupt.

Juel maler i nogle tilfælde, specielt hvor værket er færdigmalet og ikke er for lille, vækster og blomster, så de næsten kan leve op til *Flora Danicas* tavler.²¹ Således er der i *Skovlandskab med badende kvinder* fra 1785 gul åkande (*Nuphar lutea*), blå forglemmigej (*Myosotis spec.*) og, hvad der ligner gul engkabbeleje (*Caltha palustris*) og så naturligvis det knudrede egetræ (*Quercus robur*). I det store *Rybergske familie-billede* (1797) er glatbladet vejbred (*Plantago major*) at finde på vejen ved siden af (rundbladet?) katost (*Malva neglecta*), og i Prinsesse Louise Augustas Portræt fra 1787 er hun flankeret af mørk kongelys (*Verbascum nigrum*). De nævnte vækster er noget så almindeligt som vejbred, hvilket jo er i tråd med *Flora Danicas* sigte. I den øvrige danske og udenlandske malerkunst er dette ikke normen på samme vis. Ser

Udsnit af Jens Juel, *Niels Ryberg med sin søn Johan Christian og svigerdatter Engelke, f. Falbe* (Det Rybergske familiebillede), 1797. Statens Museum for Kunst, www.smk.dk.

Flora Danica, hft. 13, tab. 721, Rundbladet Katost, 1778. Det Kongelige Bibliotek.

Udsnit af Jens Juel, *Niels Ryberg med sin søn Johan Christian og svigerdatter Engelke, f. Falbe (Det Rybergske familiebillede)*, 1797. Statens Museum for Kunst, www.smk.dk.

Glat vejbred, *Flora Danica*, hft. 8, tab. 461, 1769. Det Kongelige Bibliotek.

Jens Juel, *Prinsesse Louise Augusta*, 1787. Olie på lærred, 253 x 160 cm. Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg. Foto: Kit Weiss.

Flora Danica, hft. 19, tab. 1088, Mørk Kongelys, 1794. Det Kongelige Bibliotek.

Udsnit af Jens Juel, *Prinsesse Louise Augusta*, 1787. Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg. Foto: Kit Weiss.

Joseph Wright of Derby (1734–1797), *Sir Brooke Boothby*, 1781. Olie på lærred, 147,6 x 207,6 cm. Tate Britain, ©Tate, London 2013.

vi for eksempel på den engelske kunstner Thomas Gainsborough's (1727–1788) landskaber, så er hans fjeragtige træer langt fra Juels egetræer, og hans vækster i forgrunden er ikke afbildet med samme detalje som Juels.

Et samtidigt eksempel er dog den ligeledes videnskabeligt interesserede engelske kunstner Joseph Wright of Derby (1734–1797). Han portrætterede således i 1781 adelsmanden Brooke Boothby henslængt i naturen, læsende Rousseau. I forgrunden er detaljerede afbildninger af lægeplanter, som ironisk nok blev benyttet som medicin mod de lidelser som Boothby skulle have lidt af. Kunstneren kommenterer på denne måde, den dobbelte funktion naturen havde i tiden, som både nytte og æstetik, og at en adskillelse af disse er en illusion.²²

I Naturhistorie-Selskabet var det uden tvivl nytteværdien, der var i centrum som en del af et patriotisk selvforsyningsprojekt.²³ Historikeren Peter Frederik Suhm (1728–1798) skriver i indledningen til første bind af selskabets *Skrifter*, at man behøver en botanisk have, da de levende eksemplarer er bedre end de tørre i herbarierne.²⁴ Om Juel har deltaget på disse botaniske ekskursioner er ikke til at sige, men det synes ud fra naturfilosoffen Henrich Steffens' (1773–1845) og bo-

taniker Jens Wilken Hornemanns (1770–1841) erindringer primært kun at have været de unge elever, der deltog.²⁵ Men det er sigende, at de planter og blomster fra Juels værker, der er blevet nævnt her, alle er placeret i omgivelser, der var naturlige for planterne i forhold til den viden, vi har om dem i dag. Dette kunne tyde på, at Juel har foretaget botaniske studier i naturen og ikke kun kopieret botaniske tavler, da planterne i for eksempel *Flora Danica* ikke er afbildet eller beskrevet i relation til deres naturlige miljø.

Kombinationen eller balancen mellem nytte og æstetik, tror jeg, er nøglen til, at forstå Juels brug af botanik. Han afbilder de synlige og genkendelige mærker, så planten og blomsten fremstår som identificerbar type, hvilket måske har moret hans samtidige at afkode. Igen skal man huske på, at der ikke var så stor afstand mellem naturen/videnskaben og kunsten,²⁶ idet det fælles grundlag var de synlige overflader, og Juel har derfor ikke haft et ønske om at afbilde *ånden* i blomsten. Gennem en afbildning af det genkendelige maler Juel derimod den guddommelige "fornuftige" orden, som den viste sig i naturen. At kunne klassificere arterne ud fra deres kendetegn var centralt for videnskaben, da man herigennem kunne opnå viden om tilværelseskæden, hvor alle arter havde deres specifikke plads.

Vinterbilleder

O Velgiørende Vinter...²⁷

Emanuel Balling

De videnskabelige landvindinger havde skabt en tiltro til eksistensen af en god Gud, hvor vinterens hårdhed ikke var en straf, men indeholdt sin egen godhed og nytte. Den, som forstod dette, ville ikke frygte den. I digtningen og i videnskaben forholder man sig således til nyttevirkningerne af vinterens hårdhed. Den engelske digter James Thomsons (1700–1748) digt *The Seasons* indeholder, i 1730 udgaven, en videnskabelig baseret gennemgang af frost, og netop Thomsons *Winter* er den del af hans værk, der har haft den største påvirkning på andre digtere.²⁸ Den danske forfatter og redaktør Emanuel Balling (1733–1795) skrev sit digt *Aarstiderne* i 1788, hvori han nævner Thomson og *The Seasons*.²⁹ Ballings *Aarstiderne* er at finde på Juels dødsboauktionsliste.³⁰

Her, som også i Thomsons *Winter*, forbindes vinterens hårdhed med en guddommelig godhed. Balling introducerer sin *Vinter* med et citat fra Edward Youngs (1683–1765) parafrase over Jobs bog, hvor spørgsmålet er: "Hvis mægtige Aande

Jens Juel, *Vinterstykke ved nedgående sol*, 1790'erne? Olie på lærred, klæbet op på træ, 25,5 x 33,5 cm. Privateje. Foto: Ole Haupt.

er det, som blæser fra Norden [...] og ødelægger den halve Deel af Skabningen?”³¹ Svaret på dette står klart i samtlige skrifter jeg har gennemgået fra perioden; det er den samme gode Gud som den, der har skabt sommerens glæder. Sneen er, ifølge Balling, nyttig, fordi den beskytter vækster og planter nedenunder mod de hårde vinterstorme, og derfor danner sneen udgangspunktet for forårets vækst.³² Vinteren beskrives som en hviletid for naturen, hvor menneskene kan nyde efterårets høst.

Selvom Juel har været inspireret af 1600-tallets nederlandske kunst, så er der også en væsentlig forskel, som er oplagt at forklare ud fra den voksende betydning, som naturhistorien fik i løbet af 1700-tallet. I de nederlandske vinterbilleder udfolder der sig ofte et rigt folkeliv og her er den menneskelige aktivitet i centrum, hvorimod Juel i højere grad synes at have været optaget af årstidens meteorologiske fænomener.³³ Således er den fantastiske rød/orange aftenhimmel i *Vinterstykke ved nedgående sol* udtryk for Juels valorisering af det meteorologiske, idet himlen er

Jens Juel, *Vinterstykke forestillende Rimfrost*, 1790'erne? Olie på lærred, klæbet op på træ, 23,5 x 27,5 cm. Privateje. Foto: Ole Haupt.

Udsnit af Jens Juel, *Vinterstykke forestillende Rimfrost*, 1790'erne? Privateje. Foto: Ole Haupt.

det dominerende element i værket. Himlens farve fremhæves af den hvide snedækkede jord, og de nøgne grene danner en silhueteffekt. Vinteren er afbildet som en æstetisk genstand, der ikke virker truende. I et andet billede *Vinterstykke forestillende Rimfrost*, som måske er et studie, måske et ufærdigt værk, bliver observationen af det meteorologiske fænomen endnu mere dominerende. Figurerne er ikke afbildet med samme detaljerigdom som de hvide grene, og rimfrosten virker selvlýsende.

Filologen og historikeren Hans Gram (1685–1748) skrev i 1747 i *Videnskabsbernes Selskabs Skrifter*, at man havde en ide om, at de isblomster, der dannede sig på ruderne om vinteren, var en direkte afspejling af det landskab, der var udenfor, altså som et slags fotografiapparat. Et naturens kunstværk, der ikke helt kunne forklares af videnskaben endnu.³⁴ Balling nævner også rimfrosten som en del af det smukke vinterlandskab, som ligestiller vinteren med de andre årstider. Han skriver om overklassens kaneture, som også er afbildet i alle Juels vinterlandskaber, at:

Selv den kuldskiere Dame byttede ikke sin kolde Fornøjelse bort for de roligste Selskabs Glæder inden Voldene; den sneebeklædte Mark og de forsølvede Træer, og de steenfrosne Bække ere hende saa behagelige at see, som Skoven i sin Majdragt, Engene i deres Blomsters-Flor, og den rindende Aae, som huuse giennem Krattet, i den stille Sommer-Aften.³⁵

Det er oplagt at se Juels vinterbilleder som udtryk for det positive syn på vinteren, som har øje for dens æstetiske fordele på lige fod med de andre årstiders. Det guddommelige forsyn var således en måde at forklare det ekstraordinære i naturen på.³⁶

Nordlys

Undertiden seer Nordlyset ud som Morgenrøden, foruden mørke Skyer, men flyder lyse Striber eller hvide og skinnende Straaler fra sig.³⁷

Joachim Frederik Ramus

Helt enestående i Juels landskabsproduktionen er *Landskab med nordlys. I baggrunden Middelfart kirke. Forsøg på at male nordlyset*.³⁸ Nordlys blev relateret til både overtro, det fysiko-teologiske gudsbegreb, videnskabelige instrumenter, vejrvarsler og nytte, men mest af alt var det en gåde for datidens mennesker. En forklaring, der gentages i de danske kilder, er dog, at nordlys skulle være gjort af elektrisk materiale ligesom lyn.

Det fascinerende ved billedet er, at Juel højst sandsynligt ikke kan have arbejdet efter andre kunstneres forlæg, da vi ikke kender andre kunstneriske skildringer af nordlys fra den tid eller tidligere. Derfor ville man umiddelbart mene, at værket var baseret på observationer i naturen. At maleriet er baseret på observationer udfordres imidlertid af kunsthistorikeren Anne Grethe Uldall, der læner sig op ad udtalelser fra Danmarks Meteorologiske Institut. Meteorologisk Institut skulle mene, at det var muligt at se nordlys i Danmark i 1790'erne, men ikke så tydeligt i sensommeren, og derudover finder de Juels gengivelse "tvivlsom."³⁹ Hertil kan man så spørge, hvor Juel har kendt nordlys fra, hvis han ikke selv har observeret det? De afbildninger i videnskabelige afhandlinger, der findes fra tiden, er i sort, hvid og udgør højst nogle streger og udregninger. Juel kan naturligvis have set nordlyset ved flere lejligheder, og så har han malet en "kombination" af disse, hvilket i øvrigt korresponderer med det vi ved om hans arbejdsproces.⁴⁰

Axel Steensberg har oplyst, at det er markmanden, der sidder foran sin spændhytte og vogter sit led, mens han ryger med en fakkel på en stjertpande foran sig. Markmanden var ved leddet fra 1. maj til 29. september eller så længe, der var korn på marken.⁴¹ Hertil kan tilføjes, at nordlys er mest sandsynlige to gange om året 5. marts og 5. september, på grund af placeringen af jordens magnetfelter. Begyndelsen af september kan være en mulig angivelse, hvilket passer med både værket's titel og markmandens arbejdsperiode.

Allerede i 1743–1747 forsøgte den daværende professor i matematik, Joachim Frederik Ramus (1685/86–1769), at redegøre for nordlyset. Hans ærinde var at indskrive nordlyset i en videnskabelig og ikke i en folkelig overtroisk diskurs. Han gjorde også op med den udbredte tro på, at nordlyset var et vejrvarsel.⁴² I 1740'erne var der altså brug for at slå dette fast. Han mente, at naturhistorien gjorde nytte, da man "kand blive oplyste derom, at de mange Beretninger om forskrekkelige Himmeltegn, der skulle betyde store Lande-Plager, ere intet andet end Fabler og Drømme, som fra de gamle mørke Hedenske Tider have deres Herkomst og Oprindelse."⁴³ Derudover kunne naturhistorien benyttes til at overbevise ateister om deres vildfarelse, da Gud var *autoren* til det hele.⁴⁴ Ramus nævner blandt andre den franske astronom og kemiker Jean-Jacques d'Ortous de Mairan (1678–1771), og den engelsk-irske politiker og filosof Edmund Burke (1729–1797), samt de meteorologiske observationer foretaget af det kongelige franske videnskabelige akademi (Académie Royale des Sciences) og det kongelige videnskabelige selskab (Royal Society) i London.

I de mange beskrivelser af nordlys som Ramus gengiver, er der en del, der nævner de hvide støtter eller søjler, som også er gengivet i Juels maleri. En beskrivelse af et nordlys som var set 12. september i hele norden lyder således: "en stor

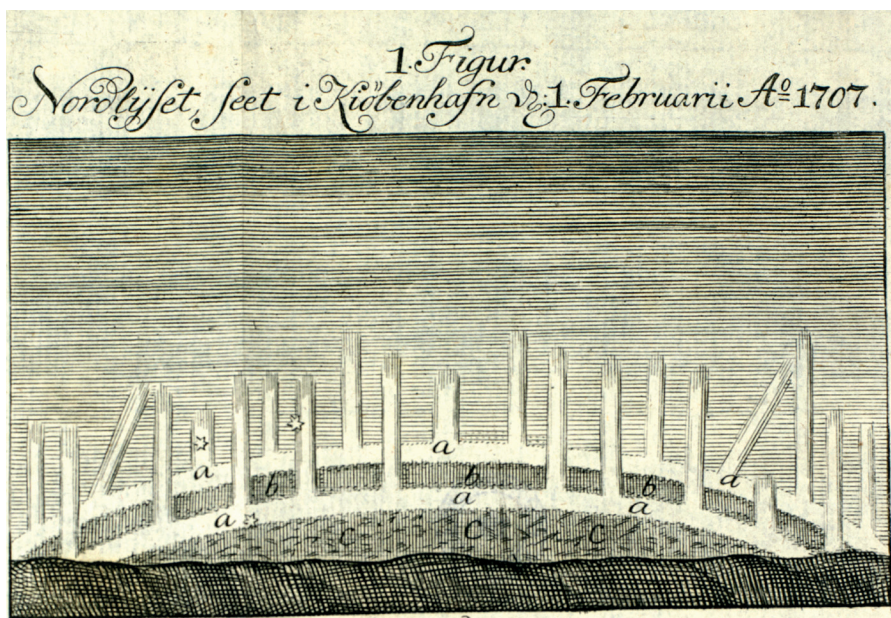

Jens Juel, *Landskab med nordlys*. I baggrunden Middelfart kirke. Forsøg på at male nordlyset, antagelig 1790'erne. Olie på lærred, 31,2 x 39,5 cm. Ny Carlsberg Glyptotek, København. Foto: Ole Haupt.

Lysning, som udi mange Timer var at see til ligesom den klareste Morgenrøde [...] ligesom det kunde været en lang Rad hvide og sortagtige Pæle skifteviis (alternatim) hos hin anden opsatte og stode lige ret op paa Horizonten”.⁴⁵ Ud fra Ramus gennemgang kan man konkludere, at nordlyset var en del af den generelle folkelige tro på vejrvarsler. Nordlyset kunne virke skræmmende, når det var i bevægelse, således troede nogle at det var krigshære, der kæmpede med hinanden på himmelen.

I 1781 skriver forfatteren Diderich Christian Fester (1732–1811) om nordlyset, at ”dette herlige Luftsyns Betragtning, giver os en mærkværdig Anledning til at prise og ophøje Skaberens Viisdom og Godhed i den tilmaalte saavel Natlysets, som Dagslysets naturlige Udflydelse fra den rige Lyskilde, der tillige er Systemets Drivehjul”.⁴⁶ Han lænede sig op af Mairan og hans teorier om nordlyset: ”dets; Materie er Partikler af Soelatmosphæren, der ofte strækker sig saa vidt, at Deelene af samme, nedsænkes i Jordens Luft.”⁴⁷ Her er det Gud som første årsag, der sætter et helt hjul i gang, der kører af sted af sig selv.

Nordlyset, 1707. Afbildet i Ramus 1744. Det Kongelige Bibliotek.

Solens velgørende lys og nordlyset ligestilles, idet de begge var resultater af solens partikler.

Rothe understreger, endnu klarere end Fester, nytteværdien af nordlyset i *Naturen: betragtet efter Bonnets maade*, hvor han har et helt afsnit om nordlyset. Han mener, at det var det elektriske materiale i polarområderne, der forårsagede nordlysene, og at dette medvirkede til at gøre disse egne beboelige. Dermed syntes han, at man burde tænke over, om nordlyset ikke havde anden virkning i naturen end blot at være til gavn for vejfarende i øde egne.⁴⁸ Han var altså optaget af nordlysets nytte, set i relation til en fornuftig Gud, der naturligvis har skabt alt med en fornuftig (læs nyttig) ide.

Den elektriske "forklaring" deles også af astronomen, matematikeren og landmåleren Thomas Bugge (1740–1815), der som medlem af *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab*, her fremlagde og fik trykt en række observationer fra Grønland.⁴⁹ Observationerne var udført af missionæren Andreas Ginge i 1786–1787, med instrumenter Bugge havde fået tilsendt fra det *Palatinske Selskab* i Mainz, hvor Bugge var medlem. Dette selskab samarbejdede med andre selskaber om meteorologiske observationer. De lagde stor vægt på kvaliteten og homogeniseringen

af instrumenterne, hvilket var udgangspunktet for overhovedet at kunne sammenligne data. Men selve observationerne fra Grønland er en lang række kvalitative beskrivelser af nordlysets fremkomst på himlen kombineret med en registrering af en magnetnåls bevægelser samtidigt. En af konklusionerne lyder således: "Nordlysets Farve er almindeligst hvid og stærk skinnende, sielden rødligt eller blegrødt: men aldrig stærk rødt."⁵⁰ Ginges observationer eksemplificerer, at videnskaben var en samling beskrivelser, som ikke afslørede de dybereliggende sammenhænge i naturen. Generelt var naturhistorikerne af den mening, at des flere observationer de havde, des tættere kunne de komme på at forstå den guddommelige fornuft i naturen og dermed en videnskabelig forklaring af naturens indretning.

Naturhistorie-Selskabets udsendte, den islandske stipendiat Sveinn Pálsson (1762–1840),⁵¹ som i Danmark gik under navnet Svend Paulsen, gav udtryk for noget tilsvarende i sin rapport om nordlys fra Island i 1792–1793. Han afslutter med at skrive, at såfremt han skulle have forklaret nordlysets årsag, så skulle han have haft mere tid til at udføre flere observationer. Hans meteorologiske målinger blev opgjort efter, hvor mange dage, der havde været nordlys, regn og så videre.⁵² Dermed ligger Paulsens optegnelser også på linje med de målinger, som ellers blev udført i tiden. Juel kan meget vel have læst Paulsens dagbog i *Skrifter for Naturhistorie-Selskabet*, da han som medlem havde adgang til disse, og på sin vis har været med til støtte Paulsens rejse gennem kontingent til selskabet.

Det elektriske som forklaring på både lyn og nordlys knytter nordlyset til ild i den videnskabelige diskurs.⁵³ Derfor er det oplagt at se Juels valg af markmanden i forgrunden, samt ilden, som en kommentar til nordlysets videnskabelige konnotation. Der synes således, at være et nytteelement som knytter sig til det videnskabelige, og som er blevet overset i tidligere analyser af værket. At nordlyset lyser om natten, ligesom solen om dagen, er udtryk for den guddommelige fornuft bag naturens indretning, og netop en markmands arbejde er karakteriseret ved at foregå om natten, hvor nordlyset så kan lyse for ham. Man kan se forgrundens markmand og hans ild som en spejling eller gentagelse af baggrundens meteorologiske fænomen. Placeringen af kirken i billedets baggrund synes også at støtte denne udlægning, hvor Gud har indrettet naturen på den bedst tænkelige måde. Der er en overordnet orden og forbindelse mellem hele naturen som beviser den guddommelige tilstedeværelse, hvor alt har sin plads som i tilværelseskæden. At forklare naturens orden i relation til denne kæde var udbredt på Juels tid og ikke mindst i de kredse, han var en del af både i Schweiz med Bonnet, men også i Danmark, hvor Rothe, i *Naturen: betragtet efter Bonnets maade*, umiskendeligt giver udtryk for at han ser verden således.

Markmanden ænser ikke nordlyset og ”reagerer” derfor ikke hverken med beundring eller angst. Heraf kan man udlede, at Juel ikke har ønsket at udtrykke den folkelige angst og overtro, som var knyttet til nordlys. Med andre ord signalerer Juel med sin skildring, at nordlys skulle opfattes som naturligt forekommende. Juels afbildning af nordlys var i hofmarskal Johan Bülow’s (1751–1828) eje, og da han var et ”oplyst” menneske og medlem af Naturhistorie-Selskabet, og senere æresmedlem af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab (1815), kan man forvente, at han (og andre i Juels omgangskreds) har kendt til de videnskabelige teorier om nordlyset, og derfor har de kunne se de betydningslag i værket, som jeg her har redegjort for.

Uvejrsbilleder

Hvad dunkelt og mørkt er for dig; det er klart og retfærdigt i Viisdommens Øie.⁵⁴
Emanuel Balling

Tordennejr blev anset for at være et af de spektakulære naturfænomener, de såkaldte meteorer, som på Juels tid indgik i det fysiko-teologiske gudsbevis, hvor det blev opfattet som et bevis på eksistensen af en fornuftig og god Gud.⁵⁵ Tidligere havde uvejret, været tolket som udtryk for en straffende Gud, men i 1752 påviste den amerikanske statsmand og fysiker Benjamin Franklin (1706–1790), at lyn derimod var en elektrisk ladning. Hans banebrydende forsøg, hvor han sendte en drage op i en tordensky og trak elektriske gnister ud af snorene, resulterede i opfindelsen af lynaflederen. Det elektriske som videnskabelig forklaring vandt stor udbredelse og gik også over i ”populærvidenskaben”, hvor nogle forsøgte sig med at trække lyn ned i stuen! På denne baggrund bør man være varsom med at læse en Guds straf ind i Juels uvejrsbilleder.

Juel må have kendt andre kunstneres afbildninger af uvejrslandskaber, men specielt synes han påvirket af Claude-Joseph Vernet (1714–1789), hvilket hans store samling af Vernet stik også taler for.⁵⁶ Vernet var meget optaget af atmosfæriske effekter, og menneskene i disse billeder er ofte påvirkede af vejret i deres måde at agere på. Noget lignende ser vi hos Nicolas Poussin i et værk som *Landskab med Pyramus og Thisbe* (1650–1651).

Men uvejret var også et motiv for digterkunsten, hvor der fra cirka 1720 sker en blanding af det videnskabelige med det guddommelige forsyn. I Thomsons *The Seasons* er uvejret ofte på besøg og fungerer som udtryk for guddommelige handlinger, der dog ikke er udtryk for en straffende, men en god Gud. Balling forkla-

rer dette udførligt i *Aarstiderne*, hvor det guddommelige forsyn også gennemsyrrer udlægningen af naturen og dens luner. Han beskriver tordenen som alvorlig, men velgørende, da dens goder inkluderer, regn og dermed frugtbarhed, en renselse af luften og dermed måske en nedsættelse af risikoen for sygdomme. Her har vi nyttehensynet både angående landbruget og medicinen. Man bør ifølge Balling ikke frygte tordenen, når man kender dens velgerninger. Selv hjortene er glade og brøler efter tordenvejret.⁵⁷ Man kommer til at tænke på Juels billede *Skovinteriør med hjorte, efter regnvejr*, cirka 1785/86.

I Juels afbildninger af uvejr er det oftest optrækkende eller bortdragende, hvilket giver ham en mulighed for at afbilde kontrasten mellem lys og mørke. I *En sjællandsk bondegård under et optrækkende uvejr. Eigaard ved Ordrup* river vinden i træerne og i bondens hår, mens han skynder sig hjem på sin pindevogn, inden uvejret rammer. Det er således, som hos Poussin og Vernet, det ydre, der påvirker menneskets handlinger. Mennesket virker dog ikke truet på sin eksistens, idet gården står lysende og velholdt parat til at tage imod ham. Hans hustru står i porten, som hun nok har åbnet, så han hurtigt kan komme i læ. Juel er her optaget af de synlige tegn på uvejrets komme. Vinden i træerne der får bladene til at afsløre deres underside,

Jens Juel, *En sjællandsk bondegård under et optrækkende uvejr. Eigaard ved Ordrup*, antagelig 1790'erne. Olie på lærred, 43 x 61 cm. Statens Museum for Kunst, © SMK Foto.

Jens Juel, *Tordenregn nedstyrtende i havet*, 1791. Olie på træ, 12 x 16 cm. Statens Museum for Kunst, © SMK Foto.

hvormed der opstår et orange farvespil og ikke mindst det kontrasterende møde af lys og mørke, som opstår, når himmelen bliver sort.

Dog er det tankevækkende, at nogle af køerne skynder sig hen mod gården, og to andre er på vej ned til søen, hvor fuglene svømmer fredfyldt. Om dette er baseret på iagttagelser fra stedet i et oprækkende uvejr, eller om billedet er sat sammen af detailstudier fra forskellige steder eller vejr-situationer, ved vi ikke. Ud fra hvad vi ved om Juels arbejdsproces, så er det nok det sidste.⁵⁸ Det realistiske ligger ikke i at genskabe et sted, fuldstændigt som det så ud, men at sørge for at billedet hænger sammen som billede, altså som komposition, og at detaljerne hver især er baseret på naturstudier.

I den franske kunstner og kunstteoretiker Roger de Piles' (1635–1709) i datiden meget indflydelsesrige bog om malerkunsten, *Cours de peinture par Principes avec un balance de peintres*, fra 1708, nævnes denne praksis. En bog Juel ejede.⁵⁹ Piles beskriver i sin gennemgang af landskabskunsten en række ting, som man genfinder i Juels værker. Om naturstudiet skriver han: "These drawings, which may be made

at times, should be collected together; and all relate to one matter, be put into a book, to which the artist may have recourse at any time for what he wants.”⁶⁰ Piles retningslinjer angående landskabskunsten er altså en klar understregning af naturstudiets vigtighed som baggrund for landskabskunsten. Målet med disse naturstudier er dog *ikke* at forstå naturen bedre, men udelukkende at skabe et kunstværk, der overbeviser beskueren om dets naturtroværdighed.⁶¹

Men jeg vil mene, at der er noget andet på spil i Juels værker end blot at virke overbevisende. I et lille værk som *Tordenregn nedstyrtende i havet*, er der således noget, der virker sælsomt. Juel har på fineste maner afbildet regnen, der nærmest vælter ned i havet. Lyset og den orange farve på himmelen synes ligeledes at have interesseret ham. Påskriften på bagsiden tyder på at det er malet primært med udgangspunkt i observationer. ”1791 d. 5. Julij opflöd pludselig et Tordenvejr hvorved Luften (formørkedes) set således ... lidet Malerie forestilles af Juel.”⁶² Men havet under den vilde himmel er stille, og båden, der er ude, synes ikke påvirket af vejret. Det er, som om himmel og hav ikke afspejler den samme vejr-situation. Dette bliver tydeligt i en sammenligning med den lidt senere engelske kunstner J. M. W. Turners (1775–1851) lignende motiver, hvor bådene er ved at blive opslugt i havets bølger, for eksempel i *Stormy Sea with Blazing Wreck* (1835–1840).

Diskrepansen i *Tordenregn* minder på sin vis om køerne, der går i en ”forkert” retning i *En sjællandsk bondegård*. Man kommer til at tænke på Foucaults karakteristik af medicinen i det klassiske episteme, hvor sygdom bliver opfattet som værende i en menneskekrop, der er et fladt rum, hvor placeringen af sygdommen ikke påvirker den eller den resterende organisme. Theodore S. Feldman tolker i forlængelse af Foucault dette som udtryk for tidens mangel på syntesesyn, der også gav sig til udtryk i mangelen på fokus på sted og tid i forståelsen af vejret. Denne uodynamiske opfattelse af vejret gjorde, at man ikke ville se himmel og hav – vandcirkulation, torden og vindsystemer som påvirkende hinanden og tilsammen udgøre vejret. Man behandlede disse ”systemer” som uafhængige fænomener, ligesom den enkelte sygdom og dens autonomi i den menneskelige krop.⁶³

Juel har været optaget af fænomenet tordenregn og malet det uden at se tordenregnen som en del af en dynamisk vejr-situation, der er forbundet med vindsystemer. Selvfølgelig har han vidst, at med torden følger vind, som man også ser i hans færdige værker, men at han udelader det i et værk, der synes at være baseret på direkte observationer viser, at han evnede at se de enkelte vejrfænomener som adskilte, fordi vejret i det klassiske episteme blev tænkt som en række autonome begivenheder. Derfor kan de elementer i værkerne, der med et moderne blik kan virke naturstridige, alligevel godt være relaterede til tidens naturhistoriske diskurs, ja måske netop derfor være udtryk for tidens videnskabelige blik.

De stille dages himmel i Juels værker virker ikke som baseret på naturstudier, der overskrider konventionerne, og han synes derfor ikke at have været optaget af den stille tid, som udgør klimaet. Juel interesserer sig derimod for himlen, når den udviser det anormale og spektakulære. Naturhistorien, som dominerende forklaringsmodel ligger mellem Piles og Juel, men vi er mentalt, omend ikke i tid, også langt fra den engelske kunstner John Constables (1776–1837) skystudier og den Luke-Howardske skyformationslære fra 1803.⁶⁴

Afsluttende bemærkninger

Jeg seer ud i Alverdenen, fordi jeg ønsker at vekke den Følelse, der kan igiennemfylde os, saa den opluger hver anden: jeg vilde vekke den søde Følelse, at Gud er os nær.⁶⁵

Tyge Rothe

Romantikken anses normalt for at holde sit indtog i den danske bevidsthed ved Steffens forelæsninger i vinteren 1802/1803. Den vinter Juel pludselig dør. Men på trods af at tanker, der dyrkede en dualistisk tilgang til naturen således var lige på trapperne, kan man konstatere, at et ikke dualistisk syn på verden (stadig) var en udbredt tankegang i de kredse Juel kom i. Juel agerede således i en tid, hvor der ikke var en knivskarp opdeling mellem videnskab og kunst, og heri opstod et mulighedsrum for en kunstnerisk afbildning af naturen, som ikke *nødvendigtvis* var forskellig fra en naturhistorikers beskrivelser, men derimod også i sig selv kunne være videns producerende.

Juel afbillede med samme detaljerigdom små planter, rimfrost og så et mere fjernliggende fænomen som nordlyset og hans små stynede "forsøvede træer", hvor vi kommer helt tæt på fænomenet rimfrost, giver mindelser om den tid, hvor synssansen som vejen til viden blev udvidet med mikroskopet og teleskopet. Vi er således helt tæt på både de ting, der er små, og de ting der er store. Synsfeltet er udvidet, og Juel bryder i en række værker med den konventionelle, og hos Roger de Piles beskrevne opskrift på, hvor i billedet den detaljerede og overbevisende afbildning skal finde sted. Juel synes i flere tilfælde, særligt i afbildningen af nordlyset, at gengive det, der interesserer ham med mest detaljerigdom, også når det ikke befinder sig i billedets forgrund. Med fare for overfortolkning kan man måske overveje, om der i Juels afbildninger af naturen er en tendens til denne udvidede synssans, som man i samtiden finder påvirkning af i digtningen, og som også Foucault pointerer i sin karakteristik af tiden. Juel har både i *Aftenbillede, parti fra "Alexandria" ved Vedbak, ca. 1787/88*, og i *Udsigt*

fra Marienlyst til den svenske kyst over Helsingør og Kronborg, 1790'erne afbildet mennesker, der ser på naturen gennem teleskopets glas. Så selvom Juels landskaber formmæssigt er udtryk for kunstneriske traditioner og konventioner, så henviser de indholdsmæssigt til samtidige aktuelle debatter om natur (historie), landbrug og almuens kår, hvilket blev diskuteret ivrigt i de klubber og selskaber, som Juel færdedes i.

Set i dette lys får hans "overfladiske" afbildninger en helt anden betydning, og jeg vil på baggrund af den undersøgelse, der ligger til grund for nærværende artikel foreslå, at den panteistiske og romantiske læsning af hans landskaber, som er en del af den traditionelle reception af hans kunst, snarere skal forstås ud fra 1700-tallets *beundring* for Gud og hans skaberværk.⁶⁶ Det var i naturen at man, primært gennem synssansen, kunne afkode den guddommelige fornøft, som var knyttet til et nyttesyn. Hver en lille del havde sin nytte og sin plads, og dette beviste Gud som den første årsag og skaber af verden, hvorfor naturen overvejende ansås som udtryk for det guddommelige forsyn og dermed for grundlæggende god. Juel afbilder en natur, hvor den guddommelige orden allerede er til stede. I modsætning hertil er kunstneren i det moderne episteme selv skaber af billedets orden, og hermed bliver naturen et sted for subjektive udtryksmuligheder, hvor menneskets egen opfattelse af naturen og af Gud kommer i centrum. Heri ligger også forskellen på et deistisk og et panteistisk guds-syn. At Juel på dette tidspunkt i historien vælger af "lyst og ledige stunder" at afbilde den her diskuterede motivkreds, på den måde han gør, er derfor ikke ensbetydende med betydningstomme eller overfladiske skildringer, men snarere udtryk for tidens videnskabelige blik.

Noter

1. Jeg benytter den samtidige betegnelse naturhistorie, i dens datidige betydning, hvilket også dækker over, hvad vi i dag snarere ville kalde religion. Se Mary Fissel og Roger Cooter. "Exploring natural knowledge, science and the popular", i Roy Porter (red.), *The Cambridge history of science: Vol. 4, Eighteenth-century science* (Cambridge, 2003), s. 129–159.

2. For denne opfattelse af Juel se blandt andre: Henrik Bramsen, *Landskabsmaleriet i Danmark 1750–1875* (København, 1935); Ellen Poulsen og Kasper Monrad (red.), *Jens Juel, malerier i privateje* (København, 1982). Anders Kold udfører en synkron læsning, men mener dog, at Juel ikke selv kan have udtænkt indholdet af værkerne, hvorfor han alligevel reproducerer den gængse karakteristik af Juel: Anders Kold, "Ej blot af lyst og i ledige stunder: to landskaber af Jens Juel på Thorvaldsens Museum", i Eva Henchen

et al. (red.), *På klassisk grund: tilegnet Dyveke Helsted*, Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 1989 (København, 1989) s. 42–53. Ellen Poulsen, *Jens Juul*, bd. I–II (København, 1991); Kasper Monrad, *Jens Juul* (København, 1996); Anne Grethe Uldall, "Der hvor himlen aldrig er blå", *Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek* (København, 1996), s. 142–158. Synet på Juul og perioden indenfor dansk kunst er dog ved at ændre sig. Se Erik Westengaard, "Indgangen til det evige Østen: Jens Juul og frimurerordenen", i Charlotte Christensen (red.), *Hvis engle kunne male... Jens Juuls portrætkunst* (Frederiksborg, 1996), s. 101–113, og Stig Miss (red.), *Aftenlandet: motiver og stemninger i dansk landskabsmaleri omkring år 1800* (København, 2011).

3. N. H. Weinwich, *Maler-, billedbugger-, kobberstik-, bygnings- og stempelskærer-kunstens historie i kongerigerne Danmark og Norge, samt hertugdømmerne, under kongerne af det oldenborgske huus, med en indledning om disse kunstners ældre skiabne i samme riger* (København, 1811), s. 187.

4. Michel Foucault, *Ordene og tingene* (København, 2002 [1966]), s. 164–199.

5. *Indbydelse til et selskabs og en national oprettelse for naturhistorien, især fædrelandets* (København, 1789), s. 22. Juul er endvidere på de efterfølgende medlemslister fra 1790 og 1791. Se *Love for Naturhistorie-Selskabet, vedtagne i general-forsamlingen den 7. Junii 1790* (København, 1790), upagineret; *Om Regnskabsvæsenets og Bestyrelsen i Naturhistorie-Selskabet for 1791* (København, 1792), s. 22. Jeg har ikke kunne finde medlemslister for de efterfølgende år, selvom selskabet var aktivt indtil 1804. Andre medlemmer var Juuls venner, lægen Frederik Winsløv og livlægen Johan C. Bodendick. Begge ejede flere af Juuls landskabsmalerier. Selvom Juuls navn er stavet "forkert", så har det ikke været muligt at identificere en anden professor Juul, hverken i Danmark eller Norge og denne stavemåde er også benyttet andre steder, blandt andet i folketællingen, hvorfor jeg har konkluderet, at det er Jens Juul. Om selskabets virke se også Elin Strøm, *Naturhistorie-Selskabet i København 1789–1804*, Speciale (Oslo, 2007).

6. Westengaard 1996, s. 101–113; Anne-Christine Løventoft-Jessen, "Juuls patriotiske idyller", i Stig Miss (red.), *Aftenlandet: motiver og stemninger i dansk landskabsmaleri omkring år 1800* (København, 2011), s. 79–85.

7. Kontingentet var på 10 rdl. og i *Selskabet for Efterslægten* var det kun på 4 rdl.

8. Charlotte Christensen, "Jens Juuls som kunstsamler", i Charlotte Christensen (red.), *Hvis engle kunne male... Jens Juuls portrætkunst* (Frederiksborg, 1996), s. 113–129. Heri er Juuls dødsboauktionsliste trykt.

9. Om dette ophold se Henny Glarbo, "Danske kunstnere i Geneve i slutningen af det 18de aarhundrede", i *Kunstmuseets årsskrift 1924–25* (København, 1925), s. 17–52 og s. 176–177.

10. Tyge Rothe, *Naturen: betragtet efter Bonnets maade*, bd. I–VI (København, 1791), bd. I, s. 14.

11. Rothe 1791, bd. I, XXXII–XXXIII, citerer Charles Bonnet.

12. Foucault 2002 [1966], s. 164–199.

13. Foucault 2002 [1966], s. 169.

14. Niels Tønder Lund, "Cicindela aptera et Insekt fra Ostindien, og noget om Slægtsmærker" Oplæst den 26 Martii 1790, i *Skrivter af Naturhistorie-Selskabet* (København, 1790), bd. 1, 1. hefte, s. 65–66.
15. David C. Cassidy, "Meteorology in Mannheim: The Palatine Meteorological Society, 1780–1795", *Sudhoffs Archiv*, vol. 69, nr. 1, 1985, s. 8–9; Igen må jeg henvise til Tønder Lunds meget typiske og illustrative beskrivelse af nomenklaturen for planterne, Tønder Lund 1790, s. 65–68.
16. Theodore S. Feldman, "Late enlightenment meteorology", i Tore Frängsmyr, J. L. Heilbron & Robin E. Rider (red.), *The quantifying spirit in the eighteenth century* (Berkeley CA, 1990), s. 174; Erik A. Rasmussen, *Vejret gennem 5000 år: meteorologiens historie* (Aarhus, 2010), s. 145–147.
17. Feldman 1990, s. 152. Han sammenligner vejrobservationerne med Foucaults beskrivelse af de synlige overflader.
18. For en diskussion af dette se Charlotte Klontk, *Science and the perception of nature: British landscape art in the late eighteenth and early nineteenth centuries* (New Haven CT & London, 1996); Immanuel Kant, *Kritik af den rene fornuft* (2002 [1781, 1787]).
19. P. C. Abildgaard, *Indbydelse til et selskabs og en national oprettelse for naturhistorien, især fædrelandets* (København, 1789), s. 5.
20. *Om regnskabsvæsenets og bestyrelsen i Naturhistorie-Selskabet for aarene, 1793, 1794, 1795, 1796, 1797* (København, 1799) s. 16.
21. *Flora Danica* blev påbegyndt i 1761 og indeholdt kun de danske rigers vilde flora.
22. Andrew Graciano, "Shedding new botanical light on Joseph Wright's 'Portrait' of Brooke Boothby: Rousseauian pleasure versus medicinal utility", *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 67. bd., h. 3, 2004, s. 365–380.
23. Heinrich Christian Friedrich Schumacher, "Tre smaa afhandlinger af regiments chirurgus Schumacher", *Skrivter af Naturhistorie Selskabet*, bd. 3., 1. hefte 1793, s. 2, 3.
24. Peter Frederik Suhm, "Indledningen", *Skrivter af Naturhistorie Selskabet*, bd. 1, 1 hefte, 1790.
25. Henrich Steffens, *Hvad jeg oplevede* (København, 1840); Jens Wilken Hornemann, *Martin Vahl* (København, 1821).
26. Charlotte Klontk, *Science, art, and the representation of the natural world*, i Roy Porter (red.), *The Cambridge history of science: eighteenth-century science* (Cambridge, 2003), s. 584.
27. Emanuel Balling, *Aarstiderne* (København, 1788), *Vinteren*, s. 71. De enkelte digte var udkommet løbende således: *Forår* 1782, *Sommeren* 1784, *Vinteren* 1785, *Høsten* 1788.
28. James Thomson, *The Seasons and The Castle of Indolence*, red. James Sambrook (Oxford 1987 [1746]). *The Seasons* blev skrevet 1726–1748, men blev omskrevet flere gange.
29. Balling 1788, "Forerindring" (upag.). Juel portrætterede Balling i 1794 og *Selskabet for Borgerdyd* blev stiftet på Ballings initiativ. Juel og Balling har således formodentligt kendt hinanden.
30. "69 Aarstiderne af E. Balling", i Christensen 1996, s. 125.

31. Balling 1788 [1785], *Vinteren*, forsiden.
32. Balling skriver om denne ide at: "O Velgiørende Vinter ... Under Trudslerne ligger Velsignelser, og Frostens Mørkeste Rædsler, ere Forsynets Skiulte Bevogtere over Grundvæsnerne i Naturen og deres Frugtbarhed.", Balling 1788, [1785], *Vinteren*, s. 71–72.
33. Juels vintermotiver dateres til 1790'erne, men ifølge Thomas Bugges optegnelser og målinger var vinteren 1788–1789 en meget streng vinter med sne fra november til april (Bugge 1799, s. 563, se note 40). Derfor kunne denne vinter være en sandsynlig datering for Juels vinterbilleder. Med til at understøtte dette er Juels værk *Vinterstykke forestillende udsigt til Sølyst fra Ordrup, med en kanefart* (privateje), da landsbyen Ordrup var brændt ned den 6. september 1789.
34. Hans Gram, "Om Naturens Kunst-Verk i at forestille visse Tings Aftegning paa Iisfrosne Vinduer", *Skrifter som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i aaret 1747*, tredje deel, s. 297–326.
35. Balling 1788 [1785], *Vinteren*, s. 66.
36. Vladimir Jankovic, *Reading the skies: a cultural history of English weather, 1650–1820* (Chicago IL & London, 2000), s. 129.
37. Joachim Frederik Ramus, "Historisk og fysisk beskrivelse over nordlysets forunderlige skikkelse, natur og oprindelse", *Skrifter som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i aarene 1743 og 1744*, 1744, første deel, s. 396.
38. At det skulle være Middelfart kirke i baggrunden er usandsynligt, da denne kirke har et spir foruden tårnet.
39. Uldall 1996, s. 152 og note 11.
40. Ifølge Bugge var der gennemsnitligt 7 nordlys om året i Danmark i perioden 1788–1798. Thomas Bugge, "Udtog af meteorologiske observationer for 10 aar, fra 1788–1798, anstillede på det Kongl. Observatorium", *Nye samling af Det Kongelige Videnskabernes Selskabs skrifter* 1799, femte deel, s. 570. Om Juels arbejdsproces, se Kasper Monrad, "Med Jens Juel på arbejde", *Kunstmuseets årsskrift* 1993:71, s. 40.
41. Axel Steensberg, *Dagligliv i Danmark* (1982), bd. 3, s. 311.
42. Ramus 1744, s. 354.
43. Joachim Frederik Ramus, "Historisk og fysisk beskrivelse over nordlysets forunderlige skikkelse, natur og oprindelse", *Skrifter som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i aaret 1747*, 1747, tredje deel, s. 212.
44. Ramus 1747, s. 205–206.
45. Ramus 1744, s. 354.
46. Diderich Christian Fester, *Mathematiske og physiske betænkninger over nordlyset* (Trondhjem, 1781), s. 158.
47. Fester 1781 refererer Mairan, s. 32.
48. Rothe 1791, I. bd., s. 235–249.
49. Ikke at forveksle med Geheime Cabinets Kasserer Frederik Conrad Bugge, som ejede flere af Juels landskaber, og som Juel kan have lært at kende gennem *Selskabet for Borgerdyd*.

50. Thomas Bugge, "Om nordlysets indflydelse paa declination, iagttaget ved Gothaab i Grønland aar 1786–1787, af missionæren Herr Andreas Ginge meddelt af Thomas Bugge", *Nye samling af Det Kongelige Videnskabernes Selskabs skrifter* 1788, tredje deel, s. 548.
51. Han optræder kun under sit danske navn i *Skrivterne*, men ifølge Strøm var hans islandske navn Sveinn Pálsson og han var mediciner. Strøm 2007, s. 58.
52. Specielt om nordlyset i Hr. Sv. Paulsen, "Videre udtog af Sv. Paulsens rejse journal i Island", *Skrivter af Naturhistorie Selskabet* 1793, bd. 2., 2 hefte, s. 132–135.
53. Bugge argumenterer for dette ved at påpege at ved begge fænomener bliver magnetnålen urolig. Thomas Bugge, *Mathematiske forelæsnings første deel, indeholdende, regning geometrie, plan-trigonometrie og landmåling* (København, 1795), s. 425–426.
54. Balling 1788 [1782], *Forår*, s. 31.
55. Optagetheden af de enkelte vejrfænomener udspringer af filosofen Aristoteles (384 f. Kr.–322 f. Kr.) og senere den engelsk-irske filosof og politiker Edmund Burkes (1729–1797) fokus på enkelte fænomene vejrfænomener eller *meteorer*, som de blev kaldt. Jan-kovic 2000, s. 3.
56. Nummer 28–51 på Juels dødsboauktionsliste. Christensen 1996, s. 119.
57. Balling 1788 [1784], *Sommer*, s. 76–82.
58. Monrad 1993.
59. "50 Cours de peinture par Mr. De Piles", i Christensen 1996, s. 125.
60. Roger de Piles, *The principles of painting* (London, 1743 [1708]), s. 148.
61. Piles 1743 [1708], s. 156.
62. Refereret fra Poulsen 1991, bd. 1, s. 158.
63. Feldman 1990, s. 151–152.
64. Selvom Luke Howard klassificerede skyerne med inspiration fra Linnés klassifikation af planterne, så indebar dette også navngivning og studie af det "stille vejr" skyer. Luke Howard, *On the modifications of clouds* (1803).
65. Rothe 1791, forerindring XXXVI.
66. Anne-Christine Løventoft-Jessen, *Lykkeland, nytteland: Jens Juel mellem pastorale, patriotisme og naturvidenskab*, upubliceret konferensspeciale, Københavns Universitet (København, 2012).

Summary:

The Artist Jens Juel and the Scientific Gaze on Nature

The article analyzes a selection of landscape paintings by the Danish artist Jens Juel (1745–1802) in relation to discourses on natural history in the late eighteenth century. Although Juel painted the northern lights, the thunder and the hoar frost, his interest in nature has traditionally been regarded and explained

away as superficial. The article challenges this notion by drawing in contemporary discourses on natural history, which provide new perspectives on Juel's depiction of nature. The biographical fact that Juel was a member of the scientific society Naturhistorie-Selskabet in Copenhagen supports this contextualization and makes it possible to connect the artist more directly with contemporary scientific ideas and scientists. As a result, the article points to a number of hitherto undiscovered scientific references in Juel's works, which are unearthed and used for analytical purposes.

Keywords: Jens Juel, landscape painting, natural history, Naturhistorie-Selskabet, science and art, northern lights, history of art.

Minna Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 188 (Helsinki: Suomen Tiedeseura / Finska Vetenskaps-Societeten, 2011). 315 s.

Minna Ahokas disputerade i september 2011 vid Helsingfors universitet i kyrkohistoria med en avhandling om upplysning i finsk bokkultur under 1700-talet, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*. Ahokas studerar upplysningen ur ett bokhistoriskt perspektiv och i relation till 1700-talets litterära kultur i Finland. Hon undersöker således upplysningslitteraturens spridning, vilken tillgång till litteraturen som olika kretsar av läsare hade, hur den mottogs och hur den eventuellt påverkade läsare och samhället. Undersökningen är begränsad till Sveriges östra del, till Finland, och behandlar tiden från början av 1720-talet till 1809 då Finland införlivades i det ryska kejsardömet som ett eget storfurstendöme. Ahokas är intresserad av bokägandet i den så kallade östra riksdelen och av hur böcker skaffades och spreds i detta relativt perifera område. Med termen "bokkultur" avser hon produktionens, spridningens och läsningens olika sociala och kulturella kontexter.

Ahokas definierar avhandlingens centrala begrepp, "upplysningslitteratur", mycket vitt. Hon konstaterar att den består av olika genrer av 1700-talslitteratur – i första hand

tryckta publikationer men också handskrifter – som ingick i en upplysningsdiskurs. Undersökningen behandlar först och främst tyska, franska och engelska originalverk och deras översättningar, men forskningsmaterialet innehåller också böcker och pamfletter på svenska. Som källmaterial använder Ahokas bouppteckningar, bokkataloger från auktioner och tidiga finska tidningar – den första tidningen utkom i Åbo år 1771 – samt privat material såsom dagböcker, brev och memoarer. Betoningen ligger på det offentliga materialet, på auktionsprotokoll och bokkataloger.

I avhandlingen beskrivs bokhistoria som ett tvärvetenskapligt forskningsfält där man använder metoder från olika discipliner, och definieras som en sorts socialhistoria och kulturhistoria med inriktning mot tillverkning, försäljning, inköp och läsning av böcker. Ur bokhistorisk synvinkel var 1700-talet ett århundrade som såg många förändringsprocesser som påverkade den litterära kulturen, där upplysningen sammanföll med en ökad publicering och spridning av trycksaker av olika slag. Ahokas citerar historikern Carla Hesse som har betonat att upplysningen materialiserades just i tryckpressarna. Diversifieringen av de litterära genrererna som skedde vid denna tid, tillväxten inom bokmarknaderna tillsammans med ändrade läsvanor är utgångspunkter för Ahokas studie av upplysningen genom bokens historia. Metodiskt utgår hon från Robert

Darntons idéer och betonar böckernas materiella dimension. Det här betyder att Ahokas i sitt synsätt prioriterar böckerna som föremål, och intresserar sig mera för hur böckerna rör sig, påverkar, ägs och säljs, än för de mänskliga aktörerna, individerna.

Avhandlingen består av ett inledningskapitel och fyra tematiska huvudkapitel som handlar om upplysningsdiskurs och upplysningslitteratur i olika kontexter. I inledningen diskuteras upplysningen ganska allmänt som en era och som en social rörelse eller som ett fenomen. Ahokas konstaterar att hon använder "upplysningen" som ett narrativt verktyg och framhåller att hon konstruerar upplysningen ur 1700-talets perspektiv. Läsaren får alltså ingen klar definition av upplysningen, vilket delvis är bra. Ahokas vill vara öppen för sitt forskningsmaterial och inte binda sig vid vissa på förhand fixerade meningar om upplysningen. Den här öppenheten väcker dock också frågor. Ahokas forskningsobjekt är den upplysningslitteratur som deltog i en upplysningsdiskurs, men hon lägger inte fram vad hon menar med begreppet upplysningsdiskurs. Också det geografiska området som studien omfattar kunde gärna ha problematiserats lite mera. Ahokas har avgränsat studien i rummet till Finland som vid denna tid är en del av det svenska riket. Men varför just Finland, kunde man fråga? Ahokas vill inte behandla Finland som en separat eller särskild del av Sverige, men genom att inte argumentera för varför hon har begränsat sin forskning till just Finland, gör hon på sätt och vis en separation som bygger på det enkla faktum att Finland senare kom att bli en egen stat. Ahokas källmaterial omfattar först och främst de södra delarna av Finland samt kustområdet, områden med de största städerna och herrgårdarna.

Avhandlingens disposition är mycket klar och fungerar bra. Det första huvudkapitlet bildar en bakgrund för den senare behandlingen och beskriver bokmarknaden i Finland samt censuren och tryckfrihetsdiskussionerna

i hela riket. Ahokas behandlar också frågan om vilka som läste, vilken den läsande publiken var och hur spridd läskunnigheten var i den östra rikshalvan. Förmågan att läsa ökade under hela 1700-talet. I det andra huvudkapitlet diskuteras bokhistoria och upplysningsidéer inom det akademiska livet och skolorna. Enligt Ahokas var den mest diskuterade tänkaren vid akademien i Åbo – åtminstone i de avhandlingar som lades fram vid akademien – den tyske filosofen Christian von Wolff. Också Montesquieu, Rousseau och Voltaire citerades ofta i disserterationer. I detta avseende deltog de lärde i Åbo i diskussioner som var aktuella på flera håll i Europa. Denna iakttagelse är inte ny, utan har redan framförts i tidigare forskning. Ahokas fördjupar sig inte heller i denna fråga. I stället undersöker hon skolbibliotek och biblioteket vid akademien i Åbo, samt privata samlingar. Den största enskilda privata samlingen tillhörde professorn i fysik vid akademien i Åbo Carl Fredrik Mennander, biskop i Åbo och senare också ärkebiskop i Uppsala. Mennander var en verklig bibliofil, i likhet med sin far och sonen Carl Fredrik Mennander den yngre (adlad Fredenheim). Hans bibliotek omfattade över 7 000 band. I samlingen fanns verk av John Locke, Voltaire och Rousseau. Akademiens bibliotek däremot omfattade knappast alls böcker av de franska upplysningsfilosoferna.

Det tredje huvudkapitlet är det mest omfattande. Här studerar Ahokas den finska bokkulturen genom att fokusera på de olika ståndens bokägande och köp på auktioner. Borgerskapets bokägande präglades enligt Ahokas av en pragmatisk inställning till böcker och andelen fackböcker med koppling till bokägarrens yrke var stor. Adelns bokägande präglades av en mer omfattande litterär bildning. De finska herrgårdsbiblioteken innehöll samlingar av fransk litteratur av stor bredd. Till exempel biblioteket på Fagerviks herrgård i Ingå i västra Nyland rymde en mångsidig samling av franska författares verk, bland annat av Condorcet, Diderot, Montesquieu, Rousseau

och Voltaire. Också officerskåren vid Sveaborgs fästning i Helsingfors ägde stora boksamlingar. Både litterär lärdom och ett intresse för underhållande litteratur och nöjesläsning har satt sina spår i officerarnas boksamlingar. Just i officerarnas samlingar finner man också de flesta exemplaren av erotiska och pornografiska böcker, en litteratur som också fanns till salu på auktioner och finns nämnda i officiella auktionskataloger. I det här kapitlet diskuteras Ahokas i korthet också frågan om samband mellan kön och läsande eller bokägande. Hennes huvudsakliga källor, offentliga kataloger och samlingar, berättar trots allt inte mycket om kvinnors läsande. Också den finskspråkiga allmogen stod utanför de bokmarknader och diskussioner som i den här avhandlingen ses som bärare av en upplysningsdiskurs.

Det sista huvudkapitlet handlar om den läsande publikens inställning till olika böcker och samtida tidningsdiskussioner om upplysning. De lärda kretsarna följde aktuella europeiska diskussioner om upplysningen och kommenterade dem. Den första tidningen i Finland, *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo*, börjades ges ut år 1771. Senare utkom tidningen under namnet *Åbo Tidningar*. Tidningen publicerades av Aurora-sällskapet, en krets av lärda inom akademien i Åbo. Enligt tidningens programförklaring skulle den behandla litterära verk, finska språket och historien, samt händelser inom vetenskaper, akademi, kyrka, skolverk och rättsväsen i Åbo, men också i Finland i sin helhet. Tidningen innehöll också diskussioner om den europeiska litteraturen och lyfte fram franska tänkare som Voltaire, Rousseau och d'Alembert. I tidningen presenterades upplysningen först och främst som en tro på framsteg och kunskap. Något särskilt radikalt publicerades inte i den tidiga finska tidningspressen.

Vad innebar upplysningen för den finska bokkulturen under 1700-talet? Ahokas svarar på den frågan genom att främst visa vad det var för böcker som rörde sig inom den finska

bokmarknaden och vad för boksamlingar som fanns inom olika sociala grupper. Hon konstaterar att den finska läsande allmänheten var en del av upplysningslitteraturens publik. Men hur mycket kan bokkataloger och auktionsprotokoll berätta om de tankar som läsandet väckte? Ahokas medger själv att kataloger är passiva källor som i sig inte avslöjar varför, hur eller hur mycket böckers ägare läste de verk som fanns i deras samlingar – och vad de tänkte om dem. De mest fascinerande delarna av avhandlingen är i mitt tycke de som handlar om individuella läsvanor och anteckningar som kan ge upplysningar om personliga åsikter. Ahokas lyfter fram några individer som har lämnat spår efter sig av tankar om den litteratur som de hade läst. Materialet är dock knapphändigt. I detta sammanhang är kanske det mest spännande exemplet Johan Albrecht Ehrenström, en adelsman, officer och ämbetsman, som hade ett mångsidigt kunnande om den europeiska litterära kulturen och som var bekant med de aktuella litterära diskussionerna i Europa. Ehrenström började sin militära karriär som tioåring, fick tidigt Gustav III:s förtroende och hörde också till kretsen kring Gustaf Mauritz Armfelt. Han dömdes efter Gustav III:s död, liksom Armfelt, 1794 för konspiration mot kungamakten. Efter 1811 tjänade Ehrenström Alexander I i storfurstendömet Finland. I sina memoarer kommenterade Ehrenström ungdomsårens åsikter och förklarade sina tidigare republikanska tankar och det inflytande som Voltaire, Helvetius och Rousseau inneburit. Ahokas har också använt sig av Ehrenströms anteckningsbok från ungdomsåren och visar därigenom hur den unge Ehrenström blev fascinerad av den franska litteraturen och "les philosophes". Några politiskt radikala motiv avslöjar anteckningsboken dock inte. Andra exempel på mera uttalade reflektioner över upplysningslitteraturens, enskilda författares eller böckers inflytande har Ahokas inte kunnat påvisa. Referenserna till upplysningen är i övrigt positiva, men ganska generella. Ehrenström är

den som har lämnat efter sig de mest explicita beskrivningarna av hur läsningen har påverkat läsaren själv. Ahokas studerar också i det sammanhanget bland annat professor Henrik Gabriel Porthans syn på upplysningen, men det Porthanska materialet innehåller inte samma mått av självreflektion.

I avslutningen konstaterar Ahokas att upplysningen i hennes källmaterial visar sig på tre olika sätt. Med termen upplysning kunde man referera till vissa franska filosofer och deras verk. Men termen sammanfördes också med den tyska upplysningsdiskussionen – något som Ahokas dock behandlar mycket lite. För det tredje kunde man förbinda upplysningen till ett mera allmänt framstegstänkande och krav på samhällseliga förändringar. Upplysningen var ljus, kunskap och vetande.

Avhandlingens styrka är i det bokhistoriska betraktelsesättet och användningen av olika slags bokhistoriska källor. För de läsare som är intresserade av spridningen av 1700-talslitteratur i Finland, erbjuder avhandlingen gott om värdefull information. Behandlingen visar på vilket sätt den europeiska litterära kulturen var närvarande också i Norra Europa, i Sveriges östra riksdel. I hög grad handlar det om läsning och ägande av litteratur som ingick i en upplysningslitteratur i bred bemärkelse, men inom den läsande gruppen fanns också debattörer som kommenterade och diskuterade litteraturen. Ur upplysningsforskningens synpunkt är resultatet mera tvetydigt. Man kunde ha förväntat sig lite tydligare definitioner, men också en fördjupning av den idéhistoriska behandlingen av upplysningsfenomenet. Ahokas knyter "det finska fallet" till händelser och förändringar i hela riket, men hon kunde ha gjort det mer eftertryckligt. Texten är dock njutbar och klar, även om den ställvis innehåller några skönhetsfel. Trots dessa anmärkningar har Ahokas gjort en värdefull och ny insats för den finska 1700-talsforskningen.

Heli Rantala

Per Pippin Aspaas, *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus: A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts* (Tromsø: University of Tromsø, 2012), 490 pp. [<http://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/4178/thesis.pdf?sequence=2>]

The recent years have seen a revived interest in the historical study of "scientific travel", explored as one among the many negotiated social and cultural practices that have shaped the character of "modern science". This book – the author's doctoral dissertation – is a welcome contribution to this vibrant field. It is a piece of rigorous scholarship, based on an unusually extensive and profound inquiry into hitherto untapped primary sources, engaging in a bold confrontation with, but at the same time offering a sound revision of, a substantial amount of received wisdom on its subject. The central character of the book, an important but still under-studied figure in the eighteenth-century universe of learning, is best known on account of an expedition to observe the 1769 transit of Venus between the Earth and the Sun in northern Scandinavia. Here, however, his whole career and achievements are turned to establishing and fruitfully exploiting a meaningful comparative framework for the assessment of processes in the production and circulation of knowledge in the Age of Enlightenment.

The protagonist of the book was a Central European Jesuit of immigrant German stock, raised in peripheral environments of the Kingdom of Hungary, but attaining the status of Imperial and Royal Astronomer in Vienna and international fame thanks to his exploits as a *savant*, and as the leader of one of the (many) emblematic scientific expeditions of the eighteenth century. He is an almost obvious subject for the kind of contextualized and transnational study attempted in Aspaas' book. Yet, until recently, Hell's life and work has been investigated predominantly in an

apologetic (quasi-'hagiographic') and nationalistic vein, hailing his contributions to the universal progress of knowledge, vindicating him against anti-Catholic polemic and professional jealousy, and enshrining him as a member in a scientific canon (whether Hungarian, Slovak and/or international). This simplistic historiographical representation is challenged by Aspaas through an ingenious combination of biographical reconstruction and the "relocation" of European and global astronomical knowledge as pursued in relation to the 1761 and 1769 transits of Venus.

As far as biography is concerned, Hell's life and career is presented in a substantial chapter that goes beyond anything hitherto attempted on the subject in breadth and depth. Aspaas mobilizes virtually all of the secondary literature on Hell, and significantly expands the source base on which that literature has been established, in advancing a convincing argument, distinguished by a great deal of sensitivity towards changing context and historical contingency. The chapter offers a nuanced and empathetic presentation of Hell's personal itinerary. It begins with his training and early career as a scholar and educator in Jesuit institutions at the northern and eastern fringes of the Kingdom of Hungary, and continues with his rise to international recognition as court astronomer in Vienna. The high point of his career was certainly the prestigious expedition on Danish-Norwegian royal sponsorship to the North. At the end we meet Hell as an ex-Jesuit exposed to assaults at his professional integrity, which to a considerable extent hinged on his affiliation with the Society of Jesus. In this narrative, Hell emerges as a scientific arch-strategist. At first, he adeptly exploited the fact that until the late 1760s his order, for which his scientific agenda was of central importance, enjoyed the sympathy of the Habsburg dynasty and government (a "pro-scientific" Jesuit order meeting "pro-Catholic" Habsburgs). This pattern changed

radically shortly after the pinnacle of Hell's career had been reached with the Transit of Venus expedition, when, with the suppression of the Society of Jesus in 1773, his loyalties became split, and he found himself in need of fighting new battles and forging new alliances in order to maintain his own standing as well as the heritage of Jesuit science in Central Europe. The fact that these were predominantly uphill battles, with outcomes that our posterior knowledge deems predictable, does not in the least undermine or diminish their value as tools in interpreting the problem of agency in the history of scientific knowledge production. This nuanced interpretation is the result of the author's ability to critically reassess the established narrative on the subject by bringing new evidence and examine it in the light of recent approaches.

"Relocating science" – i.e., shifting the attention of the historical study of the progress of "modern science" from the putative centres of the European West to geographic regions formerly regarded as peripheral but now recognized as engaged in a productive negotiation with the metropolis – is performed in the book through focusing on the contributions of Hell and the expeditions in "Fennoscandia" (the Arctic regions of Denmark-Norway and Sweden-Finland), in conjunction with the Russian Empire, to the global Venus Transit enterprise of 1761 and 1769. Thanks to meticulous work with a great amount of newly explored material in archives and libraries across Europe, Aspaas not only successfully asserts the important contribution of these geographic regions, hitherto somewhat neglected in comparison with the "mainstream" British and French undertakings. He also employs a useful comparative framework for establishing typological differences within this region, notably, among Sweden, Denmark-Norway and Russia, according to several criteria. These include the degree of permanence and the level of consistency in pursuing the "transit

enterprise” throughout the 1760s, the commitment and ability of the chief protagonists to provide leverage and unity for the relevant activities, the involvement of “amateurs” etc. Besides thus pointing to the important differences of the conditions of astronomical research in each of the countries of the region, the chapter also reassesses Hell’s 1769 observations at Vardø, together with their results, the surrounding exchanges and controversies, their apparent ebbing away and subsequent resumption by posterity.

Part III consists of the critical edition and English translation of primary sources: the call for subscriptions to Hell’s planned but never published multi-volume account of the Vardø expedition and its results, and the draft introduction to the same work. The presentation of the Latin original of these texts answers the highest standards (not surprisingly, given the fact that the author’s original training was in classical philology); while the English translations are not only accurate but also elegant, idiomatic and highly readable (let it be mentioned here that these are merits that also distinguish the academic prose in the first two parts).

In their own ways – by cultivating contextualized biography and comparative history of science, and by making available documents for further research – each of the three parts of the dissertation significantly expand our knowledge of the field. Yet, as all good books, this one too may have been further improved in a few aspects. First, it is a bit too obviously the achievement of an eminent philologist who relishes work with neo-Latin texts, and confronts the significant challenges they pose with enthralling ease. Pronounced by a historian, this judgement is an expression of admiration, but also of a slight dissatisfaction at some missed opportunities for achieving greater theoretical rigour and analytical depth. Aspaas does make an effort to frame the dissertation in tune with recent advances

in the history of science (Ch. I.I.2.I, “Analytical approach”). His reminder that the distinction between “professionals” and “dilettantes” should be borne in mind in this period of arising disciplines is important, and well utilized in the unfolding argument. However, his fully justified stress on the need for the comparative perspective (and then his successful resorting to this perspective in the bulk of the thesis) is not combined with the realization that what he is executing is transnational history as much as comparative; and the two approaches, while complementary, are not the same, nor necessarily smoothly compatible. (I would also contest the claim that the comparative – and transnational – approach has been uncharacteristic of recent investigations in the field, p. 33.) Most important, the “new history of science” in the author’s representation appears overwhelmingly a matter of scale, a move from grand narratives (“big histories”, in his words, p. 29) to contextualized case studies (among which the seminal micro-historical work of Carlo Ginzburg is somewhat oddly mentioned on p. 30, while a whole range of more pertinent literature is neglected, including the entire range of studies in the highly relevant “science and empire” branch). This is a rather simplified representation of the substantive (as against merely scalar) turn towards a history of science as social and cultural practice – the exploration of the determinants, motivations, intentions and goals of cultivating knowledge that derive from outside the narrow field of “science” itself: loyalties, sympathies, agendas, institutions, power relations, and so forth. In developing his argument, Aspaas deals with such questions extensively. But a more reflexive and extensive confrontation with a wider range of the relevant literature in the introductory part, and subsequently a more consistent application of the conceptual apparatus and vocabulary which is employed in this literature, would have resulted in greater analytical tightness.

A second aspect in which more reflexivity on recent historiographical and theoretical developments would have been commendable, is the phenomenon of the Enlightenment, especially enlightened absolutism, which are crucial for locating Maximilianus Hell and his work in the quadrangle of the Habsburg court, the republic of letters, the Society of Jesus and Hell's Hungarian "*patria*". The Enlightenment, including its relationship with the *ancien régimes* of Europe and Christianity (both of these being central to the issues just mentioned), has been undergoing thorough reassessment, and while there continues to be a tendency in the scholarship that reasserts its essentially secularist commitment and radical, subversive potential, there is also a very powerful, partly also "cultural practice-oriented" approach suggesting that the Enlightenment's basic message was simply concerned with "happiness": the imperative of collecting and systematizing useful knowledge about man's natural, social and moral environment for the sake of making it better – improvement in this world regardless of the beliefs one held about the "next". Thus, the anti-Christian and anti-clerical edge of the Enlightenment, as well as its often asserted association with the primacy of abstract reason, is somewhat attenuated. When it comes to enlightened absolutism, such humanitarian endeavours were coloured by (and were often instrumental in achieving) goals of power politics, i.e., enhancing the internal efficiency and international competitiveness of the state. While, for instance, the anti-clericalism of radical *philosophes* was not unknown to rulers as an inspiration, their intention in suppressing the Jesuit order was chiefly to eliminate a powerful challenge to the integrity of the state government and an obstacle to territorial-administrative consolidation (cf. pp. 136 ff.) More than anywhere else in Europe, in the Kingdom of Hungary the privileges and exemptions of the nobility constituted an even more serious challenge of the same kind, ma-

king that estate indeed a potential ally for the ex-Jesuit Hell after 1773 – but the chances of such an alliance were undermined by the fact that an influential segment of the Hungarian nobility violently rejected the linguistic-ethnographic results of the Vårdø expedition ("Lappianism"), supposedly antithetical to the discourse of ethnic origin on which the social and political ideology of their distinctive status rested. The tensions and paradox-ridden relationships that result from such complexities are not directly relevant to the Transit of Venus enterprise, but they certainly are to Hell's biography, including the possibilities that remained to him open for the pursuit of astronomical and other knowledge after 1773. A more nuanced contemplation of the topics of Enlightenment, enlightened absolutism and "noble Enlightenment" in Central Europe would have added (even) more sophistication to the work of contextualization performed in this important piece of sound and erudite scholarship.

László Kontler

Helene Castenbrandt, *Rödsot i Sverige 1750–1900: en sjukdoms demografiska och medicinska historia* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2012). 234 s.

Sommaren 1857 kom koleran till Kristianstad. Var femte invånare insjuknade och av dessa dog mer än hälften, 595 personer. Det var Sveriges tredje värsta koleraepidemi om man ser till andelen avlidna i en enda stad. Det utgör också 15 % av samtliga koleradöda i hela Sverige under det året. Samtidigt härjade rödsoten på andra håll i riket. Jönköpings län var hårt drabbat och enbart där dog under samma år fler i rödsot än i hela Sverige i kolera. I flera av socknarna insjuknade mer än hälften av befolkningen och i Mo glest bebyggda härad

dog var nionde person i rödsot. Det var både numerärt och procentuellt ungefär lika höga dödstal som den kolera som åstadkom i Kristianstad, men om rödsotens härjningar har vi inte fått oss mycket till livs i den medicinhistoriska litteraturen. De avhandlingar som finns är gamla – Frans A. G. Bergmans kom 1869, Hugo Englesons 1937. Här finns således en lucka i forskningen som Helene Castenbrandt nu hjälper oss att överbygga.

I dagens medicinska vetenskap betecknas sjukdomen som dysenteri orsakad av en variant av bakterien *Shigella*. Den smittar via avföring, förorenat vatten och livsmedel, men också genom flugor och direkt kontakt människor emellan. Symtomen är kramp i magen, blodiga diarréer och feber, allt i en skala från helt symptomfria smittbärare till dödlig utgång. Den är ett stort problem på många håll i världen i dag, samtidigt som den knappt förekommer hos oss. Men så har det inte alltid varit. Helene Castenbrandt vill med sin avhandling visa på rödsotens historiska betydelse samt försöka hitta förklaringar till dess framträdande och försvinnande.

Hennes metod är till största delen demografisk. Hon använder material från Tabellverket – digitaliserat i Demografiska databasen i Umeå (DDB) – och Tabellverkets efterföljare Bidrag till Sveriges officiella statistik (BISOS). Det är en lång tidsserie, hela perioden från 1750 till 1900. Under den tiden sker många förändringar i datainsamlandet, läns- och sockengränser ändras, sjukdomar byter namn och klassificeras på olika sätt. Författaren ger en god överblick över allt vad detta kan innebära i form av fallgropar, dubbelregistreringar och bortfall av uppgifter.

En första övergripande fråga är: var rödsoten förr i tiden huvudsakligen endemisk eller epidemisk? Bergman och Engleson hade olika uppfattning om det. Nästa fråga har att göra med vilka faktorer som kan ha påverkat sjukdomens utbrott. Författaren använder här en epidemiologisk modell uppdelad i tre delar:

faktorer som har att göra med egenskaper hos själva smittämnet, hos den drabbade individen respektive ute i samhället i stort. Modellen alstrar i sin tur ett antal följdfrågor om betydelsen för sjukdomsspridningen av sanitära förhållanden, befolkningskoncentration och krishantering, om hur nedsatt immunförsvar, ålder, kön och medicinska åtgärder påverkade individens mottaglighet samt slutligen om hur bakteriens virulens och variationer i säsong, väder och klimat påverkade dödligheten.

I sin analys resonerar författaren gärna i relativa tal. Först indelas länen i tre olika kategorier efter hur många år under hela perioden som dödligheten i rödsot utgjorde mer än tio procent av den totala dödligheten. Vi kan sedan i talande diagram för varje län följa den årliga procentuella andelen dödlighet i rödsot. Diagrammen är för jämförelses skull samlade i en bilaga i slutet av boken, men en del av dem förekommer också tidigare i texten som illustrationer i anslutning till resonemanget.

Lika talande är de jämförande diagrammen mellan det årliga absoluta antalet döda i rödsot, smittkoppor och kolera (s. 66 för hela Sverige, s. 115 för Jönköpings län). Absolut glesast är det mellan utbrotten i kolera, den sjukdom som i övrigt fått mest uppmärksamhet i dåtidens medier och bland dagens farsotshistoriker. Ett antal Sverigekartor i grått med geografiskt utplacerade vita cirklar av olika storlek allt efter den procentuella andelen dödsfall i rödsot i den enskilda drabbade socknen illustrerar de år då rödsoten grasserade som värst, en karta för varje år 1772, 1773, 1808, 1809 och 1857. Jönköpings län har valts ut för en analys ner på sockennivå. Detta län drabbades hårt både 1773, 1808 och 1857. I den under dessa år likaså hårt drabbade Byarums socken görs sedan en geografisk analys på bynivå av den månatliga fördelningen av dödsfallen i rödsot. Resultatet redovisas i talande kartor med landsväg och gästgiverier utmärkta.

Vilka samband kan författaren så identifiera? Ja, de epidemiska utbrotten hörde sen-

sommaren och hösten till, augusti, september, oktober. Dödligheten var högst bland barnen, men alla åldrar drabbades. Könsskillnaderna var inte stora men under de kraftigare utbrotten verkar de unga vuxna männen ha varit mer utsatta än de unga kvinnorna. De geografiska skillnaderna var stora. Värst drabbades Jönköpings län, Västergötland, Värmland och Dalarna. Större delen av Norrland, Mälardalen, Gotland och Malmöhus län tillhörde de lindrigast drabbade. Även inom det enskilda länet fanns stora skillnader mellan socknarna. I Byarums socken var fördelningen också på bynivå helt olika för de tre drabbade åren, och inget entydigt samband verkar ha funnits med landsväg och gästgiverier. Även under lugnare år kunde det röra sig om epidemiska utbrott, men nu begränsade till enstaka socknar. Och på det i övrigt lindrigt drabbade Gotland inträffade en svår epidemi 1779 med 29 % av alla dödsfall på ön orsakade av rödsot. Landsbygden drabbades värre än städerna. Författaren hittar inget säkert samband med jordbruksreformerna, skiftena och utflyttningen av gårdar från byarna. Inte heller kan rödsotens tillbakagång under 1800-talet kopplas till utbyggnaden av vatten och avlopp i städerna med därav följande förbättrad hygienisk standard. Dessa reformer initierades främst av koleran, och då den anlände hade rödsoten redan minskat betydligt.

Försöken att i diagramform åskådliggöra dödligheten i rödsot i relation till andelen fattiga hushåll i samband med utbrotten 1808 och 1857 i socknarna i Jönköpings län visar inte heller någon tydlig tendens. Utbrottet 1772–1773 hade samband med missväxt med åtföljande arbetsvandring och tiggeri, utbrottet 1808–1809 särskilt med truppförflyttningar och hemförlovade soldater. Epidemin 1857 kopplades samman med en stark sommarvärme och torka, vilken gjorde att dricksvattnet sinade och skörden blev dålig. Provinsialläkarna rapporterade då också hur sjukdomen fördes vidare av järnvägsarbetare och folk som rörde

sig mellan drabbade landsbygdsocknar och arbetsplatser i stadsmiljö, hur de som tog hand om de sjuka löpte större risk att drabbas och hur därför prästerna och deras familjer var särskilt utsatta. Många faktorer kan således ha varit inblandade i spridningen av rödsoten, men det går enligt författaren inte att peka ut någon av dessa som ensam förklarande. Vilka faktorer som varit mest avgörande har sannolikt varierat både geografiskt och i tid, något som inbjuder till framtida fördjupningar på lokal nivå.

Ett viktigt resultat av studien är jämförelsen mellan rödsoten och koleran och frågan vilket som betraktades som viktigast – att försöka minska farsotens spridning genom förebyggande åtgärder eller att satsa resurserna på att behandla och bota dem som insjuknat då epidemin var ett faktum. Bot eller prevention? Här skiljde sig strategierna radikalt åt. Då det gällde koleran satsade man förebyggande. Man inrättade karantäner och tillsatte sundhetsnämnder, och tidningarna rapporterade fortlöpande om kolerans härjningar. Då det gällde rödsoten gjordes inget av detta. I stället satsade man på den enskilde individen, gav råd om hur denne skulle kunna skydda sig mot rödsoten och medel att ta till vid redan inträffad sjukdom. Dessa olika strategier hade inget att göra med att rödsoten skulle ha varit mildare och mindre dödlig än koleran. Rödsotsepidemierna var tvärtom oftast värre än kole-rautbrotten. De var något gammalt och invariant, representerade en välkänd sjukdom, särskilt ute på landsbygden. Man hade inte kunnat skydda sig mot rödsoten tidigare, så hur skulle man kunna göra det nu? Koleran däremot var något nytt, ett utifrån kommande hot, och den drabbade främst städerna. När man så i andra länder införde karantän för resande gällde det att vara lyhörd också på hemmaplan och följa de internationella förebilderna.

Detta är givande läsning. Författaren för ett tydligt resonemang, vilket ytterligare förtydligas genom ett stort antal diagram, tabeller

och kartor. Dessa är till största delen väl valda, men i några fall stämmer inte diagrammet riktigt överens med den omgivande resonerande texten. I diagram 5.2 på sidan 155 finns således sex döda i rödsot redovisade som begravda redan i augusti 1773 samtidigt som man på sidan 154 läser: "Av diagram 5.2 kan utläsas att under epidemin 1773 inträffade de första dödsfallen i september", en utsaga som stämmer bättre överens med utbredningskartan för samma år på sidan 157, där inga dödsfall från augusti finns registrerade. Diagram 4.2 på sidan 91 ger än värre huvudbry. Enligt rubriken återger det dödligheten i rödsot i Gotlands län under perioden 1750–1900, men man letar i diagrammet förgäves efter den svåra epidemi som enligt texten drabbade Gotland år 1779. Diagrammet är till förväxling likt diagrammet på nästa sida föreställande det hårdare drabbade Kronobergs län. Gotlandsdiagrammet i Bilaga 1 på sidan 217 stämmer betydligt bättre överens med det som sägs i texten. Fel diagram har således getts plats på sidan 91, en förväxling som varken respondent eller opponent på disputationen verkar ha varit medveten om.

Jag vill till sist instämma i opponenten Elisabeth Engbergs avslutande bedömning att avhandlingen ger en viktig pusselbit till dödlighetsnedgången. Den visar på de stora geografiska skillnaderna i rödsotens utbredning och hur lokala utbrott kunde grassera också vid låga nationella tal. En analys av dödligheten visar tydligt att den uppträdde epidemiskt, men då källmaterialet under större delen av perioden inte innehåller några uppgifter om sjukligheten går det inte att definitivt utsluta att den mellan utbrotten kunde hålla sig kvar endemiskt. Svårt är också att med det material som finns bevarat bedöma individuella biologiska faktorer, exempelvis immuntillståndet, och dess betydelse för smittspridningen.

Källmaterialet är genom sin skiftande karaktär snårigt. Författaren har kartlagt ett stort tidigare väsentligen utforskat område. Boken är spännande, välskriven och läsvärd.

Den lyfter fram rödsotens stora betydelse för folkhälsan i gången tid och kan rekommenderas till alla som vill vidga bilden av tidigare seklers farsotshistoria. Pesten och koleran har fått en nära lierad i rödsoten. Mellan pest och kolera grasserade – rödsoten... I valet mellan pest och kolera väljer du kanske – rödsot. Till sist: de initiala uppgifterna om koleran och rödsoten 1857 är hämtade från *Sundhets-Collegii underdåniga berättelse om medicinalverket i riket 1857* (Stockholm, 1859), s. 76–98, 108–117. Denna finns fritt tillgänglig på internet via Statistiska Centralbyråns hemsida, www.scb.se.

Bodil Persson

Marius Warholm Haugen, *Jean Potocki : esthétique et philosophie de l'errance* (Trondheim: NTNU, 2012). 515 p.

Cet ouvrage est la thèse que M. Haugen a défendue devant la Faculté des Lettres (NTNU) de Trondheim en 2012. Elle portait principalement sur le *Manuscrit trouvé à Saragosse*, roman d'exception, écrit en trois étapes, 1794-1804-1810, par Jean Potocki (1761–1815), écrivain polonais d'expression française.

Dans une démarche ambitieuse, l'A. a cherché à rendre compte à l'intérieur d'une explication cohérente, d'une interprétation synthétique, bref, à l'intérieur d'un discours, de « l'ensemble du roman » (67) ; il avance même que la thématique de l'errance se retrouve dans toute l'œuvre de Potocki. L'A. est le premier à exploiter cette thématique de façon systématique et globale, travail qui emporte indiscutablement la conviction et qui fera date. Il prend soin de s'appuyer sur une exceptionnelle culture littéraire ; non seulement il assure ainsi chacun de ses pas, mais encore il installe le roman de Potocki dans tout un entrelacs d'échos, de renvois, de miroirs avec des œuvres litté-

raires plus ou moins proches dans le temps et l'espace (de Homère à Giono), lui donnant ainsi un éclairage particulier.

Parmi les importantes découvertes de cette thèse et en premier lieu : toute la réflexion sur identité et narration par laquelle l'A. montre parfaitement comment l'identité du personnage, mise en péril par l'instabilité du monde et des récits multipliés, se crée et recrée par la « narration rétrospective, rendue possible par la mémoire » (304), comment du multiple naît l'unité identitaire. La narration donne ainsi une permanence à un errant comme Avadoro. Mais la narration ne fonde pas seulement l'identité, elle lui donne un sens : le récit de vie peut être considéré « comme une forme d'interprétation de soi » (352). L'A. arrive ici à un nœud où vont se retrouver l'image que chacun veut donner de soi, nourrie des personnages romanesques croisés dans les lectures, les masques dont chacun peut s'affubler, les relations intersubjectives et même les projections du héros sur le lecteur et, par conséquent, le questionnement sur les frontières du réel et de la fiction. L'interprétation narrative peut ainsi devenir un travestissement menaçant l'identité : derrière le masque, n'y en a-t-il pas un autre ? Si enfin le récit comme interprétation de soi est l'essence même de l'identité, il est aussi « lieu d'échange entre voix narratives » (363) et atteint ainsi à l'intersubjectivité.

Une autre découverte est la priorité donnée au processus sur le résultat, à la quête sur son objet, à la question sur la réponse. L'A. explique là brillamment le sens même du roman et la déception souvent perçue par la critique devant la négligence apparente de la fin : ce n'est pas la fin, le « secret » découvert qui compte, mais ce qu'il mobilise pour le trouver. C'est la leçon donnée à Alphonse van Worden : la remise en cause du sens établi a plus de prix que la découverte d'un « nouveau sens du monde » (378). Le questionnement qui tourmente, la vie qui palpète sont préférés à la réponse qui éteint l'activité mentale, au repos

si proche de la mort, et constituent « les vrais enjeux du roman » (407). Suivant Maurice Blanchot, l'A. voit dans « l'inachèvement et la fragmentation » des traits caractéristiques du *Manuscrit* (390).

Cet ouvrage apporte des explications nouvelles du roman : celle qui est proposée sur la différence des versions de 1804 et de 1810 est originale et prend appui sur la thèse, savoir l'errance ; l'A. insiste en particulier sur l'importance de la disparition d'Assuérus dans cette différence. Alors que la critique expliquait jusqu'à présent cette disparition par le besoin de resserrer le cadre spatio-temporel du roman, l'A. considère que le couple formé par Diègue Hervas et son fils faisant en quelque sorte doublon avec le Juif errant, c'est ce qui a poussé l'auteur à supprimer celui-ci. Un peu plus loin, il rapproche très finement Avadoro et le Juif errant dans la même difficulté rencontrée par Potocki pour « maîtriser le texte » de ces deux errants, et manifestée contrairement dans l'extension indéfinie du récit du premier et la disparition du second. L'A. apporte enfin deux explications remarquables : la première, au niveau global du roman, montre comment « La stratégie systématique et totalisante du scheik dépend de l'esprit d'errance du chef bohémien » (269) ; il révèle ainsi la pertinence de son interprétation puisqu'il articule, par l'*esprit d'errance*, les deux principaux personnages du roman, tant au niveau des récits que des actions. Autre explication : « l'errance géographique du héros ne commence vraiment qu'une fois que son unicité a été mise en jeu » (450), où l'on retrouve d'une part le travail central sur l'identité, d'autre part une explication à la particularité du premier décameron (et même indirectement à la différence entre les deux versions).

Au-delà de ces explications nouvelles, l'A. se dote d'outils et de concepts de grande utilité : l'*enantiodromia* qui rend si bien compte à la fois de l'échec inévitable de tout projet rigide et totalisant, et de l'ironie de l'existence ;

le *kairós* ou instant prégnant que l'A. assimile très justement à l'éloge du moment présent, tel qu'il apparaît explicitement dans *Les Bobémiens d'Andalousie*, pièce de théâtre de Potocki (1794).

Ce bel ouvrage présente donc un bilan scientifique largement positif et une avancée sensible pour les études littéraires et la connaissance de Jean Potocki. Au reste, celui-ci, dans une lettre de 1789 et une autre de la même époque, récemment retrouvée, se disait « *wan der Zegel* » : *Monsieur de La Voile*. Pouvait-il mieux manifester son esprit d'errance et donner raison à M. Haugen ?

Dominique Triaire

Markku Kekäläinen, *James Boswell's Urban Experience in Eighteenth-Century London* (Helsinki: University of Helsinki, 2012). 186 pp.

James Boswell (1740–1795) was an eighteenth-century Londoner with a background in Scotland. He was the ninth Laird of Auchinleck and a lawyer, and the famous author of *The Life of Samuel Johnson* (1791). What makes him especially interesting to today's historians is his extensive life writing. His diaries are a unique source to eighteenth-century elite London life. The extensive nature of his writing has made Boswell one of the most thoroughly researched eighteenth-century British personalities.

Regardless of the vast scholarship on Boswell, Markku Kekäläinen's study on James Boswell's urban experience fills a gap in research as it takes a thorough look into the ways in which Boswell understood and experienced London. This is a cultural historical study which deepens our understanding of Boswell, who in Kekäläinen's interpretation, was as a man between two worlds: the seventeenth century as well as the eighteenth century. Boswell

encompassed parts of the sensibilities of both centuries.

Regardless of the fact that this is a doctoral dissertation, Kekäläinen is a long term Boswell expert, and in a way this book brings together his extensive understanding of his protagonist. It must be noted that Kekäläinen's book is not Boswell's biography. It is in fact as far removed from that as it possibly can be. This is a study of the ways in which Boswell experienced the metropolis and urban space, it is not about Boswell as a person. In fact, *James Boswell's Urban Experience* may be slightly tedious a read for a novice as this book is definitely written for the Boswell expert, as Kekäläinen for example fails to give biographical details on Boswell and gives very little information about his sources, the Boswell texts. If the reader is not a Boswell expert, it is impossible to grasp why Kekäläinen for example only uses printed sources. Without doubt, the sources could and should have been introduced to the reader properly. Boswell is one of the well-researched personalities of the eighteenth-century British culture but Kekäläinen's thorough and profound interpretation well deserves its place on all Boswell shelves.

For the experts, James Boswell was, and still is, a near cult figure, a man of two worlds: he was a great lover of London and yet, he came from the Scottish countryside. He was an urban man with many fitting epithets, a lawyer and scholar, author, diarist, correspondent, intellectual and libertine. Perhaps his libertinism has brought him the fame he has had, and strengthened his cult image. All these aspects of Boswell play a role in Kekäläinen's look at Boswell's urban experience. This urban experience is looked from various angles as it includes describing the nature of the city, the meaning of observation, the city as a source of ecstasy, luxury and spectacle. It also discusses the way in which a man was to be in a city as it discusses as the questions of authenticity, emulation and theatricality. The book ends with

a discussion of masquerade and libertinage. As can be seen from these viewpoints taken, Kekäläinen uses the term *urban* in an extremely wide sense which is slightly problematic. This is a compact study but at times the author discusses aspects such as sociability which the reader finds difficult to understand as specifically urban.

These themes divide the book into five chapters. The first discusses, as it is titled, “permanence and transitoriness”. The chapter admits that Boswell’s relation to the rural and to the urban by no means was simple. The countryside could be a source of great esthetic experience but the city “represented elegance and sophistication [...] it was the seat of whim and fancy, the realm of transitory sensations and multiple life forms.” (p. 31) Mentioning countryside, especially likeable is Kekäläinen’s discussion on Boswell’s feudal fancies, a chapter on the Boswell we who are more Boswell laymen tend to forget. Boswell indeed was a man who idealized not only the smoky city but also the romantic, foggy and crude Scotland and his home Auchinleck. Similarly interesting is his analysis of Boswell’s and his contemporaries understanding of the ways of moving around London. Boswell was like many of his contemporaries, a walker; walking was a method in which he often went to places and saw London but which especially importantly brought him various experiences between the lewd and the sublime. And yet, London brought great melancholy on him. Boswell’s relation to London was by no means simple or straightforwardly happy. At times he missed the peace Auchinleck and Scotland could offer him.

The second chapter, “Observation and ecstasy”, brings us to Boswell observing and the pleasures of the imagination. This chapter is far too short, as the topic is without doubt interesting. Some of the matters discussed, of course, do come up in other chapters, which does to some extent explains the shortness of

this chapter. Being an enormous metropolis London was a place which offered something for everyone; it was an endless parade of objects, lifestyles and values. Kekäläinen notes how “Boswell wrote how all the objects offered to the sense were the source of pleasure, and plenitude, variety and difference were strongly positive observations – without any overtone of fear, threat or losing the self.” (p. 81)

London as a source of endless luxury and spectacle is the topic of the third chapter which discusses the ways in which he was taken by London society. Here we take a trip to Germany as well, where Boswell was especially overwhelmed by the splendor of the court. This chapter also discusses the question of appearance, of foppery, of effeminacy and dignified exteriors. To Boswell’s experiences of spectacle can be added architecture and churches especially, and the chapter closes with sublime horrors, with Boswell’s “strange inclination to go and see the execution as usual.” (p. 122)

The fourth chapter delves into to the questions of authenticity and theatricality. Politeness, naturally, is an important concept here, and takes Kekäläinen to the courts of dissimulation. *Sprezzatura* was in its heart of the matter theatrical with its veiled messages. Honesty thus became an important topic of discussion but that too was complicated. Sociability could not always manage with honesty: the polite society rather survived on for example flattery.

Kekäläinen’s book ends with a short discussion on masquerade and libertinage which brings forth the London experience Boswell is often connected with. Even though Boswell was well familiar with the many sides of his idealized city, he did not remain so without remorse. His escapades included some experiences which had “grotesque and carnivalesque qualities” (p. 165).

As mentioned above, Kekäläinen argues that Boswell’s urban experience was built on two at least at first look rather distant ele-

ments: on the one hand he was immersed in Romantic sensibility, and on the other hand, he was a part of the early modern aristocratic value system. Thus, Boswell is for Kekäläinen a man between two very different sensibilities, he lived between early modern and modern, and he was a man with opposite features. In a way this is easy to agree with as one should consider that epochs or historical periods do not change with one snap, one decision or one text. We all probably live in many epochs, periods, and are immersed in various cultural influences which historians later will recognize important – or fail to notice at all.

As said, Kekäläinen's argumentation is of high quality, and he commands his Boswell throughout. If one would like to criticize this volume, the gaze would be directed towards the structure of the book. The introduction is rather long, and the second chapter on observation and ecstasy is too short. It could perhaps have been better to amalgamate this chapter to the others. I also feel that if Kekäläinen had taken gender as a tool, he would have been able to reach some interesting points in Boswell's urbanity: he, I believe, would be a prime target for the study of performative gender acts, something which Kekäläinen unfortunately does not address here. Boswell plays out the role of the man in very interesting ways and one hopes that Kekäläinen will return to Boswell from this perspective in his later work.

Regardless of these somewhat critical thoughts, Kekäläinen's book is a manifestation of his wide reading and thorough familiarity with Boswell. He does not fail to leave Boswell ambiguous; he accepts Boswell as he is, and will not force him into a form. Lucid and well written, *James Boswell's Urban Experience in Eighteenth-Century London* is an essential read to all eighteenth-century scholars as it offers an intriguing glimpse into the greatest of eighteenth-century European cities.

Marjo Kaartinen

Ingvild Hagen Kjørholt, *Voltaires verdensborgere: en studie av det franske 1700-tallets kosmopolitisme*, Doktoravhandlingar ved NTNU 2012: 173 (Trondheim: NTNU, Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, 2012). 256 s.

I denna litteraturvetenskapliga avhandling i vilken Ingvild Hagen Kjørholt sprider nytt ljus över 1700-talets kosmopolitism står Voltaire's texter i det analytiska centrum. Men samtidigt innehåller arbetet flera nya perspektiv på inte bara Voltaire utan även 1700-talskosmopolitismen liksom dess förhistoria i en fransk kontext. Det är ett mycket läsvärt arbete för den som intresserar sig för det politiska fältet i vid bemärkelse, ett fält där polis står i centrum. Inom detta arbetes ramar belyses även den nödvändiga relationen mellan kosmos, polites och patriotism.

Det är väl känt hur kosmopolitism efter kalla krigets slut åter vunnit en stark position på såväl den akademiska som den politiska och kulturella arenan. Kosmopolitism kan helt enkelt betyda en massa olika och inte alltid överensstämmande saker. I den stora vågen av kosmopolitismteori och kosmopolitismpraktik är det snarare regel än undantag att referera till såväl det stoicistiska tänkandet som kosmopoliten Immanuel Kant i Königsberg. Men kunskapen om det idéhistoriska tankegodset är inte alltid lika omfattande som refererandet till det. Kjørholt kartlägger, analyserar och problematiserar en blind fläck i kosmopolitismens idéhistoria genom att vända sig till historien alldeles före Kant och genom analys av en så pass välkänd och närmast söndertröskad författare som Voltaire. Hon kontextualiserar fransmannens texter och övertygar om den idémässiga utveckling han genomgår under sitt långa skriftställarskap. Samtidigt har forskningen inom exempelvis litteraturvetenskapen fortfarande präglats av den bild som tidigare forskning förmedlat. En viktig källa är Thomas J. Schlereths arbete från 1977, *The Cosmopolitan Ideal in Enlightenment Thought*, men

även om avhandlingsförfattaren haft hjälp av den undersökningen så visar det i hög grad hur kosmopolitbegreppet problematiserats sedan dess. En av sidoeffekterna av denna typ av undersökningar är att bidra med nya perspektiv på vår tids diskussioner.

Avhandlingen är välstrukturerad och tydlig i sin inledande teoretiska del, bestående av hela tre kapitel. Även den efterföljande delen bestående av sex undersökande kapitel präglas av stringens. Här finns en närläsning av Voltaires texter med syfte att visa på olika aspekter av 1700-talets kosmopolitism liksom om utvecklingen hos den franske författaren. Därvid säger författaren något om såväl Voltaire som den kontext han verkar i. Det är en närläsning och en närstudie som på flera sätt belyser den kosmopolitiska diskursen. Dessvärre saknas ett person- och verkindex vilket skulle ha ökat avhandlingens användbarhet.

Kjørholt karakteriserar det kosmopolitbegrepp som dominerar vår egen tid som en normativ universalism enligt vilken alla människor är en del av en och samma världsmedborgarrike och hänvisar det till Kants kosmopolitiska rätt som han framställer den främst i *Zum ewigen Frieden* (1795). Avhandlingsförfattaren framhåller att Kant inte är kosmopolitismens upphovsman och att andra uppfattningar om kosmopolitism tenderar döljas av hans hegemoniska position. Detta blir på sätt och vis avhandlingens avstamp, men just här kunde författaren fördjupat sitt perspektiv. Det inledande avsnittet om Kant hänvisar knappast till Kantforskningen, som ju formligen exploderat kring hans historieteori och politiska filosofi under de senast 25 åren. Visserligen är Ulrich Beck en god Kantläsare från sitt sociologiska perspektiv, men hans hänvisning till Kant är inte avgörande för hans kosmopolitiska teori. En hänvisning av avhandlingsförfattaren till exempelvis Pauline Kleingeld, Georg Cavallar, eller möjligen undertecknad, kunde visat för det första att Kants kosmopolitism passerade relativt obemärkt under sina första tvåhundra

år och för det andra att kolonialismen nog var ett faktum som Kant engagerade sig i och såg den normativa kosmopolitismen som ett sätt att utveckla det erfarna utnyttjandet av icke-européer.

Men Kant blir ett viktigt avstamp för undersökningen och det återknyts elegant (om kanske lite ytligt) till honom i avhandlingens slut. Men låt oss först diskutera syfte, frågeställningar, metod och tillvägagångssätt. Det är just det kosmopolitiska erfarenhetsperspektivet som står i fokus för undersökningen. Kjørholt vill med sin avhandling visa flera saker, och hennes strävan måste sägas vara lyckosam. I grunden ligger en övertygelse om att den tidigmoderna litteraturen har varit betydelsefull i formeringen av en modern politisk identitet och offentlighet.

Avhandlingen inleds med en diskussion kring kosmopolitismen som fenomen och lyfter fram att kosmopolitismen ofta har betraktats som ett av upplysningens nyckelbegrepp. Undersökningen handlar om kosmopolitiska figurer, erfarenheter, dilemman och utvecklingstendenser i sex av Voltaire författade texter (s. 10). Angreppssättet är att se det kosmopolitiska som "förflyttningar", enligt författaren ett starkt vetenskapligt och politiskt tema hos Voltaire i nära anknytning till kolonialismen. De sex texterna som analyseras är av olika karaktär och visar på den genre- och ämnesmässiga spännvidden i Voltaires texter och intressen och därigenom tematiseras den kosmopolitiska erfarenheten ur ett individperspektiv liksom dess betydelse för utvecklingen av politikbegreppet. För att förtydliga använder författaren en metafor från fysikens värld: centripetalkraften. Mångfalden av idéer och erfarenheter som uppstår ur Voltaires texter dras alla mot ett gemensamt centrum som visar att de ingår i en gemensam problematik.

Författaren argumenterar för att en kosmopolitisk identitet kommer till uttryck hos Voltaire i relation till den kontext där den politiska individen och medborgaren växer fram.

Detta ställs i relation till kosmopolitens släktingar hovmannen, slaven, utläningen, patrioten, handelsmannen och filosofen. En grundläggande idé är just kosmopolitismen som ett nyckelbegrepp för förståelsen av politiken och människan, och hon menar att forskningen kring såväl Voltaire som förhållandet mellan det franska 1700-talets kosmopolitism, politik och antropologi har blinda fläckar. Jag som läsare blir övertygad om att hon har rätt, men att detta förhållande ändras genom undersökningen.

Kosmopolitismen delas in i tre analytiska dimensioner som kallas för den normativa, den deskriptiva och den erfarna, där det senare betraktas som en erfarenhet där det deskriptiva och det normativa kombineras på ett sätt där gränsdragningen inte alltid framställs som tydlig.

Det *normativa* kosmopolitismbegreppet är i princip det som Kant utvecklat i sin freds-skrift under beteckningen kosmopolitisk rätt. Som påpekas har Kants kosmopolitismbegrepp mycket riktigt en närmast hegemonisk ställning, och Kjørholt hävdar att det brukar bortses från den fredsdebatt som föregick Kants fredsskrift, men då har författaren själv bortsett från att det inom Kantforskningen allmänt är bekant hur betydelsefull exempelvis Jean-Jacques Rousseau var för den vise i Königsberg. Men det stämmer att kosmopolitismteorin i dag vanligen hänvisar till Kants filosofi, om än ofta utan att vara särskilt bekant med den. Kjørholt vill också visa att den moraliska 1700-talskosmopolitismen rymmer fler teman än dem som Kant tar upp. Patriotismen kompletterar och kontrasterar kosmopolitismbegreppet, och även detta förhållande diskuteras inom avhandlingens ramar. I denna diskussion kunde man önska sig lite fördjupad analys, då ju de två begreppen är sammanflätade och polära på samma gång i flera historiska situationer. Här finns också en del att hämta från Kantforskningen och från Kants egna arbeten.

Den *deskriptiva* kosmopolitismen definieras som dels den naturhistoriska eller biologiska där arter kallas för kosmopoliter om de är anpassade för att leva i olika biotoper och som fortfarande förekommer i uppslagsverk. Även den sociologiska kosmopolitismen är deskriptiv då den betraktas som en social identitet. Författaren vill visa hur denna sociala identitet under 1700-talet utvecklas till att beteckna en dålig medborgare, en person som sätter det allmänna framför sina egna intressen. Det blir helt enkelt ett skällsord, vilket kommer till uttryck i flera andra skriftliga källor än dem som rymms inom avhandlingens ramar.

Den teori som används för analyserna kommer från tre inspirationskällor, nämligen litteraturvetenskaplig retorik- och stilistikanalys, begreppshistoria från Reinhart Koselleck och politisk erfarenhet inspirerad av Jacques Rancière. Det är självklart ingen enkel sak att välja forskningsmaterial ur Voltaires minst sagt ymniga produktion, men urvalet är välmotiverat och omfattar fyra skönlitterära och två dokumentaristiska alster som bidrar med perspektivrikedom kring frågeställningen om kosmopolitisk erfarenhet och idéer. Urvalskriteriet att texterna ska täcka ett stort tidsspänn och dessutom vara representativ för sin egen tid medför att det finns texter från varje decennium från 1730- till 1770-talet. Däremot är de inte representativa för Voltaires författarskap och de omfattar långt ifrån alla texter som behandlar avhandlingens tematik.

Den åtskillnad som författaren gör mellan kosmopolitismens sociala och geografiska dimension är användbar och ändamålsenlig. Inom forskningen kring kosmopoliten på 1700-talet är det fortfarande relativt allmänt att se denne som en individ med privilegierad samhällsställning, gärna knuten till adeln och konservativa ideal. Vissa har dock lyft fram det kosmopolitiska idealets betydelse för den framväxande borgerliga offentligheten.

Författaren bygger sitt resonemang här på Koselleck, Ulrich Im Hof och Richard Sen-

nett. Denna syn kompletterar hon med den geografiska dimensionen, där hon vill argumentera för att den är betydelsefull för förståelsen av 1700-talskosmopolitismen. Hon menar att Schelerth varit inne på detta resonemang, men stannar vid att kosmopolitismen är ett teoretiskt ideal. Däremot sympatiserar författaren med Margaret Jacobs tes om kosmopolitismen som en bestämd känsla: "the cosmopolitan affect", som uppstått delvis på grund av krig, migration och nya informationsvägar fått människor att se sig själva i ett nytt sammanhang.

I anknytning till denna distinktion vill jag framhålla att Kant explicit skriver i *Zum ewigen Frieden* att krig, ökade informationsvägar och inte minst migration har fått jordens befolkning att närma sig varandra på ett sådant sätt att en kränkning av en människa är en kränkning mot hela mänskligheten. Nu vore det Kant fjärran att tala om kosmopolitisk känsla som en grund för rationellt handlande, men den geografiska dimensionen är närvarande hos denne lärde och intellektuellt beresta man.

Voltaire har i flera sammanhang ansetts som ytlig och ointresserad av politik och historia, men detta synsätt förändrades kring mitten av förra seklet. Kjørholt argumenterar för att han har ett politikbegrepp som kan förstås utifrån Ulrich Becks analytiska begrepp "den kosmopolitiska blicken" men också med hjälp av Rancières förståelse som politik grundad i den personliga erfarenheten och situationen.

I den begreppshistoriska ingången visas hur just den kosmopolitiska erfarenheten i likhet med den skönlitterärt gestaltade kosmopolitismen hamnat utanför forskningsfokus. Den ofta citerade definitionen i Encyklopedin är närmast identisk med den äldre i *Dictionnaire de Trévoux*. Hon placerar begreppet i relief till 1500-talet och visar hur kosmopolit kunde användas som synonym till författare, liksom hur det har sin bakgrund hos bland andra kynikern Diogenes och inom alkemin. Den franske diplomaten Guillaume Postel kallar sig kos-

mopolit i egenskap av att han förespråkar en evig fred.

Även de avsnitt där analysen av Voltaires texter sker är mycket grundliga och utvecklar resonemangen från de inledande kapitlen. De analyserande kapitlen anknuter också i stor utsträckning till varandra och visar på hur erfarenhetsdimensionen minskar i Voltaires texter och författaren antyder att det där blivit omöjligt att kombinera medborgaren med världsmedborgaren.

Slutdiskussionen gör inte de uttömmande, tänkvärda och välgrundade analyserna av 1700-talskosmopolitismens förvandlingar och Voltaires utveckling riktig rättvisa. Här sammanfattas hur det efter Voltaire fanns två öppningar för kosmopolitismen: den ena inom naturalhistorien där människan kallades för kosmopolit rent deskriptivt, den andra inom Kants normativa kosmopolitism, ofta placerad som en del av hans historiefilosofi. Den alldeles utmärkta avhandlingen har sin svaghet i när den vill relatera till Kant. Det är alls inte nödvändigt att göra det: läsaren är redan övertygad om sambandet mellan Voltaires skrifter och kosmopolitismen under 1700-talet. När det hävdas att kriget hos Voltaire är betydligt mer framträdande än freden och att det skulle vara en skillnad från Kant så stämmer det helt enkelt inte. I likhet med Voltaire hävdar Kant att kriget bringar människor, nationer och kontinenter i kontakt med varandra (s. 236). Kriget hos honom är en realitet som leder till att människor sprids över hela jorden. Men Kant utvecklar även implicit en utopi, den eviga freden, i anknytning till 1700-talets krigsdiskussioner och kolonialismkritik där hans lösning är en sorts kosmopolitism.

Jag vill framhålla att denna avhandling på flera sätt ökat vår kunskap om såväl 1700-talskosmopolitismen som Voltaire. Även om avhandlingsförfattaren vid upprepade tillfällen framhåller det litteraturvetenskapliga perspektivet är det viktigt att påpeka att litteraturen här används som idéhistorisk källa

genom att den ständigt kontextualiseras såväl i författarskapet som i den situation där den uppkommer. Det koselleckska begreppshistoriska perspektivet berikar och kompletterar litteraturvetenskapen. Vidare ger det geografiska perspektivet nya ingångar.

Detta är ett gediget arbete om Voltaire och världsmedborgartanken. Frågan är vad det tillför att ställa teorierna mot Kants: referenserna visar för den som är bekant med forskningsläget att en stor del av den omfattande Kantforskningen inte är känd för författaren. Å andra sidan är det kanske svårt att skriva en bok om 1700-talets kosmopolitism utan att nämna honom, särskilt om man inledningsvis hävdar Kants hegemoniska ställning. Men avslutningsvis kunde väl Voltaire fått tala i sin egen rätt utan att ställas mot Kant? Han står på stadig grund.

Rebecka Lettevall

Riitta Koskinen, *Kartanot ja virkatalot Turun kaupunginarkkitehti Christian Friedrich Schröderin tuotannossa* (Turku: Turun yliopisto, 2012). 445 s.

Riitta Koskinen, *Suomalainen kartano: Kustavilaisen ajan säätyläiselämä* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2013). 232 s.

Interiörer, arkitektur och renovering av gamla byggnader samt herrskapsliv och hem på 1700-talet är teman kring vilka Riitta Koskinen har publicerat flera böcker och artiklar på finska. Hösten 2012 disputerade hon vid Åbo universitet i etnologi på en avhandling om arkitekten Christian Friedrich Schröder och hans arbete, med betoning på Schröders herrgårdar och tjänsteboställen i Åbotrakten och Egentliga Finland (*Kartanot ja virkatalot Turun kaupunginarkkitehti Christian Friedrich Schröderin tuotannossa*). Våren 2013 gav hon ut ytterligare en bok, den vackert illustrerade *Suomalainen*

kartano, "den finska herrgården", om herrgårdar ritade av Schröder.

Noga taget kan man diskutera om det på 1700-talet fanns något som man kan kalla för "den finska herrgården" i "vårt land" i betydelsen Finland. Koskinen begagnar begreppen lite bekymmerslöst och utgår i båda böckerna från en något problematisk nationell referensram. Trots sin underrubrik *Kustavilaisen ajan säätyläiselämä* som lägger fokus på den gustavianska tiden, handlar Koskinens bok *Suomalainen kartano*, liksom avhandlingen, minst lika mycket om frihetstiden då Schröder var som mest verksam.

Suomalainen kartano är en populär version av Koskinens avhandling, en version som en uppmärksam läsare kan ana har varit minst lika viktig för skribenten, eller möjligen viktigare än avhandlingen. Den populära boken är genomförd med betydligt större omsorg än avhandlingen som till både struktur och språk är mycket mindre bearbetad.

I avhandlingen kartlägger Koskinen Christian Friedrich Schröders verksamhet och liv. Schröder föddes i Tyskland, studerade i Stockholm och gjorde sin yrkeskarriär som stadsarkitekt i Åbo från 1750-talet till 1780-talet. I undersökningens centrum ligger de herrgårdar och tjänsteboställen i Åbo och sydvästra Finland som Schröder planerade, byggde och i stort sett även inredde. Koskinen undersöker också Schröders bakgrund, hans utbildning som murmästare i Stockholm och hans roll som pedagog och utbildare av nya murmästare. Därtill placerar hon honom i relation till arkitekturens trender och konventioner i 1700-talets Sverige och behandlar byggherrarnas önskemål, motiv och personhistoria.

På ett intresseväckande sätt skriver Koskinen om stadsarkitektens verksamhet, uppgifter och plikter under en epok då Schröder som murmästare hörde till kategorin hantverkare, och inte räknades till ämbetsmännen som hade avlagt ämbetseden. På 1700-talet skilde sig de utbildade arkitekternas arbete inte avsevärt från

murmästarnas, även om deras utbildning och särskilt deras anseende och position i samhället var mycket annorlunda. Murmästarna var sällan bara ansvariga för uppförande av byggnader, utan också för utformning och planering. Å andra sidan betonar Koskinen att herrgårdsbyggen var enorma byggprojekt, som krävde samarbete mellan olika yrkesmän och skrån och där samarbete lyckades i praktiken. Det hade varit mycket givande om Koskinen ytterligare hade utvecklat de här frågorna om murmästaren-stadsarkitekten Schröders verksamhet som en del av en skråhistoria och arbetets professionalisering. Det hade gett mera djup åt Koskinens främst konsthistoriska analys av Schröders arbete och hade knutit forskningen bättre till aktuell internationell forskning inom historia, etnologi och konsthistoria. Det främsta nya bidraget i Koskinens forskning är enligt min mening den noggranna kartläggningen av Schröders arbete vid de herrgårdar och boställen som han ritade eller som är attribuerade till honom. Denna kartläggning ger också viktig information när man restaurerar gamla byggnader eller försöker hitta nya användningar till herrgårdar och andra värdefulla byggnader.

Koskinen använder ett rikt källmaterial och har gjort noggranna fältundersökningar i herrgårdar, bruksgårdar och boställen som är ritade av Schröder eller attribuerade till honom. I avhandlingen behandlas flera gårdar än i den populärare versionen som enbart behandlar sex valda herrgårdar: Fagervik, Tykö, Lapila, Nuhjala, Saaris och Paddais. Boken har illustrerats av Finlands mest kända herrgårdsfotograf, Katja Hagelstam, och resultatet är visuellt mycket lockande. Båda böckerna är rikt och åskådligt illustrerade. Boken *Suomen kartanot* illustreras både av gamla och nya fotografier, samt av porträtt och kartor. Avhandlingen innehåller också detaljerade byggnadsritningar och annan arkitektonisk dokumentering ur Museiverkets samlingar.

Koskinen förenar etnologi, konsthistoria och historia och eftersträvar en genuint mång-

disciplinär förståelse av sitt ämne. Trots någon metodologiskt trevan, lyckas hon med detta. Koskinens analys skulle ändå ha vunnit på om hon satt sig mera in i historievetenskapens forskningstraditioner. Det hade gett djup åt analysen och gett mera stöd för hennes slutsatser. Särskilt i avhandlingen är avsaknaden av tydliga slutsatser en brist. Koskinen hade gärna fått spegla sina resultat gentemot tidigare forskning. Hennes inställning till tidigare forskning är något okritisk och i sättet att hänvisa till källor och litteratur finns oklarheter som man inte väntar sig att hitta i en doktorsavhandling. Något överraskande känns *Suomalainen kartano* nästan mer vetenskaplig än avhandlingen, även om den senare boken saknar notapparat och dess tydliga syfte är att nå en större läsekrets. I den har Koskinen vågat låta sin egen röst höras. Här har hon också gett mera utrymme åt herrgårdarnas vardag, ett tema som uppenbarligen intresserar henne och som är väldokumenterat i källmaterialet. Särskilt rika källor är räkenskapsböcker, kvitton och brev från Saaris herrgård i början av 1800-talet. Koskinen har också sammanfattat avhandlingens tre långa bakgrundskapitel om frihetstidens arkitektur i Sverige, Schröders tid som gesäll i Stockholm och byggnadsverksamheten i Åbo under andra hälften av 1700-talet till en enkel och tydlig text som kontextualiserar ämnet, utan att bortse från avhandlingens viktiga nya fynd om Schröders utbildning, karriär och verksamhet i Åbotrakten under andra hälften av 1700-talet.

Både i avhandlingen och i den populära versionen betonar Riitta Koskinen hur nyadlade och ofrälse ståndspersoner – en ”medelklass” som under 1800-talet utvecklades till den nya överklassen – byggde och inredde stora, moderna och ståndsmässiga herrgårdar för att manifesteras status och statusanspråk. Det var utbildade murmästare, och arkitekter som erhållit yrket genom olika typer av utbildning, som planerade de nya byggnaderna och introducerade den senaste arkitekturen i Sverige

och Finland. Vid uppförande av herrgårdarnas huvudbyggnader samarbetade arkitekter, murmästare och andra hantverkare samt byggherren under flera år innan de ståndsmässiga byggnaderna kunde hysa sin byggherre med familj för vardag och fest.

Jobanna Ilmakunnas

Jennie Nell, *Vivat vår Monark! Carl Michael Bellmans panegyrik över Gustaf III 1771–1792* (Lund: Ellerströms, 2011). 370 s.

Carl Michael Bellman har länge, för både allmänhet och litteraturforskare, främst varit Fredmans diktare. I det allmänna medvetandet har också hans person tenderat att sammansmälta med den fiktive rumslaren Fredman. Under de senaste trettio åren har dock allt fler studier fokuserat på andra delar av Bellmans omfattande litterära produktion. Redan 1986 kom en avhandling av Sven Thorén om Bellmans religiösa diktning och 2004 disputerade Stefan Ekman på en studie av hans gravdikter. I Jennie Nells doktorsavhandling i litteraturvetenskap, som lades fram i januari 2012 vid Stockholms universitet, behandlas en annan tidigare förbisedd del av författarskapet, nämligen Bellmans panegyrik över Gustav III.

Efter en kort inledning som beskriver hur Bellmans panegyriska diktning betraktats av tidigare forskning presenterar Nell en överblick över hans litterära karriär. Att Gustav III:s roll som Bellmans beskyddare hade en så avgörande betydelse för diktarens liv och karriär utgör i sig en motivering till att närmare undersöka hans hyllningsdikter till kungen. I den inledande bakgrundsteckningen utreds även Bellmans uppmärksammade litterära fejd med Kellgren, som hade sin grund i poeternas skilda förhållanden till stilblandning och till vilka ämnen som passade sig för poetiska framställningar. Detta bidrar till att motivera det fokus som i

avhandlingen läggs på att undersöka stilblandningar och brott mot fransk-klassicistiska ideal i Bellmans panegyrik.

Avhandlingens andra kapitel tillägnas 1700-talspanegyriken moralfilosofiska bakgrund. Med Sven Delblancs avhandling *Ära och minne* (1965) som underlag förklarar Nell hur den vikt som lades vid eftervärldens dom i kombination med en övertygelse om de goda exemplens roll i all moralisk fostran gjorde att 1700-talets kungahyllningar alltid var mer än enbart politisk propaganda.

I det därpå följande kapitlet studeras tre av de viktigaste motiven i Bellmans kungahyllningar: Gustav III som "den tredje Gustaven", som landsfader och som hjälte. Avhandlingsförfattaren visar här bland annat att mildhet är en av de främsta dygder som Bellman tillskriver kungen, men att hjältemotivet av förställiga skäl blir vanligare under det ryska kriget. Bitvis kan dessa analyser tendera att bli deskriptiva, men ofta glimmar det till med viktiga och intressanta iakttagelser. Ett exempel är när Bellmans dikter betraktas ur ett emblematiskt perspektiv, och Nell uppmärksammar hans återkommande grepp att strukturera dikter med ett inledande emblematiskt bildled och ett efterföljande förklarande sakled.

I sina jämförelser mellan Bellmans panegyrik av Gustav III och hans mest kända verk i form av *Fredmans epistlar* och *Fredmans sånger* kommer Nell fram till att kungahyllningarna innehåller många grepp som känns igen från bland annat epistlarna. Däribland kan nämnas uppmaningar till publiken att se och lyssna, ett adjektivrikt språk, samt en viss stilblandning, även om de panegyriska verken ligger närmare de fransk-klassicistiska idealen. Stilblandningen i panegyriken tycks heller aldrig ha haft till syfte att skapa en komisk effekt, utan syftade snarare till att väcka känslor hos publiken. I vissa fall handlade det också om ett behov av att jämka de dubbla krav som skapades när ämnet var högt men publiken tillhörde ett mellanskikt.

I avhandlingen genomförs även analyser av vissa panegyriska inslag i *Fredmans sånger*. Trots att ett av de outtalade budskapen i avhandlingen tycks vara att Bellmans kungahyllande verk i allmänhet bör betraktas som god diktkonst blir det i dessa analyser tämligen tydligt att det finns en skillnad mellan hur åtminstone en modern läsare upplever den livfulla Fredmans sång n:o 65 (*Bref till Kongl. Sekr. ELIS SCHRÖDERHEIM i anledning af Konungens resa till Ryssland 1777*) jämfört med exempelvis den något torra "Dyre kung, var välkommen nu åter" från 1788.

Bellmans tal inom Augustiorden utgör en stor del av hans kungahyllande produktion, och den ägnas också särskild uppmärksamhet i avhandlingen. Augustiorden var ett rojalistiskt sällskap vars uttalade syfte var att hylla Gustav III. Sällskapet, som främst bestod av borgare och andra personer ur samhällets mellanskikt, samlades för festligheter på konungens födelsedag och namnsdag samt på årsdagen av statsvälvningen 1772. Vid dessa sammankomster ålåg det Bellman att i versifierade tal fungera som uttolkare av ordensmedlemmarnas rojalistiska känslor.

Naturskildringarna är en särskild aspekt av talen som analyseras i avhandlingen. Nell visar hur dessa naturskildringar fungerar som en integrerad del i hyllningarna av kungen. Bilden av den svenska naturen och den lantliga idyllen blir till en symbol för den lycka och harmoni som möjliggörs av Gustavs goda styre. Hon visar hur Bellman här förhåller sig till en antik tradition, men även hur hans verk kan sättas i relation till 1700-talets engelska och tyska diktning, där det lokala och vardagsnära fick en allt större plats i den pastoraliska diktningen. I Bellmans panegyriska naturskildringar sker ofta en slags dubbelexponering, eller snarare en sammansmältning, mellan Arkadien och Sverige. Den svenske bonden rör sig mellan både björkar och fikonträd. I avhandlingen förklaras pedagogiskt hur detta är helt rimligt ur tidens poetiska och retoriska perspektiv, ef-

tersom vare sig naturskildringarna eller de mer vardagsnära tablåerna i verken var tänkta att uppfattas som realistiska verklighetsskildringar. De har i stället emblematiske funktioner och personifierar idéer om den gode fursten och dygderna.

Ett sympatiskt och viktigt inslag i Nells förhållande till materialet är hennes strävan att undvika anakronismer och i stället sätta verken i relation till de litterära och retoriska ideal och begrepp som var viktiga i deras samtid. Förutom den kritik mot tidigare forskares användning av begreppet "realism", som framkommer i analyserna av naturskildringarna, föreslår hon även att begreppet "impressionism" som tidigare använts i beskrivningar av Bellmans diktning snarare borde ersättas av det mer passande *style coupé*.

En stor del av 1700-talets filosofiska, litterära och retoriska resonemang och ideal härledde sitt ursprung till antiken. De stora romerska författarna utgjorde också grunden i all något mer avancerad utbildning i Sverige under 1700-talet. Det är därför motiverat och välkommet att Nell i så pass stor utsträckning gör jämförelser mellan Bellmans verk och exempelvis Vergilius och Horatius. I och med att latinstudiet fallit bort ur dagens utbildningssystem, medan det var en självklar del av bildningen på 1700-talet, är de paralleller till klassikerna som var uppenbara för Bellmans samtid till största delen osynliga för dagens läsare. Nell gör här en god insats för att avhjälpa den blindhet som vår samtid kan uppleva i sammanhanget.

På vissa ställen får man dock intrycket av att avhandlingsförfattarens personliga beundran av såväl Bellman som Gustav III om inte riskerar att komma i vägen för analyserna, åtminstone ger upphov till vissa mindre lyckade formuleringar. Detta kanske anas tydligast i syftesbeskrivningen, där en avsikt med avhandlingen sägs vara att undersöka om Bellmans "konsekvent genomförda – och uppenbarligen medvetna stilbrott – kan vara såväl retoriskt

som estetiskt betingade” (s. 21). Här får man lätt intrycket av att avhandlingens underliggande syfte är att bevisa tesen att Bellman var en skicklig panegyriker, snarare än att undersöka om så är fallet. Därmed inte sagt att tesen inte är hållbar, utan endast att den kunde presenteras på ett bättre sätt.

Nell konstaterar även att Bellman aldrig kritiserar eller ifrågasätter kungen, utan att han i såväl dikter som tal i första hand utgår från Gustav III:s egen beskrivning av sina motiv och handlingar. Detta sätts i kontrast mot exempelvis Leopold och Kellgren, som kunde varna, råda och kritisera kungen i sina dikter. Det förklaras med att Bellman höll sig till den retoriska konventionen, som sade att panegyrik enbart skulle beskriva positiva egenskaper hos föremålet för hyllningen. Här hade jag dock gärna sett en mer djupgående analys som också gick in på de respektive poeternas skilda positioner, uppgifter och relationer till kungen, verkens retoriska syften och målgrupper samt verkens distributionskanaler. Överlag hade avhandlingen kunnat tillföras ännu ett plan om den i större utsträckning diskuterat vilken roll Bellman spelade som rojalistisk ”propagandist”. I nuläget beskrivs främst hur han drevs av karriärmässiga motiv och önskade få erkännande från kungen och hovet, men några mer specifika syften med de enskilda verken behandlas sällan.

Det uttalade syftet med avhandlingen är att ”göra en mer systematisk genomgång av Bellmans panegyristiska produktion med fokus på panegyristiska motiv och retorisk formalia, och att sätta in dikterna i en litteraturhistorisk och moralfilosofisk kontext” (s. 21). Senare framhålls även att studien syftar till att uppmärksamma viktiga delar av Bellmans panegyristiska författarskap, samt i viss mån jämföra det med episteldiktningen. Det råder ingen tvekan om att Nell i sin studie genomför det hon föresatt sig, däremot kan man som läsare tycka att det är lite tråkigt att hon valt att fokusera på ”retorisk formalia”,

eller som hon också beskriver det ”retoriska strukturer”, snarare än att på ett djupare plan undersöka verkens retorik i betydelsen deras övertygande funktioner. I avhandlingen betraktas i första hand retoriken som ett regelverk till vilket Bellman förhåller sig och ett av resultaten av studien är att Bellman till största delen följer de rekommendationer som gavs i tidens retorikhandböcker. Detta är onekligen relevant och intressant att studera, särskilt med tanke på att Bellman emellanåt beskrivits som oförmögen att hantera högre genrer med mer strikta regler. På vissa ställen önskar man dock att retoriken i större utsträckning hade kunnat fungera som en metod för analyser av verkens övertygande funktioner.

En avhandling bör dock i första hand bedömas utifrån vad den innehåller, snarare än vad den inte innehåller. Som helhet är *Vivat vår Monark!* både lättläst och intressant, och ger en överskådlig bild av Bellman som rojalistisk poet och författare av kungahyllningar. Hans panegyrik sätts också in i ett historiskt, filosofiskt och litterärt sammanhang. Studien tillför ny kunskap om Bellmans dikning, även om vissa delar känns igen av den som är bekant med tiden och tidigare forskning kring Bellman. Det är även en tilltalande bok på många sätt, med vackert omslag och praktfulla färgbilder. Boken får ett mervärde för läsaren genom att den innehåller ett personregister, en bilaga med ett av de viktigare panegyristiska verken återgivet i sin helhet samt inte minst en medföljande CD med framförande av flera verk. På flera sätt ger avhandlingen intryck av att vara riktad till en bildad och Bellmanintresserad allmänhet, en målgrupp som det bara är att hoppas att den når ut till, eftersom den förtjänar att läsas och uppskattas av en bredare krets.

Annie Mattsson

Ulf Nyrén, *Rätt till jakt: en studie av den svenska jakträtten ca 1600–1789* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, 2012). 254 s.

Jaktens historia är alldeles klart ett tidigare av forskningen åsidosatt ämne. Avhandlingen ovan sveper över ett par hundra år, alltså längre tid än vad som fokuseras i den här årsskriften. (Baksidesillustrationen, Bruno Liljefors bekanta målning *Tjuvskytten* antyder ett ännu längre tids-
spann.) Den prövar också empiriskt praxis från olika delar av vårt avlånga land. Det finns en rad aspekter som kan läggas på jakthistoria. Här, jakten som social skiktning, vidare jakten som social (eventuellt homosocial) verksamhet, tillfället då man ordnade fest och äktenskap, jakten som en del av vetenskapen (så starkt under 1800-talet i fråga om taxonomi och ekologi), jakten som sport och en sorts hälsolära, som motion och frisk luft, jakten som en militär övning i att skjuta med precision, lära sig döda, jaktens moral, förstås jakten – tillsammans med fisket – som livsmedel och ekonomi, jakten som en värld för klassiska gudar och en inspiration för dikt och konst. Det finns naturligtvis mycket att säga om jaktteknologi, om mer avlägsna historiska perspektiv, jaktskrock och så vidare. Jakten ligger djupt i kulturen, tänk på Kjell Sundevalls succéfilm *Jägarna* (1996) om norrländsk civil olydnad. Och i dag finns cirka 300 000 jägare i Sveriges land.

Man skulle kunna tro att jakten med sina djupa rötter skulle stå still. Men tag till exempel viltbeståndet: klövviltet minskade kontinuerligt från 1500-talet. Linné såg aldrig en älg i vilt tillstånd. Men stammen återhämtade sig på 1800-talet, svämmade över alla gränser – och vägar – fram mot millennieskiftet. Under åren 1982 till 1985 sköts 614 892 älgar i Sverige. I dag rapporteras om en oförklarlig sjukdom som drabbat arten. Till nutidens tecken hör också vildsvinets återkomst, det raskt ökande antalet kvinnor med bössa och – som sagt – forskning om jakthistoria.

Nyrén har delat upp sin avhandling i sju tydliga kapitel, ett inledande om forskning, teori och så vidare, ett om lagstiftningen, ett om debatten främst i riksdagen. Sedan följer tre starkt empiriska kapitel med fall hämtade ur domboksmateriel, saköreslängder och liknande, det första om jaktbrott i Mark i sydvästra Västergötland, det följande med rapporterade fall från olika landsortshäraden i Uppland, Småland, Värmland med flera, det sista koncentrerat till Öland och den kungliga jaktmarken vid södra udden. Jakten kan grovt talat gå från ett tidigare oregerlat tillstånd till att under stormaktstiden bli ett adelsprivilegium, för att 1789 – före franska revolutionen bör kanske tilläggas – knyts till jordinnehav. Adelsståndets vunna jakträtt förmådde de ofrälse riksdagsstånden inte rubba men rättsmaterialet visar att delar av allmogen aldrig accepterade förlusten av sina gamla möjligheter till överlevnad, kanske ekonomisk vinning eller – med ett tredje motiv – tillfredsställelsen av jakten som spänning. Nyrén undersöker inte minst hur tjuvskytte blev till en vardagligt motstånd när andra vägar stängts. Som adelselitens motiv framhävs deras lust till lyx och status, med andra ord Torstein Veblens berömda begrepp "conspicuous consumption".

Avhandlingens tyngd ligger i genomgångarna av det stora rättsmaterialet, som brutits ner till tablåer och tabeller. Det finns en rad underteman som inte riktigt får plats, till exempel de sammanhang som tjuvskytten tilldrog sig i. Man kunde ha önskat mer av närläsning – men det hade blivit en annan bok, kanske en roman. Men vad hade det betytt att i stället för att betona den åtrådda jakträtten på högviltet att undersöka motsaten, det vill säga jaktplikten, att döda rovdjur? Också om fisket tvistade man, laxen var inte allmogens mat. Hur var det med säljakten? Prästerskapet argumenterade listigt men förgäves för att de behövde kunna bjuda fina gäster på hare. Förbi skymtar bara deras och skapelseberättelsens rättvisekrav att naturen är till för människan. Det teologiska

och lärda källmaterialet verkar inte utnyttjat, det senare i bemärkelsen akademiska avhandlingar på temat *De venatione* och liknande.

Ämnet har många möjligheter och det är förstås förståeligt att avgränsa sig som författaren gjort. Ämnets omfattning framgår om inte annat av Richard Kjellbergs bibliografi *Den svenska jakten i litteraturen* (1991) som upp-tar sammanlagt 2 200 poster. En del saknas förstås i Nyréns avhandling. För en bredare kulturhistorisk framställning kunde man till exempel framhålla Bertil Rapps nu mer än halvsekelgamla *Djur och stilleben i karolinskt måleri* (1951) liksom artiklar i Signums *Svenska kulturhistoria*. Nyrén har gått till källorna och

tagit ett fast grepp på sitt ämne. Han skriver: "Studien av den svenska jakträtten under åren ca 1600–1789 har tillfört ny kunskap om hur transfereringen av jakträtt ägde rum samt hur delar av allmogen reagerade." Recensenten, som kanske är den som ska döma om nyhetsvärdet, håller med. Som bilagor finns bland annat avtryckta 1647 och 1664 års stadgor. Jag kan sörja över att ortografin moderniserats. Ska inte akademiska läsare klara av äldre text i deras originalavfattning? Register saknas som numera verkar brukligt i historiska avhandlingar.

Gunnar Broberg

Sabine Arnaud et Helge Jordheim (éds.), *Le corps et ses images dans l'Europe du dix-huitième siècle / The Body and Its Images in Eighteenth-Century Europe* (Paris: Honoré Champion, 2012). 376 s.

I artikeln "Corps" i *l'Encyclopédie* påminner d'Alembert om att tongivande filosofer genom historien, ända fram till Berkeley, ansett att man ej kan veta något om kroppars existens, endast om hur sådana uppfattas ("esse est percipi"). Men i sin "Discours préliminaire", inledningen till samma verk, tar han själv tydligt ställning mot denna uppfattning genom att driva tesen att sinnenas eget vittnesbörd måste anses vara ett fullgott bevis för att det kroppsliga faktiskt finns till.

Vägnande uttalanden i empirisk anda som detta (jfr den föreliggande artikelsamlingen, s. 7) bidrog utan tvivel till att skänka legitimitet åt en ökad inriktning på kroppen och det kroppsliga i sin tids vetenskapssamhälle. Bland vägröjarna för den sedan minst ett par forskargenerationer mycket omfattande kartläggningen av kroppsuppfattningens historia nämns i bokens företal (s. 16) Georges Vigarello, Alain Corbin och Jean-Jacques Courtine, liksom de i Sverige kanske mera välkända Michel Foucault, Roy Porter och Arlette Farge. Det är ingen tillfällighet att flera av dessa föregångare hade 1700-talet i fokus. Den stora skillnaden mellan dem och de här publicerade, företrädesvis unga forskarna är att de senare inte haft

föregångarnas encyklopediska och syntetiska ambitioner utan valt att inrikta sig på enskilda och klart avgränsade studieföremål – på gott och ont, vill man tillägga, eftersom det lett till en ganska splittrad läsoplevelse.

Förordet till denna bok om "kroppen och dess bilder i 1700-talets Europa" har undertiteln "Upplysningens kropp" ("Le Corps des Lumières"). Den bärande avsikten är alltså att belysa olika aspekter på det kroppsligas roll under upplysningstidevarvet. Elegant men en smula kryptiskt anges kroppens historia vara "ett filter" för kulturhistorien. Begreppet "kropp" undandrar sig som känt entydiga tolkningar, och tidens ordböcker noterade redan en rad överförda betydelser hos dess franska motsvarighet ("corps"), utöver den rent konkreta grundbetydelsen, såsom "huvud-innehåll", "sammanhang", "samling", "sällskap", "kår". Artikelsamlingen är i sig själv en corpus av texter om kroppen ("un corps sur le corps"), sammanförda, som det vill synas, utan annan grund än denna gemensamma utgångspunkt.

De femton bidragen fördelar sig symmetriskt på tre sinsemellan lika stora underavdelningar, nämligen fem som behandlar kroppen som uttryck för politiska realiteter, fem som undersöker olika sätt att tolka kroppsliga signaler och fem som studerar hur kroppen ska kunna kontrolleras. Nio av artiklarna är på engelska och sex på franska.

I den första avdelningens inledande uppsats utgår den norske idéhistorikern och litteraturvetaren Helge Jordheim (universitetet i Oslo) från Ernst Kantorowicz klassiska studie över den medeltida uppfattningen att det förelåg en syntes mellan religion och politisk makt i furstens fysiska person, *Die zwei Körper des Königs* (1957).

Föreställningen om en analogi mellan staten och furstens person är urgammal och fick ett klassiskt uttryck i Ludvig XIV:s berömda yttrande: "Staten, det är jag". Intresset för furstens yttre gestalt var alltsedan medeltiden stätt i tillväxt och kulminerade i samband med de olika manifestationer som omgav en härskares död. Detta bidrog till att kungliga och furstliga begravningar blev gängse litterära motiv (topoi) i det sena 1700-talets politisk-teologiska diskurs. Fascinationen inför furstens kropp gav upphov till en rad nya frågeställningar. Hur skulle man förhålla sig till det faktum att en suverän härskare tycktes vara underkastad samma förgänglighet som sina undersåtar? Vari bestod egentligen den särart man ville tillskriva honom? Teologer, jurister och filosofer enades i en strävan att skapa en ideologisk grundval för tron på maktens översinnliga kontinuitet. De upprättade en form av dualism i synen på den furstliga lekamen. Medan undersåtarna endast hade en "naturlig", dödlig kropp sågs fursten som bärare av två kroppar, en "naturlig" och en "övernaturlig" eller "politisk". Hans "naturliga" kropp var underkastad samma dödlighet som alla andras, medan den "politiska", odödliga kroppen övertogs av den rättmätige arvtagaren i samma stund som denne inträdde i sin företrädares värdighet, vilket innebar en garanti för dess "eviga" fortbestånd. Men i takt med den upplysta absolutismens framväxt ägde en förskjutning rum i riktning mot en "avpolitiserad" av furstens kropp, till förmån för ett mera "antropologiskt", det vill säga emotionellt och psykologiskt sätt att uppfatta denna. Enkelt uttryckt sågs inte längre härskarens stofthydda

som en inkarnation av den världsliga och den kyrkliga makten utan som en kropp lik andra kroppar.

Inom litteraturen återspeglas detta förändrade synsätt i det faktum att den gamla furstespeglarna, denna "handledning" för härskare, minskar i betydelse. Denna sekelgamla genre åtnjuter visserligen alltjämt en viss popularitet men ersätts gradvis av den borgerliga bildningsromanen, där Goethes *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (1795–1796) utgör den avgörande vändpunkten.

I sin "Likpredikan över en furstemage" ("Leichenpredigt auf einen Fürsten-Magen"), som ingår i arbetet *Komischer Anhang*, valde Goethes samtida Jean Paul en annan väg till förnyelse av det litterära landskapet. Denne Rousseau-lärjunge, som brukar utpekas som upphovsman till begreppet *weltschmerz*, var samtidigt en vass humorist med en dragning till det absurda, som för tankarna till Laurence Sterne. Jordheim har valt denna text av för att visa hur Jean Paul på ett i hans tyska hemmiljö chockerande sätt tillgrepp satiren som vapen mot kvardröjande absolutistiska värderingar. Pauls manuskript sändes till censurmyndigheten i Berlin 1799, refuserades oväntat av denna normalt ganska liberala institution och returnerades, "dränkt i giftigt bläck", till författaren, en månad senare. Det publicerades likafullt, något bearbetad, år 1802. Denna vanvördiga "likpredikan" över en fiktiv furste behandlar inte som traditionen krävde den döde furstens person och bedrifter i allmänhet utan en specifik och rent kroppslig funktion hos denne, nämligen den furstliga magens peristaltik! Härigenom åstadkoms en komisk överdrift som får tanken på den dödes mystiska fortlevnad att falla på sin egen orimlighet. Genom att framställa tillfredsställandet av aptiten som furstens viktigaste syssla berövar Jean Paul honom hans värdighet, han "dekonstruerar" hans överhetliga auktoritet. Jordheims avsikt tycks vara att visa på hur upplysningen lade grunden för en modern, "demokratisk" uppfattning av

kroppen genom att stegvis beröva den alla metafysiska konnotationer.

Givetvis kan man i ett arbete som detta inte undgå att även möta en reflexion över Rétif de La Bretonne och hans sätt att gestalta den prostituerade kvinnan. Ann Lewis (Birkbeck College, London) påminner om att den prostituerade är en allestädes närvarande gestalt i fransk 1700-talsfiktion. Artikeln behandlar främst Rétifs "tvillingromaner" *Le Paysan pervers* (1775) och *La Paysanne pervers* (1784). I motsats till den "försociologiska" studien *Le Pornographe* (1769) är dessa ymnigt illustrerade, vilket lockat Ann Lewis att pröva möjligheten till en ikonografisk analys av Rétifs sätt att karakterisera en prostituerad och hennes sociala och moraliska status.

I författarens projekt ingick inte bara att skildra utan också att reformera prostitutionen. Rétif hyste medkänsla med prostituerade kvinnor, som vid denna tid sågs som omoraliska men kanske också naiva och inte nödvändigtvis kommersiellt inriktade. Detta är bakgrunden till *Le Pornographe*. Att vara "pornograf" var närmast en vetenskaplig syssla för Rétif, som särskilde inte mindre än tolv kategorier av "fallna kvinnor". Han relativiserar därigenom synen på dessa och understryker att det i första hand är prostitutionens sociala utformning, inte företeelsen i sig eller de fördömande värderingar den kommit att mötas av, som är skadligast för dessa "förlorade", "olyckliga" eller "offentliga" kvinnor. Rétif pekar på hur kvinnor i andra kulturer och under äldre historiska skeden kunnat välja prostitution som en temporär syssla i sina liv, som de sedan lämnat för att åter integreras i samhället. Inrättandet av statliga bordeller ser han som en metod att skydda kvinnans kropp från smitta, förlust av fertilitet, abort, våldtäkt och våld.

När det gäller den "perverterade bondflickan" Ursule visar det sig att många av bilderna verkligen föreställer bordellscener, med såväl kunder som kopplare närvarande. Men få av dessa uppvisar sådana symboliska accessoarer

som skulle kunna knytas till just prostitution (penningpåsar, klädsel). Lewis jämför med Hogarths berömda gravrsvit "The Harlot's Progress" (1732) och finner att dess huvudprotagonist Moll Flanders, förutom att hon nästan från början utmärks genom sina muscher, som för övrigt kan beteckna såväl könsjukdom som ett affekterat och inställsamt beteende, också intar utmanande positioner som understryker hennes lösaktighet. När det gäller Rétifs Ursule så finner Lewis egentligen ingenting annat än just "skönhetsfläckar". Rörelseschemat på bilderna uttrycker, förutom ett relativt oskuldsfullt "galanterie", endast passivitet och maktlöshet, också i sammanhang då hon utsätts för extremt (sexuellt) våld. Ursule förblir fysiskt attraktiv, vilket Lewis tolkar som ett uttryck för Rétifs feminina ideal. I motsats till "den perverterade bondpojken" Edmond kan hon återvinnas till ett dygdigt liv.

Paola Martinuzzi (Università Ca' Foscari, Venedig) har valt en något udda aspekt på kroppslighet, nämligen "hämmad" sådan – med raffinerade kompensatoriska metoder såsom textskyltar för aktivering av publiken – när hon diskuterar "stumma kroppars roll" i den parisiska marknadsteatern ("théâtre de la foire"), under de år i början av 1700-talet då dess aktörer av konkurrensskäl var förbjudna att använda sina röster i tal och musik. Sedan Italienska teatern år 1697 stängts på kunglig befallning övergick många erfarna italienska skådespelare till marknadsteatrarna och införde där de danser, den gestik och den mimik som utmärkte Commedia dell'Arte-traditionen. Martinuzzi menar att man därmed skapat en ny sorts materialitet i det teatrala uttrycket, en "öppen", "gränslös" och "kosmisk" kropp, "un corps grotesque", samt ett burleskt, "karnevaliskt" spelsätt i Bakhtins anda, vars huvudsakliga funktion var att ge uttryck för en i grunden frisk, folklig reaktion mot ett sjukt samhälles rigida och slutna former.

Helge Jordheims medredaktör, den franska medicinhistorikern Sabine Arnaud (Texas

A&M University), bidrar i sin inledningstext till den andra underavdelningen med en studie över några av 1700-talets vanligaste och mest "användbara" diagnoser, nämligen "hysteri" och "vapörer". De kunde brukas för att fånga upp en rad skilda symptom, såsom konvulsioner, svimningar och kataleptiska anfall (stelhetstillstånd). I likhet med Karin Johannisson noterar Arnaud att "hysteriska vapörer" uppfattades som utpräglat kvinnliga sjukdomar. Männan tenderade i stället att drabbas av de något högre statusrankade tillstånden "melankoli" och "hypokondriska vapörer".

Sabine Arnauuds forskning bygger på ett omfattande dokumentärt material, som hon bland annat funnit i universitetsbiblioteket i Lausanne och, originellt nog (enligt uppgift i en nätitervju), i påvepalatsets arkiv i Avignon. Den är inriktad på hur nya medicinska insikter tillkom och spreds under 1700-talet. Utöver rent medicinhistoriska frågor intresserar hon sig för epistemologiska spörsmål, med sidoblickar mot litterär kritik, filosofi och politik. Önskan att hålla samman så skilda discipliner och betraktelsesätt har resulterat i en ganska intrikat "mix", där man som läsare lätt riskerar att gå vilse. Man saknar också i det längsta den fokusering på det kroppsliga som skulle vara den bärande principen i detta sammanhang.

Läkarens egna observationer började på 1700-talet tillmätas allt större vikt. Patienters symptom och egna uppgifter om sitt hälsotillstånd antecknades, liksom olika former av terapeutiska åtgärder. En avgörande förutsättning för psykoanalysens genombrott, 200 år senare, och de framgångar denna metod skulle komma att skörda var, som Arnaud betonar, kravet på absolut ärlighet i förhållandet mellan läkare och patient. I stark kontrast till detta var, enligt hennes uppfattning, den typiska 1700-talspatienten indragen i en raffinerad form av "kurragömmalek" både med sig själv och med sin läkare, ett slags spel där han eller hon till exempel förväntades använda olika strategier för att (omedvetet) simulera, dölja

eller förneka att en viss sjukdom förelåg. Om patienten verkligen var sjuk troddes själva lockelsen i det passiva och bekväma levnadssätt läkaren föreskrev kunna leda till att han eller hon genom diverse avledningsmanövrer försökte motarbeta sitt eget tillfrisknande. Doktorn måste därför även han uppträda "sveklfullt", såtillvida att han först med olika medel, som kunde gå från smicker till hot, sökte vinna patientens förtroende för att på detta sätt förmå vederbörande att avslöja sina hemligheter. När han slutligen trodde sig ha ställt en korrekt diagnos, måste han försöka övertala den sjuke till den behandling han ansåg lämplig och om detta misslyckades inta en sträng hållning, där han varnade för konsekvenserna av patientens attityd genom skrämmande skildringar av vad som skulle kunna inträffa om ordinationen inte följdes. Själva vagheten i diagnoser som "vapörer" eller "hysteri" gjorde det särskilt lockande att tillgripa (och missbruka) dessa. Till sist kommer här den sjukes kropp in i bilden, som bärare av ett slags "utslagsröst". Kroppen kunde ju inte "ljuga" om sin eventuella sjukdom och om den finns måste den manifesteras, exempelvis genom sin inverkan på patientens psyke, hans eller hennes vilja och drömmar.

Françoise Dervieux (Université d'Orléans) tar upp försök inom 1700-talskonsten att studera och tyda drömmar genom iakttagelser av sovande. Romanlitteraturens skildring av drömtillstånd har starkt påverkats av Renoncours mardröm i Prevosts *Mémoires et aventures d'un homme de qualité* (1728–1731). Utöver själva drömmen skildras i boken den drömandes kroppsliga reaktioner, hur han faller ur sängen och vaknar badande i svett. Rousseau, Sade och Rétif de La Bretonne har skapat liknande scener som tas upp till granskning. Utöver litterära verk analyserar Dervieux bokillustrationer och målningar, främst Füsslis berömda "Mardrömmen" (1782), föreställande en sovande kvinna som rids av maran i form av en demon. Kvinnans attityd är ambivalent, hon

vill både fly och ge sig hän. En sådan acceptans av den egna drömmen kunde godtas om den endast präglades av erotiska antydningar och ett lätt libertinskt anslag. Skildringar av drömmar av mörkare, mera skrämmande karaktär, som tycktes stå i förbindelse med okända och fantastiska världar och innehöll drag av grymhet eller masochism, uppfattades som mera provocerande och väckte följaktligen skandal.

Sophie Vasset (Université Diderot, Paris) studerar hur smärta beskrevs i tidens medicinska litteratur och i skönlitteraturen (med avgränsning till det brittiska språkområdet). Det handlar både om subjektiva redogörelser för egna smärtupplevelser och om försök att förmedla andra människors smärta. Svårigheterna är uppenbara, eftersom det ligger i smärtans natur att den är "obeskrivbar" ("unspeakable"). Vasset strävar inte efter att upprätthålla en strikt genregräns mellan medicinsk facktext och litterär prosa, då hon inte anser att någon sådan existerade vid denna tid. Hon finner att en mångfald av skilda narrativa strukturer kunde komma till användning i försöken att återge "smärtsamma upplevelsers komplexa subjektivitet" (s. 216).

Redogörelserna är oftast författade a posteriori, som när läkaren och författaren George Cheyne, som för övrigt räknade Alexander Pope, John Gay och Samuel Richardson bland sina patienter, i *The English Malady* (1733) redogör för hur han botade sig själv från ett svårt psykiskt och fysiskt lidande orsakat av omåttlighet i fråga om mat och dryck, genom att övergå till en vegetarisk diet. Den huvudvärk, yrsel, ängslan och skräck han upplevde antog moraliska dimensioner och fick honom att känna sig som en brottsling med ett damoklessvärd hängande över sitt huvud som ett "dödens massiva verktyg" (s. 202).

En annan författare och läkare, Tobias Smollett, som själv led av tuberkulos och alltså hade egen erfarenhet av svår smärta, låter i *The Expedition of Humphry Clinker* (1771) bokens huvudperson Matthew Bramble företa en långresa

för att finna bot för sin gikt. I breven till sin läkare doktor Lewis finner han i beskrivningen av sin på annat sätt olycksdrabbade skyddsling (och, som det skall visa sig, oäkta son) stalldrängen Humphry Clinkers lidanden ett sätt att kanalisera sin egen ångest och smärta.

Henry Fieldings *Journey of a Voyage to Lisbon* (postumt utgiven 1755) är ett exempel på hur en författare gett en simultan beskrivning av upplevelser av sjukdom och lidande. Fielding led av gikt, astma med mera och dog i Lissabon, i vars milda klimat och spa-anläggningar han hoppats finna lindring. I sitt företal lägger han sina svåra upplevelser i fiktiva vänners mun. Därigenom kunde den tidigare ironiskt distanserade författaren tillåta sig att ge ett mera inlevelsefullt och känslomässigt uttryck för sitt lidande.

Daniel Defoes *Journal of the Plague Year* (1722) är ett exempel på hur en författare sökt skildra andra människors lidande. Defoe skildrar fasansfulla händelser men poängterar också att "melankolisk galenskap" kan döda lika väl som pesten. Han vill berätta om den mänskliga naturens oerhörda kapacitet att uthärda svåra villkor och tvekar, boken igenom, mellan religiösa, medicinska och historiska förklaringsgrunder till denna. Den inlevelse och medkänsla med patienten som det tidiga 1700-talets läkare började ge uttryck för definieras av Thomas Laqueur som "the humanitarian narrative".

Efter ett antal bidrag som i varierande grad präglas av teoretiska kopplingar och ibland ganska komplexa resonemang möter vi i avdelning tre även exempel på mera jordnära problemställningar. Det handlar hos Naoko Seriu (CNRS, Lille III) om hur man i rent konkret mening strävade efter att forma och behärska kroppen och dess olika delar. Frankrikes nederlag i Sjuårskriget ledde till en ny medvetenhet hos de styrande om nödvändigheten av att förbättra soldaternas fysiska fostran. Intensifierad exercis och övningar i självdisciplin sågs som avgörande. Fotfolket rekrytera-

des huvudsakligen bland lantarbetarna. Dessa ägde visserligen fysisk styrka och uthållighet, men detta visade sig otillräckligt när de skulle omformas till effektiva soldater. De måste nu även kunna samverka, lyda order och ge prov på snabbhet och smidighet. Särskilt fann man att soldater som rekryterats ur äldre ålderskategorier misslyckades med att anpassa sin kropp till de militära kraven. Det framgår av brev och anteckningar att de ibland upplevde detta som personliga misslyckanden.

Boken avslutas med en studie över en i sammanhanget viktig kroppsdel – foten. Det handlar dock inte för Laurent Turcot (Université du Québec, Trois-Rivières) specifikt om krigarens fot utan om hur foten i allmänhet blir föremål för ett medicinskt intresse, som leder till den vetenskapliga ortopedins uppkomst (genom Nicolas Andry, 1741). Inte långt därefter börjar man även uppmärksamma foten, dess form, storlek och utseende, som ett uttryck för modets skiftningar.

Utöver de åtta artiklar som här blivit föremål för längre eller kortare resuméer innehåller boken sju som tyvärr måst lämnas därhän. De behandlar i tur och ordning implikationerna av att Franska republiken år II lät inkarnera sig själv som en halvnaken aktris föreställande rättvisans, förnuftets och frihetens gudinna (Sanja Perovic, King's College, London), barockens förkärlek för att avbilda den furstliga kroppen som en olympisk gud eller hjälte, på samma gång "sacer" och "profanus" (Stephan W. Römmelt, Westfälische Wilhelms-Universität, Münster; jfr Jordheims ovan relaterade artikel), *A Treatise of the Hypochondriac and Hysterical Passions* av den så kallade "Man-devil", filosofen och ekonomen Bernard de Mandeville, vars verk Dr. Johnson ansåg att varje ung man borde ha i sin bokhylla (Craig Carson, University of Chicago), hur estetik och fysiologi ställdes samman genom ett organiserat studium av bland annat läs- och brevskrivningsvanor (Alexandre Wenger, Université de Genève), medicinens förhållande till lagstiftning och

politik hos Montesquieu (Denis de Casabianca, Marseille), Robinson Kruse som en i första hand etisk berättelse, avsedd att illustrera filosofen och apologeten Robert Boyles tanke i *The Christian Virtuoso* (1690) att människans plikt är att studera och förbättra naturen utifrån sina olika behov (Sorana Corneanu, universitetet i Bukarest) och, slutligen, kopplingen mellan smak och matsmältning på 1700-talet. Om matsmältningen tidigare uppfattats som ett slags förlängd matlagning hävdade den nya tidens kockar tvärtom att deras kulinariska ansträngningar utgjorde en form av förberedande matsmältning. Louis-Sébastien Mercier återger i *Tableau de Paris* skrönan om kocken som serverar sin herre sina egna läderbyxor, "efter att ha låtit dem koka och marineras i den mest aptitretande buljong" (citerat s. 311; Sean Takats, George Mason University, Virginia).

Boken bygger på ett symposium för "unga 1700-talsforskare" vid den prestigefyllda medicinska fakulteten i Montpellier, hållet i juni 2007. Det rör sig om en serie "gesällprov", kanske mera inriktade på att visa upp en godtagbar grad av individuell yrkesskicklighet än att redovisa resultat av ett vetenskapligt teamwork. Artiklarna är välskrivna och väldokumenterade och inleds ofta med ett intresseväckande, anekdotiskt anslag. Men den kontinentala retoriken kan ändå ibland kännas tyngande för en skandinav, som mera lockas av stilideal som enkelhet och klarhet.

Det tog fem år innan dessa handlingar kunde utkomma i bokform. Detta är på intet sätt ovanligt eller förvånande men påminner oss ändå på nytt om de snäva villkor som gäller för humanistisk forskning. Catriona Seth från universitetet i Nancy och Caroline Warman från Jesus College i Oxford, som svarat för editeringsarbetet, tackar i förordet Sabine Arnaud och Helge Jordheim för den "fasthet och diskretion" varmed de lett seminariet, som stått under beskydd av Société Internationale d'Étude du dix-huitième Siècle (SIEDS/ISECS) och dess franska och brittiska dot-

terorganisationer samt universiteten i Oxford och Rouen. Engagerade mecenater som tycks ha valt att vara anonyma avtackas också för sitt finansiella stöd.

Vad som inte nämns är att det krävts ett visst mått av både metodologisk kompromissvilja och överseende med avvikelser från den tänkta ämnesinriktningen för att hålla ihop en så mångskiftande samling bidrag. Titeln "Kroppen och dess bilder" – avbildningar? representationer? metaforer? – lider av en viss vaghet och är kanske avsiktligt vald för att lämna maximalt spelrum för medarbetarna. Framtiden får utvisa vilka uppslag och insatser som blir mest fruktbara bland blommorna i denna brokiga bukett.

Sven Björkman

Aina Aske & Maria Forneheim (red.), *Västerhavets kulturarv: kulturmöter i skandinavisk periferi* (Göteborg & Larvik: Göteborgs stadsmuseum & Larvik kommune, 2011). 165 pp. [<http://www.vesterhavetskulturav.info/LinkClick.aspx?fileticket=K4sIRoaI8p0%3d&tabid=823>]

Denne antologi er et led i et EU-program "Interreg IVA, Västerhavets kulturarv", der blev gennemført i årene 2009–2011, og som også blev støttet af norske midler. Projektets mål var at formidle den fælles kulturarv omkring Kattegat-Skagerrak med sigte på at "revitalisere den vardagsintegration som tidligere fanns i Kattegat-Skagerrakområdet under 1700-talet". Midlerne har især været vandreudstillinger på museer samt kurser og seminarer. Ledende i arbejdet har været Larvik museum og Göteborgs stadsmuseum, hvorfra de to projektledere og redaktører også kommer. Det kunne godt have været nævnt i forordet, at der i 1980-erne var et tilsvarende "Kattegat-Skagerrak"-program, der blev finansieret af forskningsrådene i Danmark, Norge og Sverige, hvor der blant annet

fra Danmark deltog Poul Holm, der udmøntede forskningsresultaterne i sin disputats fra 1991, *Kystfolk: kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*.

Antologiens forfattere har enten været tæt på projektets ledelse eller har medvirket med oplæg på møderne. Bidragene er inddelt i tre hovedafsnit: 1) Teoretiske overvejelser om regional i modsætning til national historie; 2) Kulturmøder på tværs af tid og rum i regionen; 3) Afsluttende artikler med fokus på nutiden. Det må desværre siges, at såvel bogens hovedtitel som dens undertitel er misvisende. Vesterhavet er for danske og norske læsere ensbetydende med Nordsøen, og kun i det vestlige Sverige betyder "Västerhavet" Kattegat og Skagerrak. Det er ligeledes svært at se disse havområder som en perifer region i Skandinavien. Der er ganske vist herfra langt til Stockholm, men relativt kort afstand til Oslo, Göteborg og København. Når projektet direkte har som mål at undersøge og formidle kulturen i regionen omkring Kattegat og Skagerrak i 1700-tallet, så burde dette fremgå af bogens titel.

Det er naturligvis umuligt på denne afmålte plads at referere samtlige tolv bidrag. Generelt må det siges, at de hver for sig er interessante og læseværdige, men det kniber undertiden med at se deres relevans for projektet. Den indledende artikel "Västerhavets kulturarv-fines den?" er skrevet af Arne Bugge Amundsen, som er professor i kulturhistorie ved Universitetet i Oslo. Artiklen handler nu mest om den nationale norske historieskrivning, der selvfølgelig var meget vigtig i bestræbelserne på at skabe en norsk national identitet efter 1814. Han vover vist pelsen ved på side 12 at skrive: "Det var tilfældighederne som skapte den nye norske staten". Anmelderen har ellers lært, at det nærmest var en naturlov, at det nationalt bevidste norske folk brød ud af 400-års natten. Amundsen besvarer ikke spørgsmålet, som rejst i artiklens overskrift. Han nøjes med at konstatere, at eliten tydeligvis havde den sam-

me materielle kultur på herregårdene omkring havet, hvilket yderligere uddybes i artiklerne af Britta Andersen (Gammel Estrup), og Lars Jacob Hvinden-Haug (Larvik). Dertil kan man tilføje, at dette jo ikke var noget specielt for Kattegat-Skagerrakregionen, men den samme kultur fandtes i hele Nordeuropa.

Den for nyligt afdøde lektor ved Århus Universitet, Niels Kayser Nielsen, har forfattet en generel artikel om "transnational kultur i Kattegat og Skagerrak". Poul Holm viste i 1991, at før fredsslutningerne 1645/1658 var der stærke øst-vest-gående såvel økonomiske som kulturelle forbindelser over Kattegat mellem Halland, Bohuslen og Jylland, men at de derefter blev afløst af nord-sydgående aktiviteter. Niels Kayser Nielsen fremhæver i tilknytning til Nils Erik Villstrand, at før afslutningen af Store Nordiske krig i 1720 var der længere østpå en tilsvarende øst-vestgående akse, der startede ved Nyenskans (fra 1703 kaldet Skt. Petersborg) og gik over Finland og Ålandsøerne til Stockholm og over land til Göteborg. Især efter afståelsen af Finland i 1809 blev også denne akse vendt til retningen nord-syd. Han mener endvidere, at i Norge var det kun odelsbønderne, der var rigtige nordmænd, mens grevskaberne i Vestfold var minder om danskerne. På tilsvarende måde var det i Danmark efter 1864, hvor de virkelige danskere boede i København, "da vi var sluppet af med de fæle nordmænd og slesvig-holstenere".

Som eksempler på transnationale kulturtræk nævner Kayser Nielsen, at man på Skagen spiser tranebær til stegt rødspætte ligesom i Norge og Sverige, mens man i Ålbæk og Frederikshavn spiser tyttebær og tilmed noget så vederstyggeligt som brun sovs til stegt fisk, noget ingen andre danskere kunne finde på. Men det gør man også i Halland. Så det transnationale kulturmøde er hermed dokumenteret. Det undrer mig lidt, at hverken i denne eller nogen af de andre artikler i bogen nævnes den norske skudehandel på Nordjylland især

Jammerbugten. De fladbundede skuder gik helt ind på sandstranden og lossede deres ladning af jern og træ, hvilket der var massiv mangel på i Nordjylland, mens de til gengæld tog korn med tilbage. Det kunne også bemærkes, at de danske landmænd fra 1735 til 1788 havde monopol på at producere korn til det umættelige norske marked, på samme måde som nordmændene havde et jernmonopol i Danmark. Det fremmede naturligvis også kontakterne over Skagerrak. Det er der ikke noget tilfælde, at den høje, fossile kystklint langs Jammerbugten ved Slettestrand hedder Lien, lige som der er en meget besøgt Skt. Olavs kilde.

I det første Kattegat-Skagerrakprojekt fremførte Peter Ludvigsen på et symposium i 1981 synspunktet, at der var en særlig Vesterhavsregion bestående af små bebyggelser med ensartet økonomisk og kulturelt præg, hvor kontakten over havet var et naturligt element "bestemt af den komparative mangelstruktur" (citeret af Christer Ahlberger i artiklen "På spaning (spor) efter Västerhavets kulturarv", s. 68). Poul Holm (1991, s. 15) gik imod dette, da han mente, at købstædernes rolle for handelen var meget større end kysthandelen. Christer Ahlberger fortsætter i bogen denne interessante diskussion ved at fremhæve, at til trods for de blomstrende købstæder var der alligevel en fælles kystkultur rundt om Kattegat-Skagerrak. Det sidste ord er forhåbentlig ikke sagt i denne sag.

Per Hallén fra Ekonomisk-historiska institutionen på Handelshøjskolen i Göteborg har bidraget til værket med en stor og perspektivrig artikel om de økonomiske strukturer i 1700-tallet omkring "Västerhavet". Selv om København hele tiden var den eneste rigtige storby i regionen, viser Per Hallén hvordan Göteborg fik en mere og mere dominerende placering som den centrale handels- og søfartsby blandt andet på bekostning af Ålborg. Det har i oversigtslitteraturen hidtil været overset, at Kattegat ligesom i 1500-tallet oplevede et nyt sildeeventyr i den sidste halvdel af

1700-tallet, hvor sildestimerne fra omkring 1750 forlod Limfjorden og farvandet ud for Ålborg for igen at vise sig ved den nu svenske vestkyst. Den saltede sild blev især eksporteret til østersøområdet, hvorfra skibene medtog hør, hamp og korn. Saltet blev hentet i havne i Portugal og Middelhavsområdet, hvortil der blev leveret sildeolie (tran) samt kolonialvarer, der var hentet i England til gengæld for svensk træ og jern. Næsten alle havne i den østlige del af "Västerhavet" var involveret i denne fangst, saltning og handel, og de store handelshuse i Göteborg var engagerede i at skaffe kapital og skibe ofte på kredit fra Holland og England. Det er lidt mærkeligt, at Per Hallén tilsyneladende ikke har brugt Øresundstoldregnskabene i sin undersøgelse. De har ellers de sidste år været meget let tilgængelige på nettet (<http://www.soundtoll.nl>).

Særdeles interessante er også Britta Andersens artikel om herregården Gammel Estrup i Jylland som et symbol på magt og Jesper Munk Andersens undersøgelse af lensgrevinde Benedicte Margrethe Brockdorffs skiftende positioner i det danske-norske rige under enevælden. Det samme er tilfældet med de tilsvarende bidrag af Lars Jacob Hvinden-Haug om herregården og parken i Larvik, som også behandles af Aina Aske og Gro Stalsberg. Men som tidligere antydet, er der ikke gjort meget ud af de nordiske aspekter i disse arbejder, og det var vel egentlig meningen med at gøre dem til en del af projektet, lige som det er svært at se, at de bidrager til dets målsætning om at revitalisere den hverdagsintegration, som fandtes i området i 1700-tallet, selv om anmelderen har fået stor lyst til at besøge Larvik. Afslutningsvis skal jeg fremhæve, at til trods for de kritiske bemærkninger er der tale om en god og spændende bog, der forhåbentlig vil inspirere mange til at gå videre med de enkelte emner i et nordisk eller europæisk perspektiv.

Karl-Erik Frandsen

Pierre-Yves Beaurepaire, Kenneth Loiselle, Jean-Marie Mercier & Thierry Zarcone (red.), *Diffusions et circulations des pratiques maçonniques XVIIIe–XXe siècle*, Franc-Maçonneries I (Paris: Classiques Garnier, 2012). 355 s.

Med standardverk som *L'Europe des francs-maçons* (2002) och *La France des Lumières* (2011) har historikern Pierre-Yves Beaurepaire framträtt som en av Frankrikes främsta uttolkare av idéutvecklingen under 1700-talet. Ett genomgående tema i hans forskning är begreppet *sociabilité* (sociabilitet) – här med betydelsen av de faktorer som förenar personer i sociala praktiker – liksom frågan om hur upplysningens idéer spreds genom olika kulturella och diplomatiska nätverk. Titeln på samlingsvolymen, *Diffusions et circulations*, utgör således i sig en programförklaring för huvudredaktören Beaurepaires teoretiska utgångspunkt i uppkomsten av sällskap med politiska och religiösa ideal som utvecklas och sprids. Artiklarnas fokus ligger på frimurarlogernas ideologi, deras transnationella "diffusion", inbördes samverkan med och inverkan på övriga samhället. I linje med tanken om en "kongregationalistisk" mångfald inom och mellan dessa sociala praktiker, har den nya bokserien, vari denna volym utgör första delen, döpts i pluralis till "Franc-Maçonneries".

I inledningen "Quel avenir pour les *Masonic studies*?" ger Beaurepaire en historiografisk översikt över forskningen om fenomenet frimureri såsom den etablerats från 1980-talet fram till idag. De mest framträdande forskarna presenteras: amerikanarna Margaret Jacob (UCLA), Kenneth Loiselle (Yale) och Jessica L. Harland-Jacobs (University of Florida), Janet Burke (Arizona State University); italienarna Gerardo Tocchini (Università Ca' Foscari Venezia) och Vincenzo Ferrone (UNITO); tyska Stefan-Ludwig Hoffmann (Universität Bielefeld/University of California, Berkeley); Andreas Önnersfors (Lunds universitet). Beaurepaire utpekar därefter de forskningscentra

som ägnat sig åt tvärvetenskaplig forskning om frimureri, till exempel University of Sheffield, Canonbury Research Center i London med flera. Han noterar att frimurare länge har intresserat sig för och dokumenterat sin historia, till exempel i den engelska forskningslogens årsbok *Ars Quator Coronatorum* (1886–), men att den akademiska forskningen först fått sina diskussionsfora i *Zeitschrift für Internationale Freimaurer-Forschung* (Peter Lang, red. Helmut Reinalter, 1999–) och *Journal for Freemasonry and Fraternalism* (Equinox, red. Andreas Önnersfors & Robert Peter, 2009–).

Samlingsvolymen är indelad i två delar. Den första, "La loge comme observatoire, la loge comme laboratoire d'un «fait social», culturel et initiatique", avgränsas till logernas betydelse i stadslivet, deras belevningskultur och initiationsriten som umgängesform. I artikeln "Sociétés fraternelles et loges maçonniques marseillaises à Constantinople au XVIIIe siècle" belyser Thierry Zarcone hur frimureriet i Marseille (etablerat 1740) rekryterade stadens dottermän och hur dessa frimurare etablerade döptelöger i Konstantinopel, Smyrna och Thessaloniki. Det hävdas ibland att frimureriet var kosmopolitiskt per definition. Men Zarcone demonstrerar att de nyetablerade logerna främst rekryterade franska medborgare. Likaså förklarar han denna protektionism utifrån logens roll som en sorts handelsskrå samt ett yttre motstånd, bland annat ett turkiskt förbud mot frimureri som i sin tur grundade sig på den påvliga bullan från 1738.

Om frimureriets rituella utveckling i Marseille skriver Katsumi Fukasawa i "Du Rite français au Rite écossais rectifié: Le choix de la loge de *Triple Union* de Marseille à la fin du XVIIIe siècle". Även Michel Figeac undersöker frimurarlogens funktion i en stad. I "La maçonnerie bordelaise revisitée à la lumière des sources russes: *L'Anglaise* de 1732 à 1817 ou les Frères dans la ville" visar han hur logen har bedrivit filantropisk verksamhet mot bröderna och deras anhöriga. Ideologiskt är logen

uttalat antisemitisk (i motsats till den engelska storlogens filosemitism) och politisk radikal framemot revolutionsåren. François Cadilhons "Quelle harmonie maçonnique pour les réalistes bordelaises?" visar hur den första logen i staden Bordeaux, *L'Anglaise* (1732), grundad av engelska handlare och sjöfarare, snabbt fick en motpol i logen *La Française* (1740), med katolsk och patriotisk inriktning. Med sin analys av rivaliteten logerna emellan – grundad på politiska, språkliga och religiösa schismer – vill Cadilhon motbevisa myten om att frimurarlogerna stod för kosmopolitism, i det här fallet gränsöverskridande och harmoniserande samverkan oberoende av kulturskillnader. Ett motexempel ger Jean-Marie Mercier i "L'acte d'écriture d'un franc-maçon provençal au milieu du XVIIIe siècle" där han utgår från ett begrepp som florerade i 1730-talets Frankrike: "République Universelle", tanken om en allmängiltig moralfilosofi som förenade alla kulturer. Bilden av denna "republik" formades utifrån en judisk urkultur med Salomos tempel och legenden om byggmästaren Hiram. I sin analys av ritualtexter, sånger och tal drar Mercier slutsatsen att dessa texter formar ett didaktiskt system som lär individens tankefrihet, självkontroll och en allmänmänsklig moral.

En vagare koppling till frimureri har Robert Collis artikel "The Order of Toboso: A Pan-European Jacobite Fraternal Network, c. 1726–1739" som för första gången beskriver Order of Toboso med säte i Rom och filialer i Leiden, Spa, Paris, samt spridd i Ryssland, Spanien och England. Ordensällskapet hämtade sin riddarsymbolik från Cervantes *Don Quixote* men var öppet för båda könen med kvinnliga, högadliga, högsta beskyddare. Ideologiskt sett förenades medlemmarna av en politisk hållning att återinsätta ätten Stuart på tronerna i England, Skottland och Irland. Ordens ceremonier, regalier och hierarki spelade därför en vital roll i att forma en europeisk jakobitistisk gemenskap. I Georges Koutzakiotakis "La diffusion de la franc-maçonnerie dans l'Empire ottoman

au XVIIIe siècle d'après l'Église orthodoxe" utreder han ortodoxa kyrkans förhållningssätt till frimureriet under 1700-talet. För svenskt vidkommande är Andreas Önnersfors artikel "«Envoyées des Glaces du Nord jusque dans ces Climats»: Swedish Encounters with *Les Illuminés d'Avignon* at the End of the Eighteenth Century" relevant. Önnersfors skildrar Gustaf Adolf Reuterholms och Carl Göran Silfverhielms europaresa, särskilt deras initiation i ett esoteriskt sällskap i Avignon, och symbiosen mellan resenärernas gemensamma mystiska och politiska visioner.

Bokens andra del, "L'art royal et les dynamiques révolutionnaires XVIIe–XXe siècle", behandlar det långa sjuttonhundratalet och århundradena därefter, varför jag endast nämner de första artiklarna. Kenneth Loïselle argumenterar i "Just friends: Freemasonry, Women and the Culture of Male Friendship in Eighteenth-Century France" för hypotesen att det tvåkönade adoptionsfrimureriet i Frankrike skall ses som ett svar på samtida rykten om erotiserad vänskap i homosociala frimurarloger. Céline Sala nyanserar i "Révolution des loges ou loges en révolution: Les francs-maçons provinciaux à l'épreuve de la Révolution française" föreställningen om alla frimurarloger i 1780-talets Frankrike som revolutionära samsamslutningar.

Konklusionen av Kenneth Loïselle, Jean-Marie Mercier och Thierry Zarcone anknuter till inledningens historiografiska anslag. Den frimureriska rörelsen under 1700-talet beskrivs som amorf, som kluster av otaliga loger, i olika länder, med ritualer och umgängesformer under ständig utveckling. Kvar finns idag ett enormt och spritt arkivmaterial som ställer höga krav på metodologiska överväganden. Artikelförfattarna har i *Diffusions et circulations* visat att det med gemensam ansträngning går att belysa detta fenomen; särskilt nydanande är artiklarna om frimureri i Ottomanska riket, särskilt interaktionen med den islamiska kulturen, texter som påvisar frukten av ett

fokuserat forskningssamarbete. Med serien *Franc-Maçonneries* har redaktörerna därmed redan etablerat en nod med en hög vetenskaplig ambitionsnivå.

Marcus Willén

Klaus Bettag & Jan A. M. Snoek, *Quellen der Eckleff'schen Andreas-Akten*, Frederik 21 (Flensburg: Freimaurerischen Forschungsvereinigung Frederik 2012). 424 s.

Kanslirådet och skriftställaren Carl Friedrich Eckleff (1723–1786) är i dag hågkommen som initiativtagare till den litterärt inriktade Tankebyggarorden, verksam 1753–1763. Ordensvana hade han dock fått allaredan under åren i Kiel 1740–1741 där han av skalden Samuel Triewald introducerades i Fackelbröderna, ett sällskap som Eckleff 1757 kom att instifta även i Stockholm. Långt mer inflytelserikt blev emellertid hans långvariga engagemang för den under 1750-talet expansiva frimurarorden.

Frimureriet hade sedan instiftandet 1735 tämligen lättsamma umgängesformer med tre ursprungliga ordensgrader. Vid 1740-talets slut recipierade Knut Posse och Fredrik Horn af Åminne i andreasgrader, i Strasbourg respektive nordöstra Frankrike. Eckleff importerade och omarbetade de högre grader som senare kom att vidareutvecklas av hertig Carl (1748–1818) under 1790-talets slut. Eckleff bildade den skotska Andreaslogen (grad fyra till sex) *L'Innocente* 1756 och en kapitelloge 1759 som verkade i grad sju och uppåt, båda processerna beskrivna i Johannes Rudbecks biografi *Karl Fredrik Eckleff* (1930).

Eckleffs kontakter med Tyskland ledde till att han 1766 kom i förbindelse med Johann Wilhelm Kellner von Zinnendorf (1731–1782) som han gav fullmakt och ritualer för att bilda en ordensstruktur efter

svensk förebild – ännu i dag existerande *Freimaurer-Orden der Großen Landesloge der Freimaurer von Deutschland* – eller som Bengt Hildebrand skriver i *Svenskt biografiskt lexikon*: ”Det för verksamheten inom Svenska Frimurarorden normgivande blev de så kallade Eckleffska akterna, vilkas tillkomsthistoria ej är utredd; Lamm [*Upplysningstidens romantik* 2, 1920, s. 16 ff.] anser dem ha fabricerats av E. själv, delvis som översättningar av franska skrifter.” (1949, bd 12, s. 45) Det är först nu som bakgrunden till de Eckleffska akterna fått en första vetenskaplig utredning i Klaus Bettags och Jan A. M. Snoeks studie *Quellen der Eckleff’schen Andreas-Akten* (2012).

Boken inleds med en essä av Anderas Önerfors över de skotska gradernas utveckling 1740–1800, en utveckling som han delar in i tre faser som leder fram till en standardisering av ritualerna vid sekelskiftet. Önerfors driver tesen att andreasgraderna inte skall ses som mindre viktiga passageriter mellan arbetsgrader och riddargrader, utan som ett viktigt mellanled där symbolerna transformeras till att få betydelser som förbinder symbolklustren i arbets- respektive kapitelgrader.

Efterföljande kapitel är författade av Bettag och Snoek och behandlar själva ritualerna. Snoek, professor i Heidelberg och en av Europas främsta ritualteoretiker, fokuserar på att textkritiskt-komparativt förklara Eckleffs logeböcker med ritualer för de skotska graderna, medan Bettag även redogör särskilt för källmaterialet. Boken avslutas med en rad transkriberade källtexter. Texterna har genom Snoeks omfattande arkivarbete sammanställts från ordensarkiv i Köpenhamn, Stockholm och Haag, samt från Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. Förutom de tyska versionerna av de Eckleffska akterna återfinns även andra ritualtexter och frimurarkatekeser som efter författarnas komparationer bidrar till förståelsen av akternas utveckling.

Artiklarna ger på intet sätt några uttömmande svar vad beträffar ritualernas ursprung

men väcker viktiga frågor om materialet. Det som påvisas är att Eckleffs teckningar av frimureriska symbolkluster finner motsvarigheter i figurkompositioner på centraleuropeiska loge-tavlor, vilket talar för att han haft tillgång till utländska ritualer. Och de franska frimurarkatekeser som Knut Posse skrivit av i Frankrike och hemfört under 1750-talet visar på att flera personer varit inblandade och att flera utländska texter legat till grund för ritualprojektet, även om Carl Friedrich Eckleff framstår som den drivande i att införa andreasgrader i svenskt frimureri. En särskild eloge för bokens index med sedvanliga personhänvisningar men som i grunden även är ett utförligt symbolregister.

Marcus Willén

Audrey T. Carpentier, *John Theophilus Desaguliers: A Natural Philosopher and Freemason in Newtonian England* (London: Continuum, 2011). 339 s.

Naturfilosofen John Theophilus Desaguliers (Jean Théophile Désaguliers, 1683–1744) verkade i Isaac Newtons efterföljd. Han fördjupade kunskapen om elektricitet och anses vara uppfinnare av planetariet, det vill säga den tredimensionella modellteater som visualiserar planeternas ställning och himlavalvets rörelser. En sammanhållen studie över Desaguliers livsgärning har tidigare saknats. Detta trots att Cambridge University Press utgav hans samlade verk i tio volymer redan 1922–1958. Mot den bakgrunden är Audrey T. Carpentiers avhandling, framlagd 2010 vid Loughborough University, ett välkommet bidrag till brittisk vetenskapshistoria.

Carpentier har disponerat sin bok i tio kronologiskt ordnade kapitel som var för sig är tematiskt upplagda. Inledningsvis behandlas uppväxten i La Rochelle och hugenottfamiljens flykt undan förföljelserna i Frankrike till London. Carpentier lyfter fram hur fa-

derns konversion till Church of England ger sonen tillträde till högre studier i Oxford. Vid lärosätet studerar Desaguliers för naturfilosofen John Keill och influeras av Newtons nya vetenskapliga rön. Efter doktorsexamen i civilrätt anställs Desaguliers som demonstrator, vad vi i Sverige skulle kalla laborator, vid Royal Society. Det är under denna period som han uppfinnar och utvecklar sina planetarier, börjar författa skrifter i naturfilosofi och utbildar sig till präst. Här kan Carpentier visa hur Desaguliers prästerliga och naturvetenskapliga karriärer grundläggs och går hand i hand. Experimenten förevisas för högt betalade aristokrater som associerar Desaguliers till sina hushåll som familjepräst, samtidigt som de understöder honom som vetenskapsman.

Under tiden vid Royal Society och inom de aristokratiska kretsarna kommer Desaguliers i kontakt med en ny rörelse som förenar hans intressen för teologi och naturfilosofi – frimureriet. Som tidigare visats av Ric Berman i *The Grand Architects: Political Change and the Scientific Enlightenment 1714–1740* (2010) hade Desaguliers ett avgörande inflytande på den ideologiska utvecklingen inom det förmoderna frimureriet, i övergången från skrå till societet. Detta främst genom den allttjämt gällande *Constitutions of the Free-Masons* från 1723. Pastor James Andersson står som huvudförfattare till den första, pseudohistoriska delen, medan den i verket anonyme Desaguliers formulerade den andra, ideologiska delen om frimurarnas relation till stat och kyrka, Gud och religion. Carpentier har i detta kapitel följt Desaguliers engagemang genom att följa honom i logeprotokoll. Hon visar hur han reser runt till loger i England och Skottland, att han talar för frimureriets nya inriktning och framför egna dikter. Min tidigare kritik av Marsha Keith Schuchards tes i *Emanuel Swedenborg, Secret Agent on Earth and in Heaven* (2012), att Swedenborg skulle ha träffat Desaguliers och avhandlat frågor om frimureri och underrättelseverksamhet, befasts i Carpentiers framställning som vare sig belägger eller omnämner någon sådan förbindelse.

Sin försörjning erhåller Desaguliers från mecenater men även som översättare från franska och latin, främst inom filosofi och naturvetenskap. Därigenom blir han en aktiv spridare av Newtons naturfilosofi. Han författar en lärobok i experimentell filosofi och studerar mekanik och människokroppen. Samtidigt fortsätter han med egna vetenskapliga experiment och satsar, som Carpentier visar, på projekt med kommersiell potential. Desaguliers ägnade sig främst åt vetenskap och frimureri, men vid sidan författade han även poesi och dramatik. Poesin visar sig gestalta den newtonska vetenskapssynen och deism enligt tidens strömning. Utmärkande är dramatiken, särskilt barnpjäsen *Sophonisba; or Hannibal's Overthrow* från 1731, och i första framförandet involverar han sina egna barn.

Att det dröjt så länge innan en biografi har författats om Desaguliers antyder projektets svårighetsgrad. Audrey Carpentier redogör med önskvärd tydlighet hur nya databaser över press och andra källor gjort det möjligt att sammanställa materialet, utöver traditionell arkivforskning. Tyngdpunkten ligger med rätta på Desaguliers biografi och naturvetenskapliga gärning. Samtidigt belyser Carpentier de nätverk som gjorde forskningen möjlig, närhet till kyrka och aristokrati, till Royal Society och frimureri. Och det är i dessa gränsland, liksom Desaguliers litterära verksamhet, som Carpentiers studie förtjänstfullt öppnar upp för vidare forskning.

Marcus Willén

Knut Dørum & Hilde Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2012). 462 s.

Denne antologien er eit resultat av prosjektet *Demokratisk teori og politisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750–1850* ved Universitetet i Oslo.

I tilknytning til dette prosjektet har det blitt skrivne ei rekkje masteroppgåver, som danner eit utgangspunkt for denne antologien. Dette er eit poeng som det er verdt å trekkje fram. Det illustrerer nemleg godt kva for eit høgt fagleg nivå som masteroppgåver – iallfall i historie – ligg på i Norge i dag. I tillegg til artiklar som baserer seg på masteroppgåver frå historiemiljøet ved Universitetet i Oslo frå dei seinare åra inneheld boka bidrag frå historikarar frå Universitetet i Bergen, Universitetet i Agder, Universitetet i Stavanger, og Riksarkivet i Oslo.

Boka er delt i tre bolkar. Den første bolken "Skatteopptøyer og bondebevegelser 1765–1818" består av fire artiklar som kvar tek for seg eitt opprør. I den første artikkelen tek Thomas Slettebø for seg den såkalla strilekrigen i Bergen i april 1765, eit av dei meir kjende skatteopprøra i norsk historie. Etter at ein ekstraskatt hadde blitt innført nokre år tidlegare og framleis vart kravd inn, mobiliserte bøndene i området rundt Bergen og møtte opp i byen for å protestere mot skattekrava. Så mange som rundt 2 000 folk var samla, og konflikten eskalerte fort. Både stiftamtman og fut vart fysisk angripne av folkemengda, som truga til seg dei skattepengane som dei tidlegare hadde betalt inn.

Slettebø gir ei grundig skildring av kva som skjedde denne dagen, fortalt både frå dei lokale myndighetene si side og frå dei aksjonerande bøndene, noko som gir lesaren ei god skildring av korleis dei ulike partane teikna svært ulike bilete av konflikten. Slettebø er likevel mest interessert i å undersøke korleis myndighetene handterte konflikten og dermed seie noko om maktrelasjonane under det dansk-norske eineveldet, og hovudkjelda er den rapporten som undersøkingskommisjonen som vart etablert kort tid etter strilekrigen utarbeida seg. Særleg viser kommisjonsmedlem Christian Magnus de Falsen sine brev til den mektige embetsmannen Otto Thott styresmaktene sitt syn på korleis dette skulle handterast. Hovudmålet for myn-

digheitene var å gjenopprette den rådande orden som allmugen hadde brote.

Ingrid Fiskaa tar i sin artikkel for seg Lofthusreisinga i 1786–1787, som forfattaren sjølv skriv: den mest omfattande allmugemobiliseringa under det dansk-norske eineveldet. Fokuset er på interaksjonen mellom allmugen og styresmaktene i den konfliktsituasjonen som utvikla seg på Sørlandet dei månadane det gjekk før styresmaktene klarte å få kontroll over situasjonen. I spissen for bondereisinga, som er omgrepet Fiskaa nyttar, står Kristian Lofthus, som i 1786 samla støtte frå allmugen rundt om i distriktet og reiste fleire gongar til København med klager på lokale embetsmenn og kjøpmenn. Etter kvart vart det open konflikt mellom støttespelarane til Lofthus og styresmaktene, særleg etter at Lofthus vart arrestert, då opp mot 900 bønder gjekk til aksjon og bøndene sjølv arresterte futen. Kravet var å få utveksla Lofthus mot deira fange.

Fiskaa framhevar at framgangsmåten i liten grad var prega av vald, i staden for la dei seg på ei forhandlingsline. Likevel viser "arrestasjonen" av ein kongeleg embetsmann ein vilje til å gå ut av rolla som "lydige undersåttar" og at dei utfordra styresettet (s. 116). Det finst fleire tilfelle av kraftige reaksjonar på arrestasjonar av leiarar for allmugereisingar i denne perioden, som Fiskaa ikkje går nærare inn på. Mellom anna i Sogn i 1713, på Kongsberg i 1730, i Molde i 1764, og som Nils Olav Østrem viser i sin artikkel på Karmøy i 1802. Fiskaa får godt fram kor organiserte bøndene var i etterkant av arrestasjonen, og kor målbevisst dei jobba. Likevel lukkast dei ikkje. Fiskaa brukar stor plass på det lange etterspelet. Fleire kommisjonar vart etablert, og styresmaktene imøtekom faktisk bøndene på fleire punkt. Mellom anna vart lokale embetsmenn fjerna frå stillingane sine, kornmonopolet oppheva, som Fiskaa rett nok meiner også var i kjøpmennene si interesse, eit nytt sportelreglement kom på plass, med meir formalisert avlønning av embetsmenn, og ein ny plan for trelasthan-

delen vart vedtatt. Lofthus vart dømt til festningsarbeid i jern på Akershus på livstid.

Den neste artikkelen tek for seg ei hending som ikkje er like kjend som dei to føregåande, men desto like interessant. Nils Olav Østrem undersøker eit omfattande skatteopprør på Karmøy på Sørvestlandet i 1801. Eit par år tidlegare hadde det blussa opp motstand mot ein ekstraskatt i samband med bygging av ein postveg i regionen. I spissen stod Knut Syre, som saman med ein delegasjon reiste til København for å klage til kongen, på same måte som Kristian Lofthus og tallause andre nordmenn under eineveldet. Konflikten blussa opp då bøndene skulle betale uteståande vegskatt i 1801. Syres oppførsel gjorde at dei lokale embetsmennene sørgde for å få ein arrestordre på han. På same måten som i konflikten rundt Lofthus, og fleire andre gongar, eskalerte situasjonen etter at Knut Syre vart fengsla. Mellom 400 og 500 mann møtte opp og kravde Syre sett fri, og tok lova i eigne hender då dei ikkje vart høyrd. Krigsskip vart sendt opp med rundt 300 soldatar for å få kontroll over situasjonen, og etter nokre dagar hadde hovudmennene blitt tatt. Østrem brukar militære kjelder, som kanskje har blitt oversett tidlegare.

Ein kommisjon vart nedsett og Syre vart dømd til livsvarig straffarbeid. Han slapp likevel å dele same lagnad som Lofthus, og fekk straffa redusert i Høgsterett. Fire andre fekk kortare straffer. Østrem meiner at denne hendinga viser to ting. For det første viser ho at mobiliseringa at det eksisterte ein sterk motstandskultur i området, ei "positiv motstandserfaring". Noko liknande er Fiskaa inne på når det gjeld allmugen på Agder i samband med Lofthusreisinga, som har visse fellestrekk. For det andre meiner Østrem at den relativt milde reaksjonen at statsmakta som regel søkte å styre etter kompromiss og forhandling med undersåttane. Som Slettebø viste trekk Østrem fram staten som på den eine sida den strenge domaren og på den andre sida den forsonande monarken.

I den siste artikkelen i den første tek Sonja Serina Finstad Johansson for seg det såkalla bondetoget på Austlandet i september 1818. Statleg overforbruk under krigen og ei hardt råka trelastnæring hadde ført til økonomisk kaos i Noreg etter 1814. Den ferske staten sitt svar var å innføre ei ny pengeeining (spesidaler) samt ein ny skatt som skulle få inn to millionar i sølv som skulle vere sikkerheit for pengane. Dette resulterte i ei omfattande misnøye, ikkje minst på store delar av Austlandet, som hadde tilknytning til trelastindustrien. Flokkar med bønder marsjerte mot hovudstaden. Johansson granskar denne mobiliseringa og korleis misnøye går over til kollektiv handling. Bondetoga i 1818 har gjerne blitt sett på som eit uttrykk for at bøndene enno fire år etter at Stortinget hadde blitt etablert hang igjen i den eineveldige politiske kulturen, med supplikkskriving og mobilisering utanom dei offisielle politiske kanalane. Johansson meiner også at her er ein kontinuitet frå supplikkinstitusjonen på 1700-talet. Likevel viser Johansson korleis det i supplikkar vart vist til arbeidet på Stortinget og at bøndene kravde innsyn i Stortinget sin avgjerdsprosess samt at dei stortingsmennene som stemte imot ein finansplan som bøndene støtta, vart namngjevne "i de offentlige Tidender" (s. 191). Dette viser korleis bøndene ikkje var politisk tilbakeståande våren 1818.

Johansson klarer å få godt fram bøndene sitt arbeid både overfor opposisjonelle stortingsmenn og for å mobilisere bøndene over store delar av Austlandet. Særleg interessant er korleis trugsmål vart tatt i bruk. Dei som ikkje ville delta vart fleire stader trua med pengebøter av leiarane av mobiliseringa. Dette førte til at hundrevis av bønder frå Hallingdal, Valdres og Ringerike møtte opp nokre mil vest for Christiania den 12. september klare til å marsjere i fellesskap mot hovudstaden. Ifølge Johansson er det ikkje klart kva som var planen når dei kom fram. Bøndene forklarte i ettertid at dei skulle sende ein samla petisjon til

konge og/eller Stortinget, men at noko meir enn det ikkje var planlagt. Johansson meiner at motstanden kan sjåast på som ein måte å teste Stortinget si makt og regimet sin legitimitet på. Likevel er det kravet om å betre dei økonomiske forholda som går igjen hos bøndene, men som Johansson viser oppnådde ikkje bøndene det dei ønskte.

Den andre bolken i boka, "Hungeropptøyer", tek for seg dei mest kjende formene for sosial protest i tidleg moderne tid. I den første artikkelen tek Marthe Glad Munch-Møller for seg ei ulovleg kornutdeling i Dybvåg i dagens Aust-Agder som gjekk føre seg i 1801. Fleire hundre bønder tok denne våren kontroll over eit skip som var lasta med korn og delte ut kornet til allmugen i tre dagar, medan dei heldt vakt over skipet nattetid. Fokuset til Munch-Møller er å granske samspelet mellom bøndene og embetsmennene i samband med denne aksjonen, kvifor det heile gjekk så fredeleg for seg og kva for strategiar som vart tatt i bruk for å mobilisere allmugen. Munch-Møller meiner at den umiddelbare nøden, ikkje aleine kan forklare motivet for mobiliseringa som førte til den kornkonfiskeringa. Etableringa av ein nøds kontekst er ein føresetnad for handling, "nøden ble dermed omdefinert fra å være et personlig til et kollektivt anliggende" (s. 271). Dette er eit interessant poeng, og kan forklare for eksempel kvifor det ikkje oppstod større kornopprør i andre nødsperiodar, som på 1740-talet. Men så kan ein spørre kvifor det då eventuelt ikkje oppstod ein nøds kontekst i tidlegare år med hungersnød. Her er rom for yttarlegare forskning.

I det andre bidraget i denne bolken tek Amund Pedersen for seg eit kornoppløp i Arendal i 1813. Her kom det til open konflikt mellom bønder og borgarar og embetsmenn, ein situasjon som minner om strilekrigen. 1813 var eit år prega av matmangel over heile landet. 1812 hadde vore det verste året sidan nokon kunne hugse, og krigen gjorde ikkje situasjonen noko betre. Fleire stader gjekk folk

til aksjon, så også på Sørlandet, som sjølv i gode år var avhengig av import. I slutten av juni hadde det samla seg ein heil del bønder frå regionen for å få tak i korn. Enkelte hadde reist over ti mil, og dei truga dei lokale myndighetene og byborgarane til å dele ut korn frå det kongelege magasinet i byen. Pedersen skildrar korleis situasjonen vart meir og meir anspent mellom bøndene og borgarane og embetsmennene i byen. Det vart gitt alarm om at borgarvæpninga skulle mobilisere, noko som berre eskalerte konflikten. Dei mest framstående borgarane fekk regelrett juling, og situasjonen roa seg først då soldatar kom på plass, og dei fleste bønder flykta. Pedersen argumenterer for at det ikkje hadde foregått ei mobilisering på førehand, men at dette var noko som oppstod "der og da". Eit aspekt som er verd å trekkje fram er at konflikten eskalerte først då fordelinga av kornet var ulik, ifølgje Pedersen. Bøndene som hadde reist den lengste vegen, frå Åmli, fekk meir korn enn dei som hadde reist frå Froland, som ligg nærare byen. Pedersen meiner at oppløpet liknar ein solidaritetsaksjon. Det kan altså synes som at det eksisterte eit felles rettferdsideal hos bøndene, som kan vere med på å bekrefte den engelske historikaren E. P. Thompson sin klassiske teori om "den moralske økonomien" i det gamle samfunnet, som også Munch-Møller og Sande diskuterer i sine artiklar.

Den siste artikkelen i bolken handlar også om kornoppløp i 1813, og samanliknar to hendingar i Trondheim og på Toten denne våren. I tillegg til i Arendal så fann det stad liknande oppløp i Molde, Kristiansund, Kristiansand og Bergen – som ikkje må forvekslast med eit stort kornoppløp året etter – men desse fekk ikkje noko rettsleg etterspel, ifølgje Sigurd Sande. Likevel går Sande inn på desse aksjonane, og vi får eit meir utfyllande bilete av dei ulike formene for kornoppløp rundt om i landet dette året. Hovudfokuset er på Trondheim og Toten, og kvifor det akkurat her vart sett i gong grundigare gransking av oppløpa.

Allmugen sin bruk av budstikker, som etter strilekrigen kunne straffast med dødsstraff eller festningsarbeid på livstid, for å mobilisere i forkant av oppløpa, saman med deira bruk av "voldsomheter" førte til at myndighetene reagerte. Bruk av budstikker aleine var ikkje nok, sjølv om forordninga frå 1765 var klar.

Det denne ulike praksisen kan tyde på er også at det kan det i ein viss grad var opp til dei lokale embetsmennene om det skulle opprettast ein kommisjon. Alle desse sju artiklane baserer seg på oppløp som har resultert i opprettinga av kommisjonar som har føretatt grundige undersøkingar og forhør av deltakarar og såleis etterlate seg eit betydeleg kjeldemateriale. Med tanke på at det slett ikkje nødvendigvis var alle opptøyar som fekk eit såpass omfattande rettsleg etterspel, og sett i lys av inntrykket ein sit igjen med etter å ha lest boka av at bøndene i Noreg hadde ein vilje og evne til å organisere seg og konfrontere myndighetene i denne perioden, så er det ikkje utenkjeleg at det finst ein god del fleire slike aksjonar i kjeldene. Hermed er altså oppfordringa å dukke ned i kjeldene og leite, og ikkje minst for masterstudentar, som denne boka er eit resultat av.

Den siste bolken i boka, "Oppvakning og overvaking 1848–1851" flyttar perspektivet fram til midten av 1800-talet. Med revolusjon i Europa som bakteppe tar dei to artiklane for seg høvesvis Thranerørsla og overvaking i Christiania i tida rundt revolusjonsåret 1848. Knut Dørum presenterer ei ny tolking av utbreiinga av Thranerørsla, den første landsomfattande arbeidarrørsla i Noreg. Poenget til Dørum er at ei nødvendig forutsetning for at den fekk såpass stor utbreiing var at det i åra etter 1814 hadde vakse fram ein "folkeleg offentlegheit" på landsbygda i Noreg. Bønder og småkårsfolk hadde fått politisk skoloring i denne offentlegheita som eksisterte på skjenkestover og skysstasjonar og blitt mottagelege for den radikale politiske agitasjonen til Thrane si arbeidarrørsla. Med utdrag frå både

kommunearkiv og privatarkiv frå ulike delar av landet, gir Dørum eit viktig bidrag til ny innsikt i denne rørsla, som trass i den omfattande utbreiinga ikkje har vore så interessant for historikarar dei siste tiåra.

Den siste artikkelen i denne antologien tek for seg revolusjonsfrykta i Christiania sett frå perspektivet til statthaldaren, kongen sin representant. Margit Løyland teiknar eit bilete av statthaldar Severin Løvenskiold som ein reaksjonær type som var svært uroa for utlandske radikale agitatorar som oppheldt seg i hovudstaden, og samtidig av at dei radikale handverkarmiljøa i hovudstaden var vendt utover landegrensene, og med tette band til dei sosialistiske gruppene på kontinentet.

Om eg skulle ha noko å utsetje på boka og dei ulike bidraga så vil eg trekke fram at eg gjerne hadde sett at det hadde blitt brukt litt meir plass på å diskutere det litt større biletet. Eg sakna tidvis eit litt vidare perspektiv både i tid og rom, bakover, framover og utover landegrensene. Men samtidig så har eg også sett pris på å lese djupstudiar av enkeltaksjonar kor vi kjem så tett inn på aktørane at vi nesten føler svolten knue og raseriet boble over deira situasjon sjølv. Det at det er såpass stor skilnad i lengd på artiklane kan kanskje også tyde på at artikkelforfattarane har hatt litt frie tøyler. Fleire av artiklane kunne derfor hatt godt av noko meir redigering og nedkorting utan at innhaldet hadde blitt noko forringa. Nokre artiklar er på rundt 50–60 sider medan den kortaste er halvparten så lang. Når det er sagt så er dette ei lesverdig og viktig bok som eg håper får mange lesarar, også utanfor academia. For ein som jobbar innanfor same område er dette ei bok som inspirerer til vidare arbeid, å stille nye spørsmål til kjeldene og vere på leiting etter stadig nye opptøyar og få bekrefta at dette er ein del av den norske historia som treng å bli fortalt.

Eyvind Urkedal York

Anders Eriksson (utg.), *Prosten Pihls beskrivning av Nyköping: en handskrift från 1700-talet* (Nyköping: Sörmlands museum, 2010). 266 s.

Topografin är en av 1700-talets stora litterära genrer med rader av reseberättelser, socken- och stadsbeskrivningar och akademiska lärdomsprov. Den gav gärna plats för genealogiska uppräknings och äldre, ofta ganska doftlösa dokument men uppmanades till större detaljrikedom och närhet genom ett memorial av lantmåteridirektören Jakob Faggot, under ett par år sekreterare i Vetenskapsakademien. Man såg sig inte minst som en ekonomisk societetet med uppgift att inventera landets naturtillgångar. Professorer, landshövdingar och biskopar drev på. Jakob Serenius, den här aktuella Andreas Samuel Pihls kollega och småningom biskop i Strängnäs, hörde till de aktiva. Hela landsändar täcktes. Fortfarande var utgångspunkterna historiskt-patriotiska vartill kom tidens ekonomiska motiv.

Nyköping, Karl XI:s stad, hade kanske sin storhetsperiod bakom sig. Den hade ägnats en dubbeldissertation av Johan Sundler 1735 och 1739 (numera översatt i Sörmländska handlingar). Vid seklets mitt plitade så Andreas Samuel Pihl på sitt stort anlagda opus. Senare har stadens öden skildrats av Harald Otto Indebetou (1874) och av Ivar Schnell (1963) och på 1970-talet i en serie avhandlingar i ett stadshistoriskt projekt lett av Stellan Dahlgren. Linjen som sådan skulle kunna förändra intressanta jämförelser över historikernas snille och smak. Det ålåg kyrkans män att vara krönikörer, sedan kom medicinare och naturalhistoriker, sedan yrkeshistoriker, ytterligare senare kanske PR-konsulter.

Man kan intressera sig för genren i sig, för enskilda personer, för språket eller för speciella frågor. Pihls monografi börjar som de gamla lärdomsproven med den inledande frågan om ortnamnets betydelse men syftar längre än den akademiska ramen tillät. Jämförelse kunde gå till stadsmonografier lik Sun-

delius om Norrköping och Bagges om Örebro. Den skulle disponeras i tio "dehlningar", fokuserande slottet, de båda församlingarna, skolan, hospitalet, omliggande församlingar och så vidare. Redan i de skrivna historiska partierna sägs åtskilligt om staden i dess 1700-talsskick men mycket måste alltså ha återstått. Tyvärr avbröts arbetet, slutfört hade det sett ut att bli kanske på fyra-fem hundra sidor men då kanske fått vänta ytterligare på sin utgivning.

Viktigt för Pihl är att hävda stadens höga ålder: "Ändteligen bestyrker ock det Nyköpings uhrminnes ålder, at det uti Historierne kalla Mannhems Kauping." (s. 49) "Huruvida Nykiöpings trakt och ort, där nu staden befinnes, varit bebott för själva syndafloden, det dristar man sig icke här, och till vidare något vist utlåta eller stadfästa" (s. 175 f.). Han går vidare och framhåller svartmyllans rubbade sättning, urgamla stubbar, ställningar "vilket näppeligen annorlunda, än genom syndaflorens vattusvall synes kunnat ske". Fler slika "ålderdomsmärken" kunde anföras – men hur som helst kom Jafets ättlingar till nyköpingskusten tidigt bara av dess läge. I sin starka lokalpatriotism är Pihl en övervintrad rudbeckian, inte för inte född 1679, samma år som första delen av *Atlantican* publicerades.

Det 1700-talsekonomiska motivet hinner ändå komma med, först kritiskt: "Tobaksplaneringen hafver här fuller snart i 100de åhr varit brukat, fast hvarken til sundhets eller hushållningens besynnerliga nytta" (s. 118). Fortsättningen uttalar sig föredömligt fördömande om tobaken. Beröm ges däremot "potatoesplaneringen": "Den nyttiga örtens och växtens skiötsel och bruk, blefvo här och öfver riket allmänt, til sin märkelige fördel och fromma." På väg till Öland och Gotland 1741 konverserade Carl von Linné med Pihl om den ödesdigra stäkran, skadlig för hästarna på orten mer än på något annat ställe. Pihl noterade att den inte åts som färskt gräs utan som torrt hö. Lukten varnade när det var färskt tillade Linné.

Om personen Pihl finns åtskilligt att säga. Som präst i Stigtomta utanför Nyköping hade han försvarat bygden mot ryssarnas härjningar, sedan blev han kyrkoherde i Nyköpings All Helgona eller östra församling. En behaglig trädgård vid ån bär fortfarande hans namn. Slutligen utnämndes han till kyrkoherde i Sankt Nicolai, grannförsamlingen. Pihl författade en omfattande skrift om surbrunnar, hyllade drottningen och var överhuvudtaget en andlig kraftkarl. Han dog 1752 och den ofullbordade Nyköpingsbeskrivningen bör vara tillkommen under ålderdomen.

Anders Erikssons utgåva är väl motiverad och gediget utförd. En informativ inledning, utförliga kommentarer och goda register (fyra ortnamnsregister, det är nästan ett rekord!). Felfinnaren kunde kanske hitta missade årtal och namn men aldrig något avgörande. Den som vill ha mer kunde ha önskat mer diskussion utifrån annan forskning ägnad 1700-talstopografin. Jag tänker främst på avhandlingar som etnologen Maria Adolffssons *Fäderneslandets kändedom* (2000) och historikern Mattias Legnérs *Fäderneslandets rätta beskrivning* (2004). Men inom sina syften håller utgåvan vad den lovar.

Gunnar Broberg

Otto Fischer & Ann Öhrberg (red.), *Metamorphoses of Rhetoric: Classical Rhetoric in the Eighteenth Century*. *Studia Rhetorica Upsaliensia* 3 (Uppsala: Avdelningen för retorik vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, 2011). 213 s.

Ryktet om retorikens död under 1700-talet är betydligt överdrivet. Det är slutsatsen som dras i en skrift utgiven av avdelningen för retorik vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, *Metamorphoses of Rhetoric: Classical Rhetoric in the Eighteenth Century*. Åtta forskare (Dietmar Till, Marc-André Bernier, Gabrielle Ra-

dica, Anna Cullhed, Marie-Christine Skuncke, Stefan Rimm samt bokens två redaktörer Otto Fischer och Ann Öhrberg) har bidragit med varsin artikel.

Som titeln antyder genomgår retoriken förvandlingar snarare än drabbas av undergång. Men mer än retoriken i sig är det synen på den som förändras. Retoriken blir ifrågasatt. Den verktygslåda med argument och stilgrepp som alltsedan klassisk tid funnits tillgänglig för talaren och skribenten att plocka ur, ter sig nu som ett system för osjälvständiga robotar som lärt sin utantilläxa och inte förmår tänka själva.

Den debatt som uppstod under 1700-talet har sin grund i två olika synsätt. Dietmar Till talar om det systematiska respektive det antropologiska. Det systematiska ser retoriken som en struktur med regler, något som lärs in, medan den antropologiska ser retoriken som något tidlöst och nedlagt hos människan. Den senare har sitt fokus på retorikens funktion, dess påverkan på människan. *Metamorphoses of Rhetoric* åskådliggör konflikten mellan dessa synsätt och vad den ledde till, utifrån olika intressanta aspekter.

Det är framför allt den första delen av paratesläran, *inventio*, som kritiseras. En talare som vill samla stoff inför sin uppgift blir via sin utbildning i retorik försedd med en bank av *topoi* eller *loci*, ämnen för argument. Redan i Antoine Arnoulds och Pierre Nicoles *Logique* från 1683 anses detta som ett oreflekterat sätt att gripa sig an ett ämne, skriver Marc-André Bernier. Annan kritik som riktades mot topikläran var att den var tråkig och gjorde sinnet andefattigt. I stället borde argument sökas med förnuftet som enda ledstjärna. Det är genom sunt förnuft, gott omdöme och kunskap som man kan övertyga. Nog kan en som är expert inom sitt område bättre tala för sin sak än tusen retoriker utan kunskap i ämnet? I ett förord till en översättning av Ciceros *Orator* 1737 skriver översättaren att han visserligen inte förnekar att en argumentbank kan vara användbar för

talare och skribenter, men i så fall endast för dem som saknar originalitet. Ett livligare sinne som vill gräva djupare och har en upphöjd natur måste vänja sig vid att tänka med sitt snille. Den som vill övertyga bör alltså vara utrustad med ett mått av genialitet samt tillämpa Horatius devis *rem tene, verba sequentur*: behärska ämnet så skall orden följa.

Formalism och utantillinläring kommer således ur modet. Vidare märks ett krav på äkthet: den som finner sitt stoff i en handbok talar inte ur hjärtat. Äkta retorik kommer inifrån och inte från inlärd ramsor. Äkta retorik kan inte läras in – alltså behövs inte studier i retorik. Vi märker den begynnande romantikens krav på äkthet och känsla. Fram träder en idé om att man mist något på vägen och därför måste tillbaka till ursprunget för att nå det genuina.

Förkastas då hela traditionen? Nej. Otto Fischer skriver om diskussionen kring retorik i Sverige vid slutet av 1700-talet. En vanlig idé som lyfts fram vid tiden är att man bör kassera de gamla handböckerna och glömma det som lärts i skolan. För att förstå kärnan av antik retorik får man gå tillbaka till antika talare. De antika talarna var överlägsna eftersom de var utrustade med känsla. Talare kan man inte bli genom att lyda regler. Om man vill imitera antikens talare måste man förstå deras historiska situation, vad de kände och tänkte och frammana dessa känslor i sig själv.

Den klassiska retoriken bör inte längre ses som normativ och formell. Den skall inte vara en imitation utan fungera som inspiration. Talarkungen Gustav III var en som ansågs förstå retorikens innersta väsen. Marie-Christine Skuncke visar hur kungen använde sina kunskaper i klassisk retorik för att framställa sig som nationens räddare. Hon ger också exempel på hur icke-adliga grupper i samhället brukade klassisk retorik för att föra fram nya idéer.

Den klassiska retoriken lever kvar, men retoriken i utbildningsväsendet blir gradvis marginaliserad. Fischer urskiljer olika syner på

dåtidens undervisning. Vissa menade att retorisk färdighet var överflödigt eller onödigt för elever. Andra sade att den var användbar, men att den i huvudsak var medfödd och inte kunde läras ut. Det fanns också de som hävdade att den var användbar och kunde läras ut, men att den, sådan utbildningen såg ut, var otillfredsställande och ineffektiv. För att rädda värtaligheten måste alltså de traditionella retorikstudierna bort.

Förändringen i syn kan studeras i olika utgåvor av handböcker. Stefan Rimm noterar att Gerardus Joannis Vossius *Elementa Rhetorica* i takt med tiden alltmer drar sig från teori. I fallet epideiktiska tal karakteriseras Caesar och Cato (som för övrigt var vanliga modeller i handböckerna) i *Elementa Rhetorica* med traditionella *topoi* som härkomst och gärningar etc., men teorin bakom har strukits i vissa utgåvor. Instruktionerna saknas men modelltexterna kvarstår. Trots att inställningen har ändrats hänger alltså den klassiska retorikens traditionella exempel med, men med de elementstrukna som anses omoderna.

Liksom Rimm studerar Anna Cullhed handboken som indikator för förändring. Johann Joachim Eschenburgs *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften* (1783) är, menar hon, ett tydligt exempel som visar tendenserna för tiden. En sådan tendens är att texter skall slå an hos läsaren eller åhöraren. Snarare än att nå det aristoteliska målet om att finna de rätta medlen att övertyga i en given situation, gäller det horatianska *docere* och *delectare*, att instruera och underhålla, samt *movere*, att röra. All konst syftar till att röra själen. Från början definierar Eschenburg retorik som en skön vetenskap och därmed skild från de sköna konsterna, men i den tredje utgåvan från 1805 läggs retoriken i stället till gruppen sköna konst, i sällskap med musik och dans. Retoriken har blivit omdefinierad. Exemplet visar det som flera av bokens skribenter pekar på: att *inventio* ger plats åt *elocutio*. Värtalighet och stil ses som ett unikt uttryck av en själv-

ständig och sann konstnär. Alexander Gottlieb Baumgartens lansering av begreppet estetik påverkar. Skönheten sätts i fokus, liksom konstnären och dennes poetiska kraft samt hur den påverkar människan.

Retoriken dör alltså inte. Den klassiska retoriken lever kvar i högsta grad men i något annan skepnad. Trots viljan att ta död på topikläran lever den kvar i retorikhandböckerna, om än förklädd, eller i tal från den tiden. Retorik som värtalighet kommer alltmer att dominera, som en följd av tidens vurm för skönhet och konstnärlig originalitet. Dessa förvandlingar åskådliggörs och lyfts fram ur olika aspekter i denna lyckade antologi. Det är värtaligt och övertygande.

Martina Finnskog

Brynjulv Gjerdåker, *Statstenestemann og "Almuens Formand": lensmannsombod og lensmenn i det nordafjelske Noreg ca. 1660–1870* (Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2011). 163 pp.

Ingenstans i det gamla Europa nådde statens system med anställda ämbetsmän helt ner till lokalsamhället. På lokal nivå fanns överallt personer som fick ta på sig att vara ämbetsmannens förlängda arm bland sina likar. Ofta skedde en långsam professionalisering av dessa mellanled, så att de, särskilt under 1800-talets lopp, blev allt mer inlemmade i det byråkratiska systemet. Brynjulf Gjerdåker studerar ett sådant mellanled i det norska systemet, lensmannen. Dubbelheten i hans roll fångas i titel: "statstenestemann og 'Almuens Formand'". Ursprungligen en bonde som utsågs till fogdens och sorenskrivarens medhjälpare i bygden blev hans roll allt mer byråkratiskt reglerad, han fick viss ekonomisk ersättning och kom att fungera efter statliga instruktioner. Han följer den allmänna europeiska förvaltningsutvecklingen.

Gjerdåkers studie avgränsas lokalt till den nordanfjällska Norge, där han tar för sig utvalda fögderier från Sunnmøre i söder till Vesterålen i norr, och i tid till perioden från enväldets införande till 1870. Han gör både egna arkivstudier och utnyttjar väl den rika norska lokalhistoriska litteraturen. Metodiskt arbetar han mest med att dra fram belysande fall, snarare än med någon bred socialhistorisk karaktäristik av lensmännen. Det kan låta som en närsynt lokalstudie, men Gjerdåker har en stark vilja att teoretisera och sätta in sina detaljer i ett stort sammanhang. Han använder sig av Powells nätverksteori, Bourdieus teori om sociala fält och habitus, Webers idealtyper för makt och byråkrati och inte minst en bred moderniseringsförståelse som ram; här anför Foucault och den norske sociologen Dag Østerberg.

I slutsatserna karaktäriserar han bonde-lensmannen som typiskt förmodern. Han var ofta en lokal storbonde som spädde på sitt kulturella kapital genom att ta på sig uppdraget. Flera veritabla dynastier av lensmän existerade, särskilt i de södra delarna av undersökningsområdet. Detta system passade sämre i fiskebygderna i norr, där det inte fanns samma typ av lokal bondeelit att lita till och där det kunde vara svårt att få tjänsterna väl besatta. En förändring, där bondeförledet i titeln blir mindre adekvat, kan skönjas först vid mitten av 1800-talet, när personer från lägre förvaltningsbefattningar börjar rekryteras. Men en allmän modernisering i riktning mot Webers kriterier för en rationell byråkrati pågick åtminstone från slutet av 1700-talet.

Lensmännen framträder horisontellt som viktiga noder i lokala nätverk och vertikalt som bundna i patron-klientförhållanden typiska för det gamla samhället. Det är intressant att Gjerdåker menar att den kronologiska tyngdpunkten i nätverksrelationerna ligger på tiden fram till cirka 1770, en tid, enligt författaren, präglad av nätverksbaserad samhällsekonomi,

fortfarande utan klara gränser mellan privat och offentligt. Här kan man å andra sidan peka på att han också lyfter fram att lensmännen tycks ha spelat sin största roll som lokala lånegivare under första hälften av 1800-talet. Här blandades privat och offentligt i ett sent skede. Förmoderna och moderna element samsas under hela perioden. Kanske kunde det ha lett till en kritisk återkoppling till de övergripande moderniseringssteorierna.

Trots alla personuppgifter kommer vi inte personerna särskilt nära. Man kunde tänka sig en mer kulturhistorisk angreppsvinkel, där domboksmaterial och bouppteckningar kanske kunde användas för att teckna en djupare bild av lensmännens positioner, kulturella kapital och habitus. Men kanske inte det norska materialet håller för en sådan studie? Den som vill veta mer om de norska lensmännens mångskiftande uppgifter inom rättsväsende, skatteväsende och lokal självförvaltning får emellertid god hjälp i boken. Deras viktiga positioner i lokala nätverk och patron-klient-system belyses också väl. Dessa mellanmän var viktiga grupper i det äldre agrarsamhället som det finns all anledning att fortsätta utforskningen av.

Harald Gustafsson

Lars Holm, *Fem uppsatser om Jacob Jonas Björnståhls resa i Europa* (Lund: Skrifter utgivna av Universitetsbiblioteket i Lund, Ny följd 9, 2012). 68 s.

Författaren har som motto valt ett anslående citat från sin resenär: "jag hoppas at slutligen få rätt på alt". Det är förstås en fåfång förhoppning, både för Björnståhl, flitig och mångskrivande men död i förtid, och för Lars Holm. Holms fem studier är fulla av detaljer, men här gäller alltså inte helheten. För den biografiska översikten se Anders Österlings och Erik

Eskings levnadsteckningar (1947 respektive 1989). Vid Lunds universitet pågår för övrigt, med utgångspunkt i material på universitetsbiblioteket, ett Björnståhlsprojekt. Hos Holm dyker läsaren direkt ner i korrespondensen kring en sändning mossor från Istanbul till Peter Jonas Bergius; bryologin är en annars okänd sida hos språkmannen Björnståhl. En andra uppsats handlar om hans umgänge med den italienske padren Minasi. Det ska vi glädjas åt, religionen behövde inte vara ett hinder i de lärda förbindelserna. Holm summerar den och flera kontakter med omdömet om Björnståhl att "han är den mest socialt kompetenta person jag någonsin mött." Kontakterna med Carl von Linné och Johan Ihre går som röda trådar genom uppsatserna och förhållandet till den senare ägnas en särskild studie. I den därpå följande befinner sig resenären i England där han träffar ett annat språksnille, William Jones, så viktig för upptäckten av sanskrit. Han samtalar också med James Macpherson, Ossians skald, som bland annat hävdade att en ättling utvandrat till Sverige och var anfader till ätten Fersen (!). Holm tar inte upp de annars berömda – och kanske just därför här ratade – kontakterna med Voltaire, Rousseau och Goethe.

Den för en vetenskapshistoriker mest givande studien, den sista och femte, behandlar Björnståhls besök hos markisinnan av Karlsruhe, som planerade och med hjälp av en konstnär började illustrera Linnés *Species plantarum*. Ett prospekt utlovade avbildningar av alla kända såväl inhemska som utländska växter. Man kan få Rudbeckarnas hundra år tidigare storvulna *Campus elysii* i tankarna, också det ett havererat projekt. Världen är för outtömlig – ekonomi, eldsvåda och annat träder emellan. Om allt detta – men alltså utan "at få rätt på alt" – skriver Lars Holm med sätta och glädje.

Gunnar Broberg

Helmut Hühn & James Vigus (red.), *Symbol and Intuition: Comparative Studies in Kantian and Romantic-Period Aesthetics* (London: Legenda – Modern Humanities Research Association and Maney Publishing, 2013). xii + 214 s.

Symbol- og intuisjonsbegrepet ble i siste halvdel av 1700- og første halvdel av 1800-tallet gjenstand for stor diskusjon blant ledende intellektuelle, ikke minst i Tyskland. Denne nye antologien, redigert av Helmut Hühn og James Vigus, speiler hvordan denne debatten utartet seg blant ledende filosofer, som Immanuel Kant og Friedrich Hegel, og skjønnlitterære forfattere, som Karl Philipp Moritz og Johann Wolfgang Goethe, i denne perioden. Antologien består av en introduksjon fra de to redaktørene, elleve bidrag skrevet både av litteraturvitere og filosofer, og et etterord. Introduksjonen er velskrevet og gir en god oversikt over landskapet av teorier, selv om man gjerne skulle ha sett at det ble gitt en noe mer detaljert introduksjon til Kants estetikk, da denne er hovedtema for flere av bidragene og er representert i omtrent alle.

I det første bidraget søker Stephan Meier-Oeser tilbake til de antikke teoriene om symbol og anskuelse (*Anschauung*), for derigjennom å komme til en forståelse av Kants teorier om disse begrepene. Meier-Oesers tese er nemlig at "[i]t is only against [the] deeper historical background that both the terminological decisions Kant makes in some respect and his seeming undecidedness in some others may become sufficiently intelligible." (s. 21) Kant vender nemlig tenkere som Leibniz og Wolff ryggen og hevder at vi ikke kan trekke noe distinksjon mellom anskuende og symbolsk kunnskap. Ifølge Meier-Oeser viser Kant derimot at den symbolske framstilling er en nødvendig del av den anskuende, og han vender dermed tilbake til den eldre oppfattelse av symbol som "naturlig tegn", en oppfattelse særlig utbredt blant stoikerne. Det er på denne bakgrunn at Kant i *Kritik der Urteilkraft* (Kritikk av døm-

mekraften, 1790) kan hevde at det skjønne er symbol på det moralsk gode. I antologiens andre bidrag tar Jane Kneller utgangspunkt i nettopp dette kantianske symbolet. Kant viser i sin behandling av symbolsk framstilling i forbindelse med det skjønne og det sublime, at vi kan oppnå en form for "sanseerfaring" av, og dermed også en slags kunnskap om, det oversanselige (*das Übersinnliche*), og ikke bare av sansbare fenomener slik Kant hevdet i sin første Kritikk.

I det tredje bidraget viser Jutta Heinz at Moritz benytter ulike og mangfoldige symboler fra religiøse strømninger som kristendom, frimureri og mystikk i *Andreas Hartknopf* (1785, 1790). For å komme på sporet av denne symbolrikdommen hos Moritz, er det ifølge Heinz nødvendig å ta "hele" Moritz i betraktning: "[I]t is necessary above all to take the 'entire' Moritz into account, always to consider him even in the context of purely aesthetic questions as the teacher of experiential psychology and self-observer; as linguist and grammarian; and finally, in his (still less examined) role as pedagogue." (s. 60 f.) Også det fjerde bidraget er viet tysk litteratur, nemlig Goethe og hans symbolbegrep. Helmut Hühn forsøker her både å forene og å påpeke forskjeller mellom på den ene side Goethes morfologiske natursyn, utviklet første gang rundt 1796, og på den annen side Goethes teori om symbolsk framstilling, slik denne ble utviklet etter Goethes besøk i Frankfurt am Main i 1797 og i den påfølgende brevveksling med Schiller.

Også Friedrich Schlegel og hans notater om symbolbegrepet i de publiserte fragmenter og håndbøker, er viet plass i antologien. I det femte bidrag demonstrerer Jan Urbich hvordan Schlegels symbolbegrep fungerer som et slags epistemologisk medium for poesien til å etablere relasjoner mellom det endelige og det uendelige. Ifølge Urbich distanserer Schlegel seg på denne måten fra mer naive forestillinger om det uendeliges nærvær i det endelige. I antologiens sjette bidrag diskuterer Cecilia

Muratori symbolbegrepet hos Hegel. Sentralt i denne diskusjon står drøftelsen av hvordan Hegel i *Der Geist des Christentums und sein Schicksal* (Kristendommens ånd og dens skjebne, 1798–1800) kunne hevde at Jesu sammenlikning av brødet med sitt legeme og vinen med sitt blod under det siste måltid med disiplene var en *mystisk* handling, mens døperen Johannes' bruk av vann i sitt hellige virke var en *symbolisk* handling.

De to neste bidragene er begge skrevet av James Vigus. I det første av dem drøfter Vigus Henry Crabb Robinsons engelske oversettelse av Moritz' tekst *Über die bildende Nachahmung des Schönen* fra 1788. For Vigus er det maktpåliggende å vise hvordan Robinson, med sin britiske bakgrunn, men samtidig med skolering i Kants og Schellings estetiske teorier, kom til å sympatisere med Moritz' teori generelt og hans syn på symboler spesielt. I sitt andre bidrag søker Vigus en forståelse av Samuel Taylor Coleridges interpretasjon av Prometeusmyten som et "tautogorisk" ("selvrefererende") symbol. Slik Vigus ser det, framstår Prometeus for Coleridge som et symbol for den intuitive, moralbaserte aktiviteten ved den menneskelige bevissthet. Også det niende bidraget, skrevet av Jeffrey Einboden, tar opp Coleridges symbolbegrep, da dette framstår som en sentral inspirasjonskilde for Ralph Waldo Emersons utvikling av symbolbegrepet innenfor det amerikanske språk- og kulturområdet.

I det tiende bidraget vendes fokus over på antologiens andre hovedbegrep, som i de foregående bidrag har spilt annenfiolin, nemlig intuisjonsbegrepet. Temilo van Zantwijk tar oss med på en vandring gjennom sentrale milepæler i utviklingen av dette begrepet i filosofihistorien, særlig overgangen fra Spinoza via Kant til Schelling. Mer eksakt rettes søkelyset på Spinozas distinksjon mellom intuisjon (*intuition*) og innbilingskraft (*imagination*), og hvordan Schelling viderefører, men samtidig substansielt endrer, denne i *System des transzendentalen Idealismus* fra 1800. I det siste

og korteste bidraget i antologien diskuterer Gottfried Gabriel kunstens kognitive verdi sett i lys av arbeidene til Baumgarten, Leibniz, Kant og Adorno. Antologien avsluttes med et kort etterord av Nicholas Halmi, hvor Halmi diskuterer forskjeller og likheter mellom bidragene, samt trekker inn noe flere moderne perspektiver på symbol og intuisjon.

Antologien rommer mange interessante og mangfoldige perspektiver, både filosofiske og litteraturvitenskapelige, på symbol- og intuisjonsbegrepet. I hovedsak vil jeg si at den er velstrukturert. Et unntak fra dette er at jeg synes det tiende bidraget, som gjennomfører en god diskusjon av intuisjonsbegrepet, burde ha vært plassert tidligere, slik at det, sammen med det første bidraget, kunne tjene som en første klargjørende diskusjon av symbol- og intuisjonsbegrepet. Dessuten er jeg av den oppfatning at antologien, som handler om tyske filosofer og forfattere, og hvor samtlige bidragsytere er tyskkyndige, burde ha vært skrevet og utgitt på tysk og ikke på engelsk. Riktignok er de fleste sitater gjengitt på begge språk, men det er nå en gang slik at tyskspråklig filosofi og litteratur interpreteres og formidles best på tysk.

Fredrik Nilsen

Ragnhild Hutchison, *In the Doorway to Development: An Enquiry into Market Oriented Structural Changes in Norway ca. 1750–1830*, Library of Economic History, volume 3 (Leiden & Boston: Brill, 2012). xi + 244 pp.

Economic historical research on the pre-industrial era has recently raised controversy as well as a few historiographic revisions. It has traditionally been stated that before the so-called Industrial Revolution, important progress had been made in the spheres of economy and technology which led to an era of great inventions

and groundbreaking industrial machinery. Apart from certain Eurocentric considerations, such as the theory that the spread of Western culture was the driving force of economic progress around the world, other hypotheses have acted as central starting points when it comes to analyzing historical periods. For instance, it has been argued that some of the major, if not the most crucial, factors that led to European economic success were culture, the increase in consumption due to a growth in production and commerce, and a considerable improvement in wage and purchase prospects resulting from rapid population growth. These ideas have been forwarded by David S. Landes (1998), Geoffrey Clark (2007), and others. These features can be seen in most areas all across Europe, although with notable resemblances as well as arguable differences. And these variables have been utilized in many regional studies conducted in the previous decades with a view to forcefully arguing about the scope of economic progress in those areas before the Industrial Revolution.

The research conducted by Ragnhild Hutchison points in this direction, although important innovations are introduced which ought to be taken into account when it comes to designing a model of the conditions prevailing in the pre-industrial era. A description is given of the preliminary features of the so-called Norwegian Industrial Revolution, and, above all, the social and economic situation in this region at the end of the eighteenth and beginning of the nineteenth centuries. The author analyses the structural shift that occurred in Norway in this period, highlighting the circumstances that later caused rapid transformation and growth. To that effect, the time frame of Hutchison's study begins in approximately 1750, as this was a stable period in the Norwegian economy in which conjunctural alterations began to show and from which later structural changes were derived. The majority of the population in Norway at the time was

comprised of farmers and fishermen; and this scenario did not seem to be conducive to the country's industrialization. The author states in the book's introductory section that the regions that were apparently less equipped for economic progress – the poorest regions where industrialization was a genuine 'revolution' experienced a series of fascinating changes that had a crucial impact on the spatial integration of the whole country. This parameter – spatial integration is fundamental when an understanding has to be reached of the growth experienced in nations that were 'less developed' than England (such as Spain, as described by Guillermo Pérez Sarrión in *La península comercial*, 2012, p. 126). From this perspective, and in light of the valuable empirical data provided by Hutchison, it seems obvious that Norway is an extraordinary case of a development led by the integration of its internal markets. This type of development offers an alternative to those instances traditionally pointed to as 'models' of industrial development.

The descriptive section of this outstanding study is preceded by a concise theoretical-methodological introduction detailing conceptual issues, basic assumptions, as well as the methodology that has been utilized. Section 3 offers a significant global view of the classic theories on the Industrial Revolution, and highlights the newness of the book's analysis within the context of these classic studies. These classic studies argue for a model of industrial boom as based on 'changes in agriculture and the spread of the factory system' (the Brenner model, 1987). Agricultural development led to an increase in output and a diversification towards other economic sectors far removed from the self-sufficiency that is typical of traditional agricultural societies. Later, technological progress and the factory system arrived, and these ushered in an era of industrialization. A more decisive stage in these discussions was proposed by Franklin Mendels (1972), who developed the theory of Proto-

industrialization in order to describe the situation in which many regions were to be found at the dawn of economic development. Nowadays it is clear that the Proto-industrial stage implies many local and regional models. Perhaps comparative studies will be able to shed more light in the future or open new lines of research for subsequent generations of historians, despite the many issues caused in current historical studies by the Proto-industrialization theory. These issues occur, Hutchison states, given that 'there was no clear link between industrialized areas in the Industrial Revolution, and "proto-industrial areas"' (p. 5).

It is clear that this debate and these methodological issues – and this is impossible to analyse without adequate empirical and quantitative data at the regional level – as well as the ideological issue – incidentally, the 1973 crisis cast doubt on many such studies will continue to be dealt with by scientists. The author describes these issues in detail at both the macro-economic and micro-economic levels. Emphasis is placed on the idea that the integration of regional markets has a lot to do with a growth in consumption as well as an increase in supply and demand. A 'consumer revolution' can now be talked about; and this phenomenon affected all the European regions to a greater or lesser extent, regardless of whether these regions later experienced a genuine industrialization according to classic standards.

The method used is especially suited to this type of study on market integration, whose focus alternates between the nation, the region, and the household. A comparative method is used to analyse the interconnection between consumption and national production from a micro-historical perspective, albeit within its larger European context and taking into account its fashions and trends in terms of consumption, and how it evolved and linked to internal and external markets. A wealth of primary and secondary sources is used by the

author, and this makes the work perhaps the most thorough, in terms of sources analysed, on economic processes in Norway during the modern era. Regarding sources, the book is a good example of how a critical assessment of economic growth can be conducted by using diverse and abundant empirical data that are not restricted to a limited number of numerical records related to few variables within a merely local context. A rich graphic gallery accompanies the book. Hutchison uses customs lists as well as legal sources pertaining to them, although she notes that 'Unfortunately national compilations of the total Norwegian imports and exports have not survived' (p. 17). Despite this deficiency, she uses fragmentary data on sales of fish, timber, grain, alcohol, tobacco, and fabrics. Some of this information is sourced in questionnaires that the Chamber of Commerce had sent to local officials to probe the various industries. Hutchison acknowledges that her sources do not cover the wide range of smuggling activities that took place, and I would add that this is a weakness found in many studies on commerce in the modern era, as I have argued in my work on Dutch commerce (Crespo, 'Legal Strategies', in *Jahrbuch für Geschichte Lateinamerikas* 2010, p. 196). Economic-related sources are complemented with literature from the time, including topographic descriptions and price-related data a barometer that is common to most studies on pre-industrialization since it can show (together with studies on salaries) important aspects of the living standards of the regional populations.

The richest part of the work is contained in the five chapters devoted to describing the social, political, and demographic situation in Norway over the centuries. It includes an account of the development of the pre-industrial internal market, this being an extraordinary contribution to the understanding of how rural communities operated at the economic level in modern Europe (Rural House-

holds' Allocation). The material prosperity experienced in these communities is analysed by combining aspects related to material life and the changes that occurred in the household system with their social and economic consequences. Finally, we are given a quantitative and descriptive analysis of the products that were in circulation in these internal markets faced with an increase in supply and demand and a rise in the living standards of the population. From a reader's point of view, I am grateful for the conclusions found at the end of each chapter. As an account of the invaluable ideas displayed in these conclusions would greatly add to the length of this review, a few final considerations will suffice. The title of the final conclusion, 'The slow but safe path to a market economy', is very thought-provoking as it conveys the idea that this slow path could manifest itself in several different ways in the pluralized Europe of the eighteenth century. It is obvious that there is still a great deal of work to be done on pre-industrial Norway, and further types of analyses ought to be conducted to demonstrate whether the economic and structural changes really did lead to an industrialization in the modern sense. What is certain is that in the early nineteenth-century, Norway emerged in a climate of new economic developments caused by the integration of internal markets, a rise in the availability of commercial products (it is worth noting here the increase in colonial products), and an increase in exports. However, the technological transformations found in other regions did not occur in Norway. By way of conclusion, this is an outstanding piece of work that challenges radical preconceptions and praises the beautiful disparities found in European economic history.

Ana Crespo Solana

Immanuel Kant, *Himlens allmänna naturhistoria och teori eller Essä om beskaftenbeten av och det mekaniska ursprunget till hela världsalldet, avhandlade enligt Newtonska grundsatser* (Möklinta: Gidlunds förlag, 2013). 160 s.

Det finns två ting, skriver Immanuel Kant i *Kritik der praktischen Vernunft* (1788), som fyller tänkandet med allt större beundran och bävan ju mer man tänker på det: "den stjärnbeströdda himlen ovanför oss och den moraliska lagen inom oss". Den transcendentale idealisten Kant har ju blivit mest känd för sin kritiska filosofi, pliktetiken, det kategoriska imperativet, tinget i sig, syntetiska satser a priori och andra idéer inom moralfilosofin och kunskapsteorin som sedan 1700-talet har format den moderna filosofin. Mindre känt för många är kanske att han också givit viktiga bidrag till astronomin, kosmologin och faktiskt också astrobiologin. Hans filosofiska verk har under senare år kommit i förträffliga svenska översättningar, men däremot har hans huvudverk inom astronomin aldrig tidigare översatts till svenska. Nu har även den äntligen kommit i översättning av astronomen Gunnar Welin, utgiven på Gidlunds förlag.

Den unge Kant gav år 1755 ut verket *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* där han framlade en rad idéer som ännu utmärker den moderna kosmologin: Vintergatan är en skiva av stjärnor sedd inifrån, de nebulösa töckenstjärnorna är i själva verket liknande stjärnsystem, och att planeterna formas i ett stoffmoln kring stjärnorna. Existensen av en mångfald av världar med rationella varelser antog han dessutom som mycket sannolik. Hans astronomiska insats har ofta kopplats till hans nebularhypotes, en teori som han fått dela med Pierre Simon de Laplace och går under namnet "Kant-Laplaces nebularhypotes", även om Emanuel Swedenborg redan drygt två årtionden tidigare hade framfört en liknande teori för solsystemets uppkomst ur ett moln av materia. Vad Kant gör är att han på ett tydligt

sätt utgår från den newtonska fysikens lagar. Materien är bunden vid nödvändiga lagar instiftade av en allvis Gud. Ur ett kaos av urstoff framspringer något vackert och ordnat, allt enligt fullkomlighetens plan. Genom att se solsystemet inte som något statiskt utan som en kontinuerlig process utifrån fysiska lagar, och universum som fylld av andra stjärnsystem, öppnade Kant samtidigt upp oanade horisonter för astronomin. Som han själv skriver om sitt verk: "Utifrån ett ringa antagande har jag vågat mig på en farlig resa, och jag kan redan se gränsbergen till nya länder. De som har mod nog att fortsätta undersökningen kommer att bestiga dessa berg och ha glädjen att få ge dem sina namn." (s. 15)

I första delen sammanfattar Kant den newtonska naturfilosofin, och i andra delen utvecklar han sina teorier om världsaltets struktur som ett resultat av endast mekaniska lagar, varvid han behandlar sådant som planeternas täthet och massa, planetbanornas excentricitet, månarnas ursprung, planeternas axelrörelser, Saturnus ringar och skapelsens oändlighet. Men vad som kanske kan förvåna är att denne filosof, som har en bild av sig att vara en sansad, kritisk tänkare, i tredje delen av samma verk framförde fantastiska spekulationer om utomjordiskt intelligent liv. Han skriver att intelligensen hos utomjordingarna blir alltmer förträfflig och fullkomlig i proportion till distansen mellan boningsorten och deras sol. Merkurianer och venusianer är enligt Kant alltså mindre intelligenta än jordbor som bor precis i mitten av solsystemet. Jovianer och saturnianer är däremot högre stående varelser än vi. Kant skriver: "Vilken förundransvärd anblick! Åt ena hållet såg vi tänkande skapelser, hos vilka en grönländare eller hottentott vore en Newton, och åt andra hållet andra, som skulle förundras över honom som en apa." (s. 139) Man kan ju förstås undra hur Kant kunde uttala sig om inuiter och khoikhoi, han som aldrig lämnade sitt Königsberg i Ostpreussen. Dock ser jag hans tanke om intel-

ligensen och den mänskliga kroppsfuncttionen som ett resultat av deras uppkomst och lokalisering i solsystemet som ett intressant uppslag i astrobiologins historia, det vill säga hur denna planetära hemvist och hur människans kroppsfuncttioner inverkar på tänkandet och tankeförmågan.

Det är med andra ord en underhållande läsning, som ger inblickar i 1700-talets astronomiska teorier och astrobiologiska föreställningar, förutom att bredda bilden av den kritiske filosofen från Königsberg. Inledningens knapphändiga fem sidor lämnar väl en del att önska vad gäller att sätta verket i sitt vetenskapshistoriska sammanhang och kommentardelen lyckas heller inte riktigt fullständigt förklara och göra verket rättvisa i all sin historiska komplexitet. Det viktigaste är ändå att Kants astronomiska verk nu finns i en lättillgänglig svensk utgåva, vilket bara så är en stor och förtjänstfull insats som bör rättmätigt värdesättas. Genom läsningen av Kants betraktelser ser man 1700-talets stjärnhimmel. "Faktum är", skriver Kant, "att när man fyllt sitt sinne med sådana betraktelser, och de som gjorts tidigare, så ger anblicken av en stjärnbestrodd himmel en klar natt ett slags förnöjelse som bara ädla själar känner." (s. 148)

David Dunér

Michail Jurjevitj Ljustrov, *Vojna i kultura: russko-sjvedskije literaturnyje paralleli epochi Severnoj vojny* (Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 2012). 332 s.

Det stora nordiska krigets händelser måste ha tett sig svårhanterliga för tidens människor. Flera avhandlingar de senaste åren, som av Andreas Hellerstedt (se recension i *Sjuttonbunderatal* 2010, s. 193–197), Kristiina Savin och Anna Nilsson (recension i *Sjuttonbunderatal* 2012, s. 156–157), har behandlat ödets nyck-

er, hur krig, olyckor, motgångar och medgångar tvingat fram olika sätt att hantera dessa snabba och till synes oförklarliga kast och skiftningar. Vidare har den officiella retoriken i litteratur och propagandaskrifter analyserats av forskare som Nils Ekedahl och Hans Helander. Dessa har mest speglat den svenska bilden av vad som hände ute på slagfälten i början av 1700-talet, den egna svenska självbilden. Men hur uppfattades händelserna av dem som befann sig på andra sidan Östersjön? Det finns onekligen intressanta perspektiv att lyfta fram genom transnationella, komparativa studier.

I boken *Vojna i kultura: russko-sjvedskije literaturmyje paralleli epochi Severnoj vojny* (Krig och kultur: rysk-svenska litterära paralleller under det nordiska kriget, 2012) analyserar den ryske historikern Michail Ljustrov svensk och rysk panegyrik under det stora nordiska kriget, jämför dem, finner likheter och olikheter. Där ställs de i det närmaste mytologiska gestalterna Karl XII och Peter den store mot varandra, och blir till hjältar ur det bibliska persongalleriet och den grekisk-romerska mytologin, David mot Goliat, Odysseus, Akilles... Liknande studier av tidens poetiska tolkningar av krigshändelserna, men alls inte så utförligt, finner vi även i hans uppsats på svenska i en bok redigerad av Lena Jonson och Tamara Torstendahl *Salytjeva, Poltava: krigsfångar och kulturutbyte* (2009). (Se recension i *Sjuttonhundratals* 2010, s. 233–235.) I *Sjuttonhundratals*, årgång 2011, finns därtill ett bidrag av Ljustrov, "Swedish Historical Works in Eighteenth-Century Russian Translations: A Bibliography" (s. 246–251). För den som vill ha en mer fördjupad genomgång av de rysk-svenska litterära parallellerna och hur det stora nordiska kriget hanterades och manifesterades i tidens panegyriska litteratur utgör *Vojna i kultura* en viktig källa, i synnerhet vad gäller den ryska litteraturen.

Första kapitlet lyfter fram de olika bibliska teman som förekommer i tidens panegyriska litteratur: profeten Daniel i lejongropen, förgrändet av Faraos armé, slagfältet som blir

till Röda havet, ett hav av blod. Vid Narva och Poltava ställdes David mot Goliat. I andra kapitlet fördjupas analysen av dessa likheter och skillnader. Bland teman finner man händelserna som en straff för folkets synder, krig och fred, sjöslag och belägringar, arméernas förgörelse, barmhärtighet mot tillfångatagna, fiendens stolthet, förrädare och svek, modiga generaler, en hjältes död, kvinnliga härskare i Sverige och Ryssland. Tredje kapitlet uppehåller sig till största delen kring emblematiska, metaforiska framställningar av örnen och lejonet – det vill säga Ryssland och Sverige. Andra länders litteratur och ryska översättningar behandlas i det fjärde kapitlet, som till exempel J. W. Paus ryska poetiska panegyrik, krigsdikter i rysk översättning och den svenska utgåvan av Heimskringla. Till detta finns också ett appendix med ett antal exempel på dikter som speglar de dramatiska händelserna i Narva och Poltava, på svenska, latin och ryska.

Ljustrov finner ett antal utmärkande teman i den svensk-ryska panegyriska litteraturen. Det visar sig finnas påfallande många likheter mellan de två språkområdenas litteratur. Skillnaderna och olikheterna, anmärker han, är få. De har mycket gemensamt: de talar om monarkernas segrar och framgångar i bibliska liknelser och med en metaforik hämtad från grekisk och romersk mytologi. I gestalten av Herkules besegrar Peter den store lejonet, det vill säga den svenska armén, och därefter också hydran, alltså den svenska flottan. Peter framställs även som en Akilles, Agamemnon och Odysseus. Här finns nummersymbolik. Karl XII förknippades med tolv stjärnor och Herkules tolv stordåd. När Fredrik I tillträdde gick klockan från 12 till 1. Här finns en biblisk geografi. Ryska och svenska författare beskrev sina länder som Israel, i likhet med vad Ekedahl och Helander tidigare har visat. För svenska författare var Danmark det gammaltestamentliga Egypten som hotade det svenska Israel. I panegyriken sker mirakel och plötsliga väderomställningar. Peter (vars namn härstammar från

grekiskans ord for sten) blir stenen som med Guds hjalp draper Goliat. Aven Machiavelli omnemns i den ryska panegyriken i radet att vara listig i bemotandet av fienden. En virkelig fiende ska enligt gammel beprovd retorik vara overlagsen i antal, hogfardig, grym och trolös. Temana opprepar sig i andlösa segrar, forkrossande nederlag, mangder av tillfangatagna, forraderi och svek, medan Guds forsyn alltjamt vilar over slagfalten.

Vissa teman tycks forekomma, menar Ljustrov, bara i den svenska panegyriken. Folkets synd som ledde till fiendens blodspillan och dod, och krig och forluster pa slagfaltet som bestraffning for synder ar utmarkande drag. Efter katastrofen i Poltava jamfor svenska forfattare Sverige med Israel som bestraffas for sina synder, medan ryska forfattare beskriver sig som segerrika israeler som besegrar landets fiender, dar Karl XII:s Sverige blir till Faraos Egypten. Den svenska panegyriken speglar i viss man den militara verkligheten. Den ryska bortser fran vissa fakta och anpassar dem till metaforiken, papekar Ljustrov, och har en tydelig funksjon som propagandatekster. Både svenska och ryska forfattare talar om Ulrika Eleonora och Katarina som Guds gavor. Katarina beskrivs som man, som den andre Peter den store, och drottning Kristina jamfors med Herkules.

Vad som faller utanfor just denna framstilling ar hur det kommer sig, pa ett mer grundlaggende plan, att den svenska och ryska panegyriken oppvisar sa manga likheter. Den enkla forklaringen ar forstas att både svenska och ryska forfattare utgar fran samma europeiska bildningskultur, grundat i den kristna traditionen och tolkningen av verkligheten, og den grekisk-romerska bildningen, retoriken og historieforstaelen. I grunden finns val ogsa den maenskliga formaagan att se likheter mellom ting og foreteelser, att forstaa noget genom noget annat.

David Dunér

Margit Løyland, *Hollendertida i Norge 1550–1750* (Oslo: Spartacus Forlag AS, 2012). 208 s.

Boken *Hollendertida i Norge 1550–1750* er utstyrt med rikt illustrasjonsmateriale, noter, kildeoversikt, bildeoversikt og navnerogister. Innholdet star i stil. Margit Løyland presenterer et rikt og spennende materiale med mange aspekter. Hun skriver godt, og boken er en fryd a lese. Den holder hoyt akademisk nivaa samtidig som den er formidling av beste slag. Hun overrasker leseren med bruk av dagligdagse ord og vendinger, innlaant inn fra nederlandsk, men i bruk den dag i dag: Leseren er selv et levende vitne om hollendertiden.

Hollendertiden er for mange et ukjent begrep, men eldre folk i deler av Kyst-Norge er nok til dels ennaa fortrolig med det. Kongedømmet Nederland oppstod forst etter Napoleonskrigene. Tidligere kaltes staten for Holland, etter den mest betydelige av de syv provinsene. Inntil midten av 1600-tallet var Norge den klart viktigste leverandør av trelast til Holland. Det er kildebelagt i 1648 at cirka 400 hollandske skip seilte regelmessig pa Norge, og at de i seilingshalvaret gjennomforde minst to til fire turer arlig. Skipperne kjopte bjelker og bord. Det var en enkel, lite sofistisert virksomhet som foregikk i uthavner og smahavner, oftest drevet for egen regning av skipsforererne selv – som ofte ogsa var eiere av skipet. Skipstypen de brukte kaltes fløyt og var tilpasset tømmertransport.

Løyland gir en god sammenfatning av eksisterende kunnskap om Norges hollendertid. Hun bygger dels pa egen forskning fra den landsdelen i Norge som var mest berort, Sørvestlandet. Dels trekker hun inn annen sentral forskning. Hun lykkes i a gi et bredt, mangefasettert og overbevisende bilde av den naere kontakten mellom Norge og Nederland i Nederlands storhetstid. Store handelskompanier ble organisert, mest kjent er Ostindiakompaniet fra 1602 og Vestindiakompaniet fra 1621. De store oppdagelser hadde apnet opp

for et verdensomfattende handelssamkvem. Hollenderne interesserte seg også for nordområdene. De ønsket blant annet å finne nordøstpassasjen til Asias rikdommer. Nordområdene var imidlertid interessante i seg selv på grunn av hvalfangst og trankekoking. Det nordiske kompaniet fra 1614 (*De Noordsche Compagnie*) opererte fra Novaja Semlja til Davis-stredet. Svalbard ble oppdaget av nederlandske sjøfarere i 1596, og Barentshavet er oppkalt etter en slik sjøfarer, Willem Barents. Da Kristian 4. (1577–1648) foretok sin sagnomsuste seilas til Vardø i 1599, under dekknavnet kaptein Kristian Fredriksen, var det en politisk markering av revir – og ikke en ren heisatur for en livsglad ung monark.

Hollenderne seilte på Norge for å hente trelast, men også kobber, huder og skinn, fisk og ikke minst hummer – levende hummer hentet de i spesialkonstruerte brønnbåter, såkalte hummerbysser. Gråstein hentet de faktisk også her, til fyllmasse i prosessen med gjenvinning av landområder fra havet. De betalte kontant – og var også villige til å selge varer på kreditt. Til Norge brakte de et bredt spekter av varer: korn, salt, sild, vin, krydder, tekstiler, hatter, tobakk, krittpiper, te, kaffe, skonroker, teglsten med mer. De kom igjen år etter år. Løyland gir konkrete opplysninger om norsk dagligliv som vitner om hollandsk innflytelse og underbygger hvor mangfoldig og omfattende begrepet hollendertiden er å forstå.

Løyland slår fast at i kyststrøkene særlig sør og vest i landet vil mange være klar over hollendertiden på grunn av utvandring, arbeidsvandring, handels- og sjøfartskontakt. Men disse kontaktene blir sjelden sett i sammenheng. Hollendertiden blir derfor i *nasjonal* sammenheng ikke oppfattet som en kjent og etablert historisk epoke. Det forundrer henne. Formålet med boken og hennes hovedoppgave er å gjøre noe med dette. Det har hun gjort. Hun tenker seg at den viktigste årsaken til at hollendertiden er glemt eller oversett, kan være den at "levemåten til vanlege arbeidsfolk

og meir kvardagslege endringar i sosialt liv og kulturelle uttrykksformer har vore rekna for mindre interessante for historikarar som har vore meir opptekne av jordeigedomstilhøve og utvikling av adel- og kongemakt i tidleg nytid, enn av daglegliv og meir eller mindre marginale geografiske område" (s. 10).

En annen grunn kunne være den storpolitiske utviklingen. Stråleglansen fra Hollands gylne århundre, 1600-tallet bleknet etterhånden. Trelasthandelen Norge-Nederland avtok også etter midten av 1600-årene – Holland fant andre forsyningsområder for trelast, og eksportrestriksjoner ble innført i Norge. Sagbruksprivilegiene 1688 medførte kontroll med eksporten, til fordel for borgerne og ulempe for bøndene. Kommersiell utnyttning av de store innlandsskogene på Østlandet ble nå viktig. Organisert fløtning krevde kapital og organisasjon. En mektig og selvbevisst borgerklasse vokste frem i Norge. England ble det store markedet for norsk trelast. Ikke minst ble England etter hvert også en toneangivende nasjon i Europa. Kontakten Norge-England hadde en annen karakter. De tette mellomfolkelige bånd som ble knyttet i hollendertiden hadde først og fremst bundet sammen "alminnelige" folk. Slike etterlater seg vanligvis mindre spor om eget liv og virke, selv om Løyland har vist at båndene var mange og sterke.

Løyland påpeker en grunn til: Hun vedgår at perioden heller ikke var *vår* storhetstid! Det har hun helt rett i. Hollendertiden sammenfaller til dels med dansketiden (1536–1814). Hollendertiden var preget av utveksling på det folkelige plan mellom et avansert samfunn, i frontposisjon økonomisk og kulturelt, og et land som nok ikke følte seg, og heller ikke var, "mest begunstiget" innenfor dobbeltmonarkiet. Det foregikk også en ikke ubetydelig utvandring fra Norge til Holland i hollendertiden, noen vandret også videre derfra til Amerika. Hvordan skal det inntolkes i vår nasjonale historie?

Løyland slår fast at i løpet av hollender-tiden utviklet Norge seg til å bli "en stor og selvstendig trelasteksportør og, ikke minst, en stor og selvstendig sjøfartsnasjon" (s. 55). Hun spør: Hva betydde hollendertiden i den sammenheng? Skal perioden sees som en læretid for de brede lag av folket? En demokratisk, folkelig periode da folk på egen hånd skaffet seg kompetanse av ulike slag fra verden utenfor? Vår rolle som trelasteksportør er best undersøkt. Men kanskje er det gjort mindre ut av skogsarbeiderne enn av skogeierne. Langt mindre vet vi om sjøfarten i disse grunnleggende årene. I hollendertiden var Amsterdam viktigste hyremarked for norske sjøfolk. Norsk sjøfartshistorie om denne eldre perioden ble skrevet i 1920-årene! Mye forskning pågår i Nederland i dag som er relevant også for utviklingen av norsk sjøfart med blant annet digitalisering av mannskaps-lister, der norske sjøfolk forekommer i store antall.

Ulike handlingsmønstre kan kopieres og krysse grenser. Mennesker, ideer, begreper, varer, teknologier, institusjoner, nettverk, språk, kultur, handlingsmønstre krysser grenser uten at vi kan observere forløpet så presist. Internasjonal migrasjon og demokratisk utvikling har gjort oss i stigende grad oppmerksom på enkeltaktørens bidrag til samfunnets utvikling. Historisk endring kommer ikke bare ovenfra med staten som dørvakt. Vi forstår den nasjonale utvikling bedre når vi ser den i samspill med verden utenfor og som resultat av enkeltmenneskers handlinger, impulser og observasjoner. Sosiale prosesser er tett forbundet med konkrete relasjoner mellom mennesker. Hollendertiden er et rikt transnasjonalt laboratorium for å undersøke spesifikt hvordan kulturtrekk krysser grenser i tidlig moderne tid, og enkeltindividers rolle innenfor dette samspillet.

Sølvi Sogner

Eljas Orrman & Jyrki Paaskoski (eds.), *Vanhan Suomen arkistot – Arkiven från Gamla Finland*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1385/Tieto, Arkistolaitoksen toimituksia 13 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2012). 400 pp.

Vanhan Suomen arkistot – Arkiven från Gamla Finland is a comprehensive overview on the administrative history of the area which is known as the Old Finland, *Vanha Suomi* or *Gamla Finland* in Swedish. This is the area that Russia gained from Sweden in the Great Northern War (1721) and the Russo-Swedish war (1743). In 1812 the area was joined to the Grand Duchy of Finland. This thoroughly bilingual (Finnish-Swedish) book offers extensive and long-awaited information about the archive material of the area. The book starts with a 150-page chapter, written by Jyrki Paaskoski about the administrative history of the area (*Vanhan Suomen hallintohistoria – Gamla Finlands förvaltningshistoria*). The next chapter is Eljas Orrman's study about the archive material on the Old Finland in the National Archive of Finland and the Provincial Archive in Mikkeli (St Michel). These are the two main archive institutions that hold the material related to the Old Finland. The third and largest part of the book is written by Eljas Orrman, Jari Oinonen, Eila Salo and Matti Walta, and it gives a rigorous overlook about the materials concerning the Old Finland.

During the last few years, the year 1809 and its aftermath have been remembered both in Finland and Sweden. Less studied and remembered is the fact that a part of today's Finland was ruled by Russia from the years 1721 and 1743 onwards. Jyrki Paaskoski starts his chapter about the administrative history from the year 1710, which is very well justified. Vyborg (Viipuri, Viborg), for example, was conquered by Peter the Great in 1710. Paaskoski has five subchapters. The chronological order of this chapter causes some reiteration, but on

the other hand, chronological order highlights the fluid nature of the Russian administration during the eighteenth century.

Besides being a report of the administrative history, Paaskoski's chapter is a meritorious historical study about the Old Finland and its history. With its endnotes, the chapter offers a good opportunity to deepen one's knowledge about the area. Paaskoski brings forward new knowledge that is, for example, based on his previous studies about the nobility of the Old Finland (pp. 94–97), the school system (pp. 130–135), and military recruitments (pp. 135–138). In the final, fifth, subchapter he discusses the joining of the Old Finland to the Grand Duchy of Finland, which took place in 1812. The credits of Jyrki Paaskoski's chapter are hidden in the final; he shows why and how the Old Finland has been seen as a victim of the "arbitrary" Russian administration until the area was "restored" to Finland. This view, which was born and cherished for the needs of the newborn Finnish state in the early twentieth century, Paaskoski knocks down at the end of his chapter. He shows that in the Old Finland, the typical eighteenth-century multinational empires' administrative culture was used. Therefore, this area was not an exceptional one or exceptionally unfortunate, but extraordinary in its multinationalism, even progressive in some cases. A good example for the progressivity is the school system, developed and built up during the reign of Catherine II.

The second part of this book consists of Eljas Orrman's chapter about the materials concerning the Old Finland in the National Archive of Finland and in the Provincial archive of Mikkeli (*Vanhan Suomen asiakirja-aineistot Kansallisarkistossa ja Mikkelin maakunta-arkistossa – Handlingarna rörande Gamla Finland i Riksarkivet och S:t Michels Landsarkiv*). The title of this chapter is somewhat misleading, because Orrman also writes about the materials that are kept in the Russian archives. These materials can also be found in

the appendixes 2 and 3. In his chapter Orrman illustrates the disposal mechanisms over the decades, concerning the material of the Old Finland. This illuminates the sporadic nature of the materials divided into different archives.

The third part of this study (*Vanhan Suomen virastot ja muut arkistonmuodostajat sekä niiden arkistoaineistot – Ämbetsverken och övriga arkivbildare i Gamla Finland samt deras arkivmaterial*) is written by several authors; this chapter contains a full index record of the archives of the Old Finland. First there is a presentation of the administrative organization of the area. When thinking about the archival studies, this part of the book is the most traditional one. However, the authors of this part of the book are well informed about the administrative organs and their functions, and this shows throughout their work. A good example of this is the chapter about the police (*Kaupunkien poliisiviranomaiset – Polismyndigheterna i städerna*); it exposes the actual work of the policemen. At the end of this part, there is an index of the private archives in Old Finland; these archives are seldom used by Finnish historians. In this part of the book there is also an index about the document collections and separate documents, including the maps and atlases that have been collected during the decades.

Of all the appendixes in this book, Appendix 7 should especially be noted. It is a short chapter (*Saksa virkakielenä Vanhassa Suomessa – Tyska som ämbetsspråk i Gamla Finland*) about the German language used by the administration in the Old Finland, written by Erkki Kuujo. With this appendix the notion of Jyrki Paaskoski is enforced; during the eighteenth century the Old Finland was attached by its administration to other multinational empires in Europe.

This study is not only a long-awaited record of the source material and archives, but it can also be viewed as the twenty-first-century

historians' opening concerning the history of the Old Finland. Especially Jyrki Paaskoski should be credited for the latter. In the future, the researchers will hopefully continue to study the Old Finland because there is plenty of hardly ever used material in Finland as well as in Russia, as we now know.

Ulla Ijäs

Mattias Pirholt, *Metamimesis: Imitation in Goethe's Wilhelm Meisters Lehrjahre and Early German Romanticism* (Rochester NY: Camden House, 2012). 220 s.

I förra numret av denna årskrift recenserade undertecknad den av Mattias Pirholt redigerade antologin *Constructions of German Romanticism: Six Studies/Konstruktionen der deutschen Romantik: Sechs Studien* (Uppsala, 2011). Antologin var en delstudie, förarbete, i det av Vetenskapsrådet finansierade projektet "Metamimesis. Ideologi och representation i tidig tysk romantik". Projektets övergripande syfte är att revidera bilden av övergången från upplysningstidens klassicism till den tidiga tyska romantiken genom att betona kontinuiteten mellan den klassicistiska estetiken och romantiken. I och med monografien *Metamimesis* fullbordas i någon mening detta projekt.

Metamimesis tar utgångspunkt i romantikens representationsteori. Det har ett värde i sig eftersom de flesta andra ansatser till jämkningar mellan upplysning och romantik har skett utifrån ett dedikerat upplysningsperspektiv (till exempel Martin Lamm och Thomas Bredsdorff). Pirholts analys sker bland annat med avstamp i Manfred Engels (*Der Roman der Goethezeit*, 1993) teser om den romantiska romanens idealistiska och anti-mimetiska orientering – teser som Pirholt delvis reviderar. Verket består av fem huvudkapitel. Det första kapitlet innehåller en genomgång

av romantikens mimesisbegrepp, särskilt i relation till den romantiska romanen. De följande kapitlen är vikta åt fallstudier ägnade i tur och ordning Goethes *Wilhelms Meisters Lehrjahre* (1795–1796), Friedrich Schlegels *Lucinde* (1799), Novalis' *Heinrich von Ofterdingen* (1802) och Clemens Brentanos *Godwi* (1801). I fallstudierna skärskådas romanerna i ljuset av författarnas respektive estetiska skrifter och traktat samt mot bakgrund av romantikens romanteorier.

Den romantiska estetiken har, med Wolfgang Preisendanz klassiska formulering, beskrivits som ett "avsteg från principen om naturimitation". Enligt detta traditionella perspektiv grundar sig den romantiska poetiken på konstnärens autonoma skapande (*poesis*) och utgör på så vis ett uppror mot upplysningens mimetiska estetik. Genom sin analys visar Pirholt att den dominerande tendensen i 1700-talets estetik, med inbegrepp av den tidiga romantiska estetiken, är en konstruktiv dialektik mellan produktion (*poesis*) och reproduktion (*mimesis*). Varken den klassicistiska eller den romantiska estetiken försökte emellertid strikt åtskilja dessa poler, utan försökte i stället utforska hur produktion och reproduktion kunde interagera i den litterära framställningen. 1700-talets estetik och poetik försökte inte skilja mellan liv och dikt, utan försökte i stället aktivt transformera liv till konst och konst till liv, så kan en av Pirholts slutsatser sammanfattas.

Studien följer romantikens omtolkning av och relation till mimesisbegreppet. I förgrunden finns romantikens säregna förening av mimetiska och självreflexiva praktiker – grepp som syftar till att understryka att den mimetiska representationen äger rum inom ett verks metapoetiska sfär och därigenom gestaltar förutsättningarna för sin egen gestaltning. Den plats eller skärningspunkt där det romantiska verkets självreflektiva praktiker kring den mimetiska representationens möjligheter och begränsningar utspelas, kallar Pirholt för

”metamimetic space”. Denna skärningspunkt kännetecknas av en lek med upprepningar, imitationer och allegorier, av stilfigurer eller litterära grepp som på ett eller annat vis aktualiserar variabler som liknelse, repetition och analogi.

Romantikens intresse för romanen som genre grundar sig dels i att flera ledande romantiker betraktade romanen som ett fullbordande av de litterära generernas historiska utveckling, dels i att romantraditionen sågs som frikopplad från det klassicistiska genresystemet, som en ”Mischung aller Dichtarten” (en blandning av alla diktarter), som Friedrich Schlegel formulerade det. I Pirholts framställning är romantikens upptagenhet av romanen som genre betingad av att man betraktade den som en modernitetens genre, en genre som kunde skildra världen och de medvetanden denna modernitet gav upphov till, på samma gång syftade den romantiska romanen också till att transcendera detta tillstånd.

Metamimesis styrka finns i det initierade sätt den reviderar den i forskningen förhärskande bilden av romantiken som ett helt avgörande brott med det klassicistiska mimesis-ideal som kulminerade under 1700-talet, manifesterat bland annat genom Charles Batteuxs *Les Beaux arts réduit à un même principe* (1747). Varken upplysningens eller romantikens mimesis-begrepp skall, enligt Pirholt, förstås som återspeglning (Preisendanz) eller som ren verklighetsframställning i form av ”realistisk representation” (Auerbach). Mimesis bör i stället betraktas som ett mer elastiskt, ideologiskt och produktivt begrepp. Redan den klassicistiska estetikens mimesis-begrepp skiljer sig avsevärt från mimesis i betydelsen realistisk representation eftersom den även kunde inbegripa en imitation av naturens produktiva princip, en tanke som förfäktades bland annat av 1700-talsestetikerna Bodmer och Breitinger.

Det som Pirholt tillför är inte minst förståelsen av de olika produktiva element, som kännetecknar romantikens föreställningar

kring mimetisk representation och hur romantikerna aktivt arbetade med att utforska den mimetiska representationens möjligheter – ett utforskande som ytterst hade sociala och politiska implikationer. Det mimesis-begrepp som vi möter i den romantiska romanen hade som syfte att förena en borgerlig verklighetssyn med en idealistisk utopism. I romankonsten försökte de tidiga tyska romantikerna att skapa ett kritiskt rum varifrån det moderna samhällets former och konflikter kunde utforskas och varifrån kritiska motbilder kunde etableras.

Det bestående intrycket är att Pirholts *Metamimesis* är en värdefull, i många avseenden imponerande, studie som förtjänstfullt bidrar till att bryta ner den dikotomiska spaltning mellan upplysning och romantik som länge varit förhärskande inom forskningen.

Jon Helgason

Merethe Roos, *Enlightened Preaching: Baltasar Münter's Authorship 1772–1793* (Leiden & Boston: Brill, 2013). 280 pp.

Malgré un regain d'intérêt qui se manifeste depuis une ou deux décennies, la littérature homilétique reste un champ encore peu exploré. Merethe Roos propose ici une étude de cas assez restreinte qui a cependant le mérite de poser des questions plus générales. Le prédicateur considéré est surtout connu pour le rôle de conseiller spirituel qu'il joua auprès du comte Struensee après son emprisonnement, mais la monographie que lui consacre M. Roos traite de la période qui suit l'affaire Struensee et ne prend donc guère position sur la question de la véracité du récit de conversion publié par Münter. Pasteur allemand exerçant son ministère dans la paroisse luthérienne très influente de Saint-Pierre à Copenhague, Münter laissa de nombreux écrits, surtout imprimés mais parfois aussi manuscrits. Ce sont les ser-

mons et, dans une moindre mesure, les hymnes que M. Roos se propose d'étudier. L'analyse se fonde sur des commentaires de texte détaillés et sur la contextualisation de ces écrits. Les questions abordées touchent donc à la littérature, à l'histoire et à la théologie. Étant donné qu'après l'affaire Struensee Münter prêcha d'abord sous le gouvernement assez conservateur de Høegh-Guldberg (1772–1784), puis à l'époque plus libérale où Bernstoff était au pouvoir dans le double royaume de Danemark-Norvège (1785–1793), M. Roos se demande dans quelle mesure le prédicateur adaptait son discours au contexte politico-religieux du moment. Elle s'interroge sur les liens de Münter avec le mouvement des Lumières, dont à juste titre elle souligne la complexité.

Après un premier chapitre essentiellement biographique, l'ouvrage suit un plan chronologique. Pour chacune des périodes considérées, deux chapitres évoquent l'interaction entre textes et contextes. Dans son analyse textuelle, l'auteur aborde les questions de fond et de forme. Elle s'intéresse aux positions théoriques de Münter sur l'art de la prédication ou sur l'écriture des hymnes et du catéchisme. Une préoccupation stylistique semble constamment revenir dans ces trois domaines : le désir de simplicité qui facilite l'intelligibilité du message chrétien. En pratique, malgré la contrainte d'un lectionnaire imposé, les sermons prêchés par Münter dans la première période étudiée se caractérisent par une cohérence thématique. Ils insistent sur les devoirs du chrétien envers Dieu et envers le prochain mais soulignent également la nécessaire conversion du pécheur. Dans la période plus tardive, le prédicateur ayant obtenu l'autorisation de remplacer les péripécies traditionnelles par une présentation chronologique et rationnelle des récits évangéliques, traite ses sermons comme des conférences prônant une théologie plus libérale, bien adaptée aux attentes de son auditoire.

Le dernier chapitre répond aux questions posées dans l'introduction. La démar-

che s'inspire en général de Quentin Skinner. L'analyse cite Robert Darnton (p. 252) et se démarque de Jonathan Israel (pp. 146–147) ainsi que de Jürgen Habermas (pp. 253–254). M. Roos voit en Münter un représentant du rationalisme théologique désigné par le terme de 'néologie', donc proche de Lumières beaucoup plus modérées que radicales. La publication et la commercialisation de nombreux sermons par Münter — parfois même avant leur lecture en chaire (p. 81) ! —, ainsi que leur traduction en danois ou en d'autres langues, permettent à M. Roos de conclure que, tout en adaptant non seulement sa conduite privée mais encore son discours aux exigences des autorités politico-religieuses, le prédicateur contribuait, par son écriture, à créer un espace public de discussion théologique qui exerçait une influence significative sur l'opinion publique mais aussi préparait les conditions préalables à un processus d'autonomisation du sujet. Voilà ce que recouvre le terme '*authorship*' du sous-titre. C'est indéniablement l'argument le plus intéressant de tout l'ouvrage.

Il faut savoir gré à Merethe Roos de publier son travail en langue anglaise et de le rendre ainsi accessible à un vaste lectorat, qui autrement ne pourrait connaître ni sa recherche ni l'œuvre de Münter. D'ailleurs, l'auteur est très sensible aux questions lexicographiques. Dès la première page, elle remercie deux spécialistes pour l'aide qu'ils lui ont apportée dans l'élucidation de concepts difficilement traduisibles 'dans une langue autre que l'allemand'. À plusieurs reprises, elle propose une discussion détaillée des termes auxquels elle se réfère (par exemple dans son explicitation des objections soulevées par Münter contre '*Erdichtung*' pp. 74–75, n. 131). On eût d'ailleurs préféré voir figurer de telles analyses dans le corps du texte plutôt qu'en note infra-paginale. Même les précisions sur le concept essentiel de 'néologie' se trouvent rejetées en bas de page (n. 8, p. 4). Au besoin, l'auteur

n'hésite pas à recopier les citations dans leur langue d'origine (p. 216, n. 52). Le lecteur qui maîtriserait parfaitement l'allemand et le danois ancien pourrait ainsi mieux apprécier les ressemblances stylistiques entre les passages cités. Malheureusement la traduction de ce livre, issu de la recherche doctorale de M. Roos, n'est pas toujours idiomatique ; les surprises syntaxiques (e.g. 'since a youth, he had written religious poetry', p. 70) ou lexicales, ainsi que des coquilles typographiques et omissions amènent le lecteur à se poser des questions sur la révision du texte ou sur la relecture des épreuves.

L'index qui termine l'ouvrage (pp. 277–280) recense utilement les noms propres, mais on peut regretter l'absence d'*index rerum*. L'apparat critique comporte également une liste des péricopes sur lesquelles s'appuient les deux séries de sermons publiés par Münter (pp. 257–266), ainsi qu'une bibliographie détaillée de sources primaires et secondaires (pp. 267–276). La solidité de ce travail scientifique, qui offre une présentation nuancée d'un prédicateur méconnu, ne fait aucun doute. La précision de ses analyses fournit un bon point de comparaison avec d'autres corpus homilétiques. Il trouvera donc naturellement sa place sur les mêmes étagères que la série de volumes sur 'une nouvelle histoire du sermon' publiée de 1998 à 2010 chez le même éditeur.

Françoise Deconinck-Brossard

Torkel Stålmarek, *Ostindiefararen Carl Gustav Ekeberg 1716–1784*, Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis, Humaniora 44 (Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, 2012). 94 s.

Carl Gustav Ekeberg tillhör kanske inte de 1700-talsgestalter som är mest kända för en

bredare allmänhet, men den som fördjupar sig i periodens kulturella, vetenskapliga eller ekonomiska historia lär förr eller senare stöta på hans namn. Under några årtionden i mitten av seklet byggde han upp ett rykte som Ostindiska kompaniets mest erfarne befälhavare med sammanlagt tio Kinaresor på meritlistan, varav sex som kapten (ytterligare en färd i början av karriären slutade med skeppsbrott utanför Shetlandsöarna). Innan han gick till sjöss hade Ekeberg, vars far var inspektör och frälskamrer för familjen Banér på Djursholm, studerat vid Uppsala universitet och arbetat på apotek i Åbo.

Det som väckt intresse i eftervärlden är kanske främst Ekebergs mångsidiga begåvning: han var en skicklig navigatör, kartritare och tecknare och ägnade med åren ett alltmer livligt intresse åt sitt jordbruk på Altomta i Uppland där han ständigt experimenterade med nya grödor och metoder. Och så var han givetvis den förste att hemföra levande teplanter till Carl von Linné som – på sedvanligt sätt, frestas man tillägga – förklarade honom odödlig på kuppen. Genom åren bidrog Ekeberg dessutom med ett antal uppsatser till Kungl. Vetenskapsakademiens *Handlingar* om kinesiska oljefrön, havsströmmar med mera; så småningom valdes han in som ledamot av akademien och under en period var han dess preses.

Ekeberg tycks ha varit nästan universellt omtyckt och respekterad, och även många sentida forskare (inklusive undertecknad) har inte kunnat låta bli att känna både intresse och sympati för honom. Han har sålunda figurerat i en mängd vetenskapliga studier och populära arbeten om olika aspekter av det svenska 1700-talet, men för det mesta bara som hastigast eller i en biroll vid sidan av andra, större namn. Därför är vi nog många som välkomnar att litteratur- och kulturhistorikern Torkel Stålmarek nyligen gett ut en levnadsteckning där Carl Gustav Ekeberg själv står i centrum, en vackert illustrerad liten bok på knappt hundra

innehållsrika sidor. Stålmarck lär för övrigt vara bekant för många av denna årsskrifts läsare, då han både publicerat en rad textkritiska utgåvor – bland annat Jakob Wallenbergs samlade verk – och mer eller mindre biografiska arbeten om författare som Carl Gustaf af Leopold och Anna Maria Lenngren.

Stålmarck utgår från den modell för livsberättelser som Gunnar Eriksson har kallat livsverks-/yrkesbiografi, det vill säga att personer som gjort någon form av samhällsinsats i första hand skildras genom sin yrkesverksamhet eller motsvarande. Följaktligen behandlas Ekebergs tidiga år mycket kortfattat, på ett par sidor, vilket möjligen också har att göra med att källmaterialet för denna period är ganska magert. Som antyds i bokens titel, *Ostindiefararen Carl Gustav Ekeberg 1716–1784*, ligger tyngdpunkten framför allt på Kinareorna och de olika journaler, dagböcker och reseskildringar som Ekeberg och andra i hans omgivning skrev från 1740-talet och framåt.

Författaren följer detta material ganska nära i en strikt kronologiskt ordnad framställning där de tio ostindiska färderna bildar grundstommen. Stålmarck är generös med referat och citat ur källtexterna, och gör då och då mindre eller större utvecklingar kring de personer och företeelser som efterhand aktualiseras. Texten är illustrerad med ett ganska rikligt urval kopparstick, teckningar och kartor varav flertalet kommer ur Ekebergs egna skrifter, otryckta som otryckta, eller på annat sätt har direkt samband med honom och hans verksamhet.

Fördelen med tillvägagångssättet är att det skapar en närhet till huvudpersonen och den värld han rörde sig i. Många detaljer som tidigare varit obekanta eller spridda på olika håll i tidigare forskning kan därmed användas till att fördjupa den hittills rätt fragmentariska kunskapen om Ekeberg. Till detta bidrar Stålmarcks djupa kännedom om perioden, liksom att han genomgående förhåller sig kritiskt till källorna på ett sätt som tidigare forskare inte

alltid gjort. Sålunda punkterar han myten om att den tonårige Anders Sparrman under sin Kinareisa på 1760-talet skulle ha varit skeppsläkare, och han kan också avskriva ett antal tveksamma uppgifter i Sparrmans åminnelse-tal över sin välgörare Ekeberg i Vetenskapsakademien 1790.

Närheten till källorna innebär samtidigt en viss brist på dynamik och spänst i framställningen; kanske hade den vunnit på att de ansatser till tematisering som nu finns hade utvecklats ytterligare, eller att mer utrymme hade ägnats åt att diskutera Ekebergs betydelse i ett större historiskt perspektiv. Sådana resonemang förekommer visserligen men är relativt kortfattade, samtidigt som det inte finns några mer uttalade teoretiska eller analytiska ambitioner med arbetet. Förtjänsten med boken blir alltså i första hand att den ger en helhetsbild av Ekebergs liv och verk, baserad på grundliga studier i tryckta skrifter och material från en lång rad arkiv. Arbetet är överlag väl förankrat i befintlig litteratur, särskilt både äldre och mer moderna standardverk om Ostindiska kompaniet, även om hänvisningarna till nyare forskning kring kompaniets handelsverksamhet är relativt sparsamma.

Den bild av Ekeberg som efterhand tonar fram är, trots Stålmarcks uppenbara sympatier för honom och hans "goda hjärta" (82), en smula överraskande genom att vara så färglös och opersonlig. Detta kan man knappast lasta författaren för, då (som han själv påpekar) det har att göra med det tillgängliga materialets karaktär. Trots att det är relativt omfattande är innehållet genomgående mycket sakligt och praktiskt med få reflektioner eller känslouttryck av mer personligt slag, särskilt i politiska eller religiösa frågor. Stålmarck kan sålunda bekräfta det intryck många haft, nämligen att Carl Gustav Ekeberg överlag var omtyckt av sina samtida (även om exempel på konflikter inte saknas), och att han var noggrann, ansvarstagande, omdömesgill, kunnig och omtänksam för att bara nämna några goda egen-

skaper. Genom skildringen av hans liv och verk lär vi oss också mycket om den värld som var ostindiefararnas, vilket i sig är av stort värde och ett huvudsyfte med boken. Likväl går det inte att värja sig för intrycket att mycket av människan bakom den välputsade ytan ännu undflyr oss – vilket givetvis bara gör honom ännu mer intressant.

Kenneth Nyberg

Steinar Supphellen, *Konventikkelplakatens historie 1741–1842* (Trondheim: Tapir Academic Press, 2012). 136 s.

Steinar Supphellen har skrivi historia til det som har vorti kalla konventikkelplakaten, rettarbotet frå 1741 som regulerte religiøse lekmannsmøte i Danmark-Noreg. Det er interessant lesing om ein av dei strengast undertrykte menneskerettane i tida før og etter 1814: retten til å samlast og til fri religionsutøving. Etter reformasjonshendingane tok den luthersk-evangeliske kristendomen noko ulike dogmatiske vegar. Den dansk-norske vart den strengaste av alle. Der dei andre lutherske landa sanksjonerte *Concordia*, boksamlinga av lutherske dogme, aksepterte den danske kongemakta berre det som vart vedtatt i kyrkjeordinansen av 1537/39, med serleg vekt på Philipp Melanchthons *Augsburgske vedkjenning* frå 1530. Ein kvar som importerte Konkordieboka skulle ifølgje lovverket straffast med døden.

Dogma, slik dei skulle fortolkast i Danmark-Noreg, vart så systematisert i eit større verk av Jesper Rasmussen Brochmand i 1639–1652. Denne typen større kategoriske verk over kva om var rett tru var eit sams luthersk fenomen. Den dansk-norske "ortodokse" lutherdomen var eit relativt vellukka einskapsprosjekt, og i det rika nærma seg to hundre år sidan tesene i Wittenberg var den kyrkja stort sett teologisk konform. Noko var likevel i em-

ning. Ikkje alle teologar var nøgde med rådande tilhøve. Mot slutten av det 17. hundreåret vart lutherdomen sjølv møtt med aukande ønskje om reform, i byrjinga av det 18. òg i Noreg. Predikantar inspirert av rørsla som skulle bli kalla pietismen la større vekt på inderleg fromskap enn kollektive ritual – og dei arrangerte bedemøter òg utanfor kyrkja sine fire vegger. Desse møta vart etter kvart godt besøkte. Der 1600-talet var prega av einsretting og statskyrkjeleg kustus, skulle det komande hundreåret dermed oppleve større fragmentering og utfordrande lekpredikantar.

Den mest radikale rørsla var kanskje dei esoteriske herrnhutarane frå Sachsen. I perioden før utferdinga av konventikkelplakaten var det veksande herrnhutisk aktivitet her til lands. Steinar Supphellen legg stor vekt på denne som den utløyssande årsaka til plakaten. Det har ein del for seg. Her blir det vist korleis sentrale geistlege freista å halda konfesjonell kustus mot samlingar av brørvenene, medan lågare plasserte prestar kunne sympatisera med og forsvare rørsla. Serleg kring Drammensfjorden fekk meinigheita forfeste, der dei òg hadde støttespelarar i tiår etter 1741. Eit visst gjennomslag fekk ho elles i Akerhus stift, i Bergen og i Trondheim, der plakaten først vart nytta i repressiv samanheng mot Anne Ingebrigtsdatter, som heldt bedestund heime hos seg. Framstillinga av herrnhutardomen i Noreg er ei god syntetisk forteljing, som ein ikkje finn mange liknande døme på elles i norsk kyrkjehistoriografi.

Nye fromskapsideal utfordra dermed det statskyrkjelege forkynningshegemoniet. Konventilar var likevel ikkje berre ein praksis hos dei husittiske etterkommarane. Det var sameis sentralt i moderat pietisme, som fleire prestar etterkvart vedkjente seg og som vart freista konfesjonelt innlemma i 1730-åra. Plakaten som vart gjevi i 1741 var ein freistnad på å imøtekomma desse nye tendensane, ved å tillata utanomkyrkjelege bedemøte under kontrollerte former. Denne modifiserte eit tiddle-

gare forbod mot lekmanssamlingar frå 1706. Såleis kan ein like mykje snakka om plakaten som ei slags liberalisering. Tonen i lovteksten var sameis altså at ein ønska å tillata religiøse forsamlingar utanfor kyrkja, under ei lang rekke føresetnader. Supphellen nyanserer dette biletet korrekt, og viser til at separatistreskriptet frå 1745 var eit viktigare forbodsskrift i så måte. Konventikkelplakaten har likevel vorti ståande som det sentrale lovteksten mot religionsfridom. Den opplagte grunnen er korleis plakaten vart nytta mot Hans Nilsen Hauge. Det var den største utfordringa for plakaten og Supphellen omtaler denne oversiktleg, utan at omfanget blir for stort.

Den teologiske og kyrkjelege utviklinga i Noreg i perioden har ein del til sams med den i Sverige. Ein liknande plakat vart her utstedt i 1726, og Supphellen samanliknar difor kort med svenske forhold. Det kunne godt vori gjort meir. Det hadde vori interessant å sjå ei meir utarbeidd tese for skilnader og likskapar mellom landa, som trass alt hadde ulike teologiske og politiske føresetnader i perioden.

Supphellen skriv stilstikkert og engasjerande. Tidvis glipp det derimot litt. Som avslutting på kapittel fem skriv han at ei "grensdraging" overfor radikal pietisme var naudsynt. Kvifor denne skulle vera naudsynt er vanskeleg å sjå, med mindre ein faktisk meiner det burde vera religiøs einsretting og intoleranse. Kor vidt det er hans eigentlege oppfatning er ikkje heilt opplagt, men utsegna skurrar i alle høve. Det same gjer ei tidleg utsegn om at ingen skulle tvingast til tru under Christian VI. Fritt val til manglande tru eller noko som gjekk ut over ortodoks eller pietistisk lutherdom eksisterte iallfall ikkje, og slike utsegner tek seg mest ut som billig retorikk. Stort sett er *Konventikkelplakatens historie* likevel eit godt fagleg bidrag som burde vera interessant både som pensumlitteratur og for ei større religionshistorisk interessert allmente.

Øystein Lydik Idsø Viken

Nils Uddenberg (utg.), *Linné och mentalsjukdomarna: en kommenterad utgåva av Pehr Osbecks anteckningar om psykiatri under Linnés föreläsningar över temat Systema morborum läsåret 1746–1747* (Stockholm: Atlantis, 2012). 149 s.

Medicinaren och botanikern Carl von Linné strävade efter att klassificera sjukdomarna på liknande sätt som han gjorde med naturens tre riken, stenar, växter och djur. Så skulle världens alla sjukdomar indelas i klasser, ordningar, släkten och arter. Lärjungen Pehr Osbecks utomordentligt intressanta föreläsningsanteckningar från Linnés undervisning över sjukdomarnas systematik har nu givits ut med inledning och kommentar av läkaren och författaren Nils Uddenberg. Utgåvan, som är den första av sitt slag, utgörs av de anteckningar som Osbeck förde under läsåret 1746–1747 då han följde Linnés undervisning i psykiatri. Som appendix finns den blivande läkaren Anders Johan Hagströmers anteckningar från Linnés föreläsningar vårterminen 1769 om den fete klassen, mentalsjukdomarna. Tillsammans ger de två föreläsningsserierna en god uppfattning om Linnés kunskaper och förståelse av mentalsjukdomarna och om hur sjukdomsklassifikationen växer fram och förändras. Osbecks föreläsningsanteckningar föregår med mer än tio år den första utgivna framställningen av Linnés sjukdomssystematik, dissertationen *Genera morborum* (1759) med Johannes Schröder som respondent. Anteckningarna är inte endast intressanta för den bild de ger av tidens tänkande om mental ohälsa, utan ger även ingångar till det linneanska systematiska tänkandet, strävandet att indela och ordna allt, att skapa ordning i det kaos som mötte läkarna i deras vardag.

Värdet av denna förtjänstfulla utgåva förhöjs genom den fylliga och klagörande inledningen där Uddenberg sätter in anteckningarna i sitt psykiatrihistoriska sammanhang. Tidens sjukdomssystematik sysselsatte inte bara Linné utan inte minst fransmannen François Bois-

sier de Sauvages i Montpellier som Linné stod i förbindelse med och med vilken han delade samma anda av att söka undanröja sjukdomarnas kaos, för att bringa ordning och klarhet i den psykiatriska diagnostiken. Även om mentalsjukdomarnas inre orsaker diskuterades, så var det snarare sjukdomarnas yttre tecken och släktskap som stod i centrum.

Klasserna utgick från de iakttagbara kliniska kännetecknen. Linné avstod från att utröna sjukdomarnas orsaker, i stället tog hans systematik fasta på deras synbara yttringar. Mentalsjukdomarna, *Morbi mentales*, utgjorde den fjärde klassen som utmärktes av tillstånd där det "felades på förnuftet". Denna klass kunde i sin tur indelas i tre ordningar: *Judiciales* (omdöme), där idéerna inte svarade mot objekten; *Imaginarium* (fantasi), att sinnesintrycken vantolkades; och *Voluntarium* (vilja), varvid viljelivet var snedvridet. Ordningarna delades sedan i släkten, och dessa i sin tur i arter. I den tredje ordningen, *Morbi voluntarium*, ingår till exempel sjukdomssläkten *Gnostalgia*, hemsjuka då man vistas långt borta från födelseorten och längtar hem. Hos alla djur finns en inplantad kärlek för den ort där man föddes, som tranor, storkar, svanar och vildgäss längtar till sina bon. Den kan inte botas av läkare, utan endast mot löften att få återvända hem.

Till inbillningssjukdomarna hörde till exempel släkten *Panphobia*, mörkrädsla eller skogsrädsla, ångesttillstånd förknippat med mörker, vilka även kunde drabba stillasittande plugghästar. Överdrivna studier, sade Linné till sina studenter, kan leda till demens: "Den som förläser sig, flyr sedermera allt sällskap, delecterar sig af att gå för sig själf och phantasera etc." (s. 75) Som Uddenberg uppmärksamt noterar, framstår vissa sjukdomsbeskrivningar som särskilt autentiska, om inte självupplevda, som *Hypochondriasis*, de diffusa besvären från kroppen eller dödsängslan. Även av *Melancholia* hade Linné personliga erfarenheter. Som bot mot melankoli, föreslås det, kunde användas järnhaltiga medikamenter, spirituosa och opi-

umpreparat, musik och nöjsamma sällskap. Även variation kunde lindra dessa smärtsamma tillstånd, "som ses af Lapparna, då de komma ifrån sina skogskojor på fjällen, och få där friare prospect", eller som man säger: omväxlingen förnöjer (s. 85). Melankoli kan orsakas av "venus", av varmt klimat som i söderlandet, utmattning genom resor, eller som hos lärda på grund av ett stillasittande liv. Eller som det står i anteckningarna från 1769: "*Melancholici* är ledsna vid hela världen." (s. 135) Vid samma föreläsning säger han om *anxietas*, ångslan, att ingen är mäktig att beskriva denna ångslan med smärtor i hjärttrakten om man själv aldrig haft värk. Linné kunde det.

David Dunér

Kirsi Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat: Kätilöiden, synnytysten ja arjen historiaa* (Helsinki: WSOY, 2012). 255 s.

I en studie av barnmorskornas utbildning, arbete och ställning i samhället under 1700-talet beskriver Kirsi Vainio-Korhonen på ett förtjänstfullt sätt kvinnligt vardagsliv i Finland. I sina tre senaste böcker har Vainio-Korhonen skrivit om kvinnor under 1700-talet. Tidigare har hon fokuserat på kvinnoarbetets, hantverkarnas och den finländska kvinnoföretagsamhetens historia. I denna bok om barnmorskorna, "de oblyga" (*ujostelemattomat*) fortsätter hon med samma tematik och tar itu med ett kvinnoyrke hon menar redan på 1700-talet kunde uppfattas som en profession.

Vainio-Korhonen undersöker barnmorskornas praktiker under 1700-talet. Hon studerar vem som gjorde vad under förlösningarna. Vilka uppdrag och ingrepp hörde till barnmorskans och vilka till läkarens ansvarsområde? Hon frågar också till exempel i vilken roll barnmorskor uppträdde i rättegångar, som av domstolen inkallade vittnen eller som

sakkunniga. Vainio-Korhonen strävar också efter att granska frågor om maktstrukturer och diskuterar vilken prestige det låg i uppgiften att ombesörja förlossningar eller i de övriga uppgifter barnmorskan hade, samt hur barnmorskorna själva upplevde sin professionella identitet.

I fokus står Finlands första professionella barnmorskor. Mot slutet av 1700-talet hade de flesta finska städer anställt en utbildad barnmorska. Antalet utbildade barnmorskor 1761–1808 var 68 i städerna, mot 15 på landsbygden. Inalles känner man till 89 kvinnor, som kom från den östra delen av riket, som avlagt barnmorskeexamen före 1809. Boken behandlar främst förhållandet i städerna och endast en liten inblick ges i verkligheten på landsbygden. Professionalisering av yrket gick inte smärtfritt, och flera föderskor anlidade fortsättningsvis hellre kloka gummor.

Vainio-Korhonen har valt att analysera de kvinnor som utbildades i Stockholm och utövade yrket i Finland. Tidsmässigt drar hon en gräns vid riksupplösningen 1808/1809 då möjligheterna för kvinnor från Finland att få barnmorskeutbildning i Stockholm försvann. De som före 1808 antogs till barnmorskeutbildningen skulle vara gudfruktiga, läskunniga, sakliga, tålmodiga, noggranna, ha ett gott och snabbt förstånd samt ett gott namn och rykte. De skulle inte vara för storvuxna och de skulle vara oblyga på ett förnuftigt sätt. Största delen av kvinnorna var gifta, det vill säga underställda makens förmynderskap. Utbildningen betalades så gott som alltid av den stad eller socken som skickat kvinnan till Stockholm där utbildning av barnmorskor hade inletts av Johan von Hoorn.

I slutet av 1700-talet var den svenska barnmorskeutbildningen på en hög nivå. År 1761 grundades en professur i obstetrik, och från och med 1777 var det enbart professorn i ämnet som fick ansvara för utbildandet av barnmorskeeleverna. De studerande handledes även av en biträdande läkare och en barn-

morska. Utbildningen blev mera akademisk och man ville ta avstånd från det gamla lärlingssystemet. Ett förlossningssjukhus grundades 1775. Utanför Stockholm kunde undervisning ges av länsläkaren eller edsvurna barnmorskor. De utbildade barnmorskorna var eftertraktat yrkesfolk, som kunde få anställning långt borta, till exempel i Sankt Petersburg. Professionaliseringen av yrkeskåren hade en politisk grund och Vainio-Korhonen kunde kanske i högre grad ha betonat den effekt som grundandet av Tabellverket hade. Rikets ringa befolkningensmängd var en politisk fråga som krävde åtgärder. Den stora barndödligheten måste sänkas och utvecklandet av barnmorskeyrket bör ses mot denna bakgrund.

Vainio-Korhonen hävdar att barnmorskeyrket kan anses vara professionaliserat redan på 1700-talet. Yrket och studierna reglerades av lagstiftning, kunnandet baserade sig på både teoretisk kunskap och på praktiska övningar, och det var möjligt att avlägga examina. De examinerade infördes i en matrikel. Vainio-Korhonen ser barnmorskorna som privilegierade kvinnor, med en möjlighet till lärdom och en klar, på utbildningen baserad, yrkesidentitet. Barnmorskan utövade även en offentlig makt och kunde samla sig en egen förmögenhet. Intressant nog tar Vainio-Korhonen avstånd från tanken att utvecklingen av läkar- och kirurgyrkena skulle ha lett till ett minskat inflytande för barnmorskan, även om det endast var männen som fick använda de instrument och verktyg som brukades vid svårare förlossningar.

Den moderna barnmorskans arbetsfält inkluderar både preventiv rådgivning och vård av mor och barn före, under och efter förlossningen. Vainio-Korhonen behandlar sina 1700-talsbarnmorskor med samma breda syn på arbetsfältet. Boken ger en inblick i sexualiteten under 1700-talet, den tar upp frågor om synen på menstruation, förlossningsstolar, abortering av foster, synen på amning och den stora barndödligheten med mera.

Huruvida utbildandet av barnmorskorna de facto ledde till en minskning av mödra- och barndödligheten är vanskelig å avgöra. Vainio-Korhonen försöker bedöma detta på basis av invånarstatistiken i några valda städer. Det kan till exempel konstateras att dödligheten i Jakobstad i Österbotten sjönk från 60 % till 30 % efter att staden fick en barnmorska, vilket eventuellt kan förklaras med arbetet för att främja amning.

Vainio-Korhonen undersökning bygger bland annat på myndighetsarkiv, domstolsprotokoll och bouppteckningar. Speciellt viktiga har Collegium medicum och Allmänna barnbördshusets arkiv varit. Litteraturförteckningen är gedigen, men jag saknar där Sisko-Liisa Hänninens bok om barnmorskearbetets skeden (*Kätilöyön vaiheita*, 1965) som också innehåller en grundlig genomgång av yrket i Finland under 1700-talet. Också hade Karin Johannissons arbeten om kropp, sjukdom och vård försvarat sin plats bland litteraturen.

Kirsi Vainio-Korhonen är en mycket god skribent som klarar av att skildra stora sammanhang och ett brett material på ett fångslande och klartänt sätt. Med en ledig penna skildrar hon utvecklingen från ett skrånbundet hantverk till en profession samtidigt som hon flätar samman mikro- och makroplan och ger en levande bild av kvinnolivet under 1700-talet. Boken har med orsak belönats med finska statens pris för informationsspridning.

Magdalena af Hällström

Eiliv Vinje & Jørgen Magnus Sejersted (red.), *Ludvig Holbergs Naturrett* (Oslo: Gyldendal Norske Forlag, 2012). 243 s.

I et samarbeid mellom Universitetet i Bergen og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab er det etablert et prosjekt kalt "Ludvig Holbergs

skrifter". Formålet er å utgi en tekstkritisk og kommentert utgave av Holbergs verker. Arbeidet mellom de to institusjonene er fordelt slik at København har ansvar for de skjønnlitterære skrifterne mens Bergen tar sakprosaetekstene. Prosjektet tar sikte på at mesteparten av Holbergs arbeider skal være offentliggjort i 2014, både i bok- og nettgaver, som markering av 200-års jubileum for den norske grunnloven (se videre <http://holbergsskrifter.dk> og <http://gandalf.uib.no/Holberg>). Bortsett fra at det alltid er godt å ha en tidsfrist for sitt arbeid, står det ikke helt klart for meg hvordan skriftene til enevelforsvareren Holberg henger sammen med grunnlovsarbeidet i 1814 og en ny norsk forfatningsstat. Men akkurat det spiller jo ingen rolle når bare resultatet blir den lovede tekstkritiske versjonen av Holbergs skrifter – den eneste tidligere var som kjent Carl S. Petersens 18 store bind *Ludvig Holbergs Samlede Skrifter* som i sneglefart kom ut i København gjennom 50 år (1913–1963). Den senere tolv-bindsutgaven av den fremtredende Holberg-forskeren Frederik Billeskov Jansen er selvfølgelig bare et utvalg, men svært mye brukt.

I Bergen er det som resultat av dette prosjektet dannet en forskergruppe som skal arbeide med Holbergs mangfoldige sakprosaetekster, ledet av litteraturforskerne Eiliv Vinje og Jørgen Magnus Sejersted. Vinje og Sejersted er også redaktører for den foreliggende boken som ganske enkelt heter *Ludvig Holbergs naturrett*. Boken bygger på innlegg holdt ved et seminar på universitetet i Bergen i 2011. Redaktørene har samlet mange fremstående nordiske Holberg- og naturrettforskere og resultatet er blitt en interessant antologi. Hvorvidt det er en mangel at det mellom bidragsyterne spriker en god del i metodisk innstilling og – må det også medgis – i faglig nivå, kan sikkert diskuteres. Det viktigste er selvfølgelig at boken er kommet ut og at debattene om Holbergs naturrett kan fortsette, nå med nye referanser og perspektiver.

Holbergs naturrett var utvilsomt en av hans viktigste utgivelser og hadde som sin første fullstendige tittel: *Ludvig Holbergs Moralske Kierne, eller Introduction til Naturens og Folke-rettens Kundskab: uddragen af de fornemste Juristers, besynderlig Grotii, Puffendorfs og Thomasii Skrifter, illustreret med Exemppler af de Nordiske Historier og confereret med vore Danske og Norske Love, Recesse og Forordninger*. Egentlig er det en svært presis tittel som forteller i hoveddrag hva Holberg gjorde: Han bygde på sentral internasjonal naturrettslitteratur, særlig Samuel Pufendorf (1632–1694), og han koblet så naturrettslige diskusjoner og oppfatninger med dansk-norsk rett og historie. Holberg var den første nordiske forfatter som tok dette metodiske grepet og skrev det på sitt eget språk. Der ved nådde han også ut til et større publikum. Den første utgaven kom i 1716 og Holberg publiserte selv fire senere utgaver i løpet av sin levetid (delvis med endret tittel) i årene 1728, 1734, 1741 og 1751. I motsetning til andre- og tredjeutgaven var de to siste utgavene bare opptrykk. I den foreliggende bokens sluttkapittel har Eiliv Vinje en interessant diskusjon om de forskjellige utgavene og hva som bør velges som standard for den kommende tekstkritiske versjonen (s. 227–233).

Det har vært vanlig å si at Holbergs naturrett var en mye lest bok gjennom 1700-tallet, særlig fordi den også var en innføringsbok for juridiske studenter fra 1730-tallet av. Dette bekrefter bokhistorikeren Gina Dahl i sitt interessante bidrag i boken, "Holbergs naturrett i et bokhistorisk perspektiv" (s. 199–214). Der viser hun at av de 26 norske boksamlingene hun har undersøkt fantes Holbergs naturrett i 17 av dem, oftest sammen med andre utenlandske naturrettsbøker. De fem utgavene tyder selvfølgelig også på at det var et behov for boken og samlet kan vi nok si at Holbergs naturrett var lest og brukt. Dessuten ble Holbergs bok oversatt til tysk og svensk; om historien bak den svenske oversettelsen av 1789 skriver Per Nilsén et meget lesverdig kapittel (s. 215–226).

Holbergs naturrett er altså et viktig dokument for å forstå dansk-norsk retts- og samfunnstenkning på første halvdel av 1700-tallet. Den har da også blitt gjenstand for en del forskning, men ikke så mye som man kunne ha forventet. Omfattende var Kåre Foss' *Ludvig Holbergs naturrett: på idéhistorisk bakgrunn* (1934) som imidlertid dreide seg mer om naturrettens allmenne historie enn Holbergs naturrett. Dessuten må vi nok også anse Foss' bok som langt på vei utdatert, noe særlig Ditlev Tamm fremholder i sitt kapittel (særlig s. 55–57), spesielt fordi Foss' oppfatning av naturrett tilhører en annen tid. Likevel er det lett å overse at Foss også gjorde mange gode observasjoner og de fleste av bokens bidrag henviser til ham. Derfor var det interessant å lese Eiliv Vinjes historiografiske analyse av Foss' bok (s. 22–24). Utover dette kan vi i dag gjøre en viktig kildekritisk bemerkning: Man må nemlig erkjenne at det å forske på naturrett på 1900-tallet ikke var like faglig opplagt som i dag, ja i juristkretser var naturrett frem til rundt 1980 et litt diskreditert fenomen. Først med det som ofte kalles den normative vendingen i rettsvitenskapelig og annen samfunnsvitenskapelig tenkning, slik som den nye betydningen av menneskerettigheter i internasjonal rett, kom det en ny interesse for naturrett både som historisk fenomen og som aktuelt politisk prosjekt.

Men nettopp denne nye vendingen skaper igjen også en umiddelbar fare for å lese Holbergs naturrett anakronistisk, å lese mer av vår samtids universalistiske og liberale verdier inn i Holberg enn godt er. Et bidrag i boken som etter mitt skjønn går svært langt i den retningen er Anne-Hilde Nagels kapittel om Holberg og rettigheter (s. 96–117). Et annet mer interessant eksempel er Pål Bjørbys kapittel "Ludvig Holberg: Naturrett, ekteskapskontrakt og kvinnen" (s. 177–198) som nettopp retter fokus på det punktet som den overleverte forskningen har nærmest feiret som uttrykk for Holbergs radikale sinnelag, nemlig

hans positive syn på kvinner. Gjennom en rik og kompleks lesing av 1600-tallets feministiske diskurser viser Bjørby at det snarere forholder seg omvendt, at Holberg slett ikke tilfredsstillte kravene til en feministisk holdning, for den holbergske feminisme mangler en radikal avvisning av samtidens hegemoniske hierarkiske kjønnsforskjellsmodell, ja egentlig styrer denne modellen hele Holbergs tenkning (s. 194). Kanskje er dette ikke overraskende, men hvorvidt det er en rimelig historisk kritikk av Holberg, er en annen sak.

Overhodet finnes det i boken latente spenninger mellom historiserende og aktualiserende tolkninger av Holbergs naturrett. Ordet naturrett fremstår da nesten som et problem i seg selv. Likevel ville det selvfølgelig være å gå for langt å forkaste ordet naturrett som historiefaglig merkelapp fordi det med sine mange nåtidskonnotasjoner og mellomliggende historiske diskurslag binder mer enn det frigjør historiske lesninger av fortidens mangfoldige naturrettstekster. Men såfremt man er oppmerksom på disse metodiske spørsmålene skader neppe ordet særlig.

Dette leder over til en velkjent observasjon, nemlig at naturrett er et mangetydig uttrykk. Bare fra et juridisk ståsted kan man i hvert fall skille ut fire helt ulike typer fenomener som uttrykket kunne referer seg til (se nærmere Michalsen, *Rett: en internasjonal historie* (2011) s. 250–263.) For det første var naturrett en juridisk og filosofisk fagdisiplin, litterær genre, der jurister, filosofer og andre av tidens intellektuelle drøftet fundamentale sider ved stat og samfunn. Grunnlaget for slike drøftelser var den oppfatning at den menneskelige fornuft ga innsikt i hva naturen tilsa var den beste normative ordning i samfunnet. For det andre: Idet naturretten fulgte av naturen selv betegnet den materielle naturretten noe prinsipielt annet enn den enkelte statens positive rett. Naturrettens materielle innhold var dels en idealrett i den forstand at den representerte den beste rettslige løsningen på regulerings-

problemer i samfunnet. Dels var denne retten også normativ på en bestemt måte: Naturretten anbefalte seg automatisk å bli gjort til positiv gjeldende rett fordi den nettopp var en idealrett. For noen var den derfor overordnet positiv rett, for andre var den heller et fjernmål som lovgivere måtte bestrebe seg på å realisere. For det tredje var naturrett en rettskilde i den positive retten. Domstoler og rettsvitenskap tok ofte hensyn til hva naturrettslige løsninger tilsa og brukte dette i tolkningen av gjeldende rett. For det fjerde betød naturrett en bestemt rettsvitenskapelig metode. Nettopp fordi naturretten bygde på hva fornuften innså, gjorde dette det mulig å argumentere mer aksiomatisk og systematisk enn det man kunne for positive rettskilder. Naturretten fikk derved et mer systematisk preg enn positiv rett. Noen la stor vekt på denne siden av naturretten, andre mindre. I Søren Kochs bidrag "Holbergs naturrett i et funksjonelt perspektiv" (s. 78–95) tematiseres noen av disse spørsmålene og særlig vil jeg trekke frem hans analyser av Holbergs forhold til romersk rett som viser til nye mer nyanserte veier i den rettshistoriske forskningen om Holbergs naturrett.

Å ikke ta naturrett som en gitt essensialistisk størrelse er hovedtema for bokens kanskje viktigste bidrag, Knud Haakonssens "Naturretten, Pufendorf og Holberg – Men hvilken naturrett? Hvilken Pufendorf?" (s. 31–45). Haakonssen er en av verdens ledende naturrettforskere og boken vinner stort på hans kapittel. Utgangspunktet er det kjente spørsmålet om resepsjonsforholdet mellom Holberg og Pufendorf. Haakonssen nærmer seg temaet med to analyser: Det ene er hva slags naturrett tok Holberg fatt i når han som ganske ung mann skulle skrive sin bok. Svaret er det nye akademiske naturrettsfaget som vant innpass først på protestantiske universiteter (fra midten av 1600-tallet) og deretter katolske (fra rundt 1700) og som hadde noen ganske få founding fathers som hadde ubestridt internasjonal status: Grotius, Pufendorf og Tho-

masius, nettopp de tre som Holberg satt inn i tittelen i førsteutgaven. Det var et fag i medvind, med koblinger til både makten og til et nytt bredt publikum. Slik sett gjorde Holberg med sin bok et godt karrierevalg. Men hva var innholdet i denne naturretten? Jo lenger ut på 1700-tallet man kommer desto mer mangfoldig blir naturrettens materiale. Haakonsen legger da mye mer vekt på det institusjonelle enn på det normativt-materielle i forståelsen av naturretten: "Ved at betragte den tidlig-moderne naturret som en akademisk institution, som et omfattende praktisk sprog og som en litterær genre kan vi tilskrive den en identitet som et historisk reelt fenomen, og i den forstand var den 'sammenhengende'" (s. 35). Når man derimot prøver å fange inn det innholdsmessige i naturretten, divergerer oppfatningene så mye at det blir umulig å gi det en spesifikk identitet, å si at det dreier seg om en bestemt filosofisk retning eller lignende. Dette gjelder endog noe så sentralt som kontraktsideene i naturrettslitteraturen (s. 37–38). Å forstå Holbergs naturret historisk er etter dette å forstå naturret som et politisk-rettslig vokabular utfoldet innenfor en bestemt litterær sjanger bundet til og formet av det europeiske politiske konfliktfylte samfunnet rundt 1700.

Denne historiserende holdningen blir også tatt godt vare på av andre forfattere i boken. Eirik Holmøyvik viser i "'Frihed er skadelig' – Holberg, einevelde og maktfordeling" (s. 62–77) med all tydelighet Holbergs tilslutning til det statsrettslige eneveldet. Som Holmøyvik skriver skal dette selvfølgelig ikke overraske, men det er likevel viktig å få dette dokumentert på en så historisk presis måte som Holmøyvik gjør her. Dette skjer da gjennom en analyse av Pufendorfs statsrett som samtidig var en kritikk av de blandede forfatninger og en videreføring av Bodins suverenitetsbegrep som så Holberg, forkortet og forenklet, tar over og tilpasser eneveldforfatningen av 1665. I andre skrifter utøver Holberg konsistent kritikk av alt annet enn eneveldet, slik som i hans omtale

av Montesquieu. Holmøyvik gir dessuten meget fortjenestefullt et riss av den senere dansk-norske naturrettsgenrehistorien på 1700-tallet, et tema som nok gjerne kunne ha fått et eget kapittel i boken. Også Sebastian Olden-Jørgensen drøfter Holberg og eneveldet i et imponerende kapittel om Holbergs behandling av eneveldets innføring i 1660 (s. 118–139). Kapitelet består av en sammensatt tekstnær historisk situering av Holbergs naturret ved å vise de intime sammenhenger som fantes mellom Holbergs naturrettslige statsrett, hans historieskriving om eneveldets innføring og hans politiske eneveldelojalitet. Dette er også et av de kapitlene i boken som best viser de atskillige forbindelsene mellom Holbergs naturret og hans mange andre skrifter. Det samme kan man si om Kristoffer Schmidts bidrag om Holbergs syn på den spanske kolonialisering av Amerika (s. 140–158) der suksessive utgaver av Holbergs naturret og hans "Heltehistorier" (1739) leses i sammenheng og slik kaster et dobbelt lys over Holbergs kritikk av den spanske kolonialisering, ett av det stående spørsmål i naturretstradisjonen. Denne nære koblingen av normative og historiske argumenter i Holbergs tekster viser dessuten til den pufendorfske empiriske linje i naturretstenkning.

Naturret hadde et sammensatt forhold til religion. Dette tematiseres i Jørgen Sejersteds kapittel "Bibel og protestantisme i Holbergs naturret" (s. 159–176) – etter mitt skjønn ett av bokens beste. Sejersted viser hvordan Holberg, annerledes enn Pufendorf, legger naturretten tett inn til eneveldets lutherske konfesjon. For Pufendorf overskred naturretten de religiøse konfesjonene, hans naturret talte til en europeisk offentlighet: Holberg var intet annet enn en modalitet av eneveldets protestantisme og intet i det han skrev viser utover dette. Sejersted peker på de svært mange stedene hos Holberg der Bibel spiller roller som autoritet og hans utelatelse av ideene om den naturlige religion, i strid med den internasjo-

nale naturrettslitteraturen. Holbergs åpenbare kobling til religion står i et slags motsetningsforhold til et konvensjonelt modernitetssyn på opplysningen som en sekularisert ideologi. Sejersted går utvilsomt langt når han spør om Holbergs naturrett "i virkeligheten er en antinaturrett hvis egentlige mål og mening er å rettferdiggjøre et særdansk protestantisk lovverk og gi det et skinn av modernitet og universalitet?" (s. 175). I så fall fikk vi her svaret på hvorfor Holbergs tekster skal utgis til 1814-jubileet – det er for å feire Grunnlovens illiberale paragraf 2 som videreførte eneveldets religiøse ensretting etter 1814.

Det er all grunn til å ønske denne boken velkommen. Forskningen om Holbergs naturrett må nå forholde seg til et nytt og variert tekstkorpus. Og selv om jeg nok kunne ha ønsket at redaktørene hadde tatt en noe strammere regi og at de hadde bedt bidragsytere om mer uttrykkelig å tematisere den uenighet som åpenbart finnes mellom dem om tilnærminger og tolkningsmåter, så er nettopp denne mangelen også en styrke: Vi andre 1700-tallister er oppfordret til å føre Holberg-debatter videre.

Dag Michalsen

Lars Ericson Wolke, *Sjöslag och ryssbärjningar: kampen om Östersjön under stora nordiska kriget 1700–1721* (Stockholm: Norstedt, 2012). 350 s.

I samband med 200-årsminnet av Karl XII:s død utkom en rad arbeiten om det stora nordiska krigets historia. Størst genomslag fikk otvivelaktigt generalstabens *Karl XII på slagfältet* (1918–1919) med dess utførlige analyser av några av de større fältslagen. Den svenska flottan fikk i generalstabsverket bara spela en statistroll. Mot den bilden har genom åren åtskillige historiker protestert. En av de første

att göra det var Arnold Munthe, som genom sin *Karl XII och den ryska sjömakten* (1924–1927) ville lyfta fram den betydelse som den ryska sjömakts etablering i Finska viken kom att få for krigsutvekklingen. Ett decennium senere publicerade Carl von Rosen *Bidrag till kännedom om de händelser som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall* (1936), som i mycket anknyter till Munthe genom att betona de negative konsekvenser Karl XII:s långa fälttåg i Polen fikk for situationen i de baltiska provinserna. En av de få nutida svenska författare som har följt Munthe och von Rosen i spåren och i ulike sammenhang riktat blickarna mot Östersjön, de baltiska provinserna, Ladoga och Peipus är den mycket produktive Lars Ericson Wolke, professor vid Försvarshögskolan. I sin nya bok *Sjöslag och ryssbärjningar* försöker han i populärvetenskaplig form "belysa sjökrigets utveckling och betydelse under de dryga två decennier som stora nordiska kriget varade" (s. 16). Uppgiften är stor og kompliserad, i synnerhet når utrymmet bara är 350 sidor.

Åtskilligt av det som behandlas i boken har Wolke tidligere berørt i verk som *Svenska knektar* (1995), *Lasse i Gatan* (1997) og *Svenska sjöslag* (2009). Tyvärr har detta ibland lett till att gamla skönhetsfläckar följt med, som når han vid flera tillfällen placerar staden Nyen vid Nevas utlopp i Östersjön (s. 25, 93, 96) og låter tsar Peter anlägga Sankt Petersburg på dess gamla plats (s. 21, 109). I själva verket låg Nyen en dryg halvmil uppströms från den ö där tsaren i maj 1703 påbörjade byggandet av det försvarsverk som i dag är Peter-Paulsfästningen. Andra misstag av likartad typ är avrättningen av löjtnant Gustaf Klöfverskjöld (s. 92) og oppgiften att kapten Gustaf Psilander år 1704 "kastades i fängelse i London, og først efter ingripande från Karl XII" släpptes fri (s. 91). I verkligheten benådades Klöfverskjöld, gifte sig med sin stupade fartygschefs änka og dog først 1706 efter att ha hunnit avancera till amiralitetskapten medan Psilander sattes i en mild "husarrest" på ett

engelskt fartyg och frisläpptes innan Karl XII ens hade hunnit få veta att han fängslats.

Viktigare än sådana smärre faktamässiga felsteg är ändå ett par märkliga missuppfattningar i bakgrundsteckningen, som när Wolke hävdar att Sverige år 1700 "angreps av en tremaktsallians bestående av Danmark, Sachsen-Polen och Ryssland" (s. 23). Förvisso hade Peter I av Ryssland, Fredrik IV av Danmark-Norge och August II av Sachsen-Polen slutit en antisvensk allians, men det danska angreppet kom att rikta sig mot hertigen av Holstein-Gottorp. Sverige och Danmark var alltså i formell mening inte i krig, utan den svensk-engelska-holländska operationen i Öresund och landstigningen på Själland hade sin grund i de garantier för hertigens ställning som länderna lämnat i samband med fördraget i Altona 1689. Att dra in Polen i sammanhanget är än mer problematiskt eftersom en av centralpunkterna i såväl svensk som polsk utrikespolitik under krigets inledningsskede var republikens neutralitet, det vill säga att August II förde krig enbart såsom kurfurste av Sachsen. Detta ändrades formellt först genom den polsk-ryska alliansen sensommaren 1704, men då var splittringen i Polen-Litauen så omfattande att det i praktiken inte längre gick att tala om "Polen" som en part i kriget. Det är därför knappast rimligt när Wolke i bokens avslutande kapitel drar slutsatsen att "Polens" misslyckande i kriget berodde på att landet saknade flotta (s. 295). Betydligt viktigare var säkerligen det faktum att det polsk-litauiska samväldet snabbt blev krigsskådeplats, vilket accentuerade den inre splittringen och resulterade i att det inbördeskrig som redan hade

hunnit bryta ut i Litauen spred sig ytterligare – underblåst av svenska, sachsiska och ryska trupper som dessutom genom sin närvaro ytterligare ökade trycket på befolkningen.

Sjöslag och ryssbärjningar är glädjande nog försedd med såväl person- som ortsregister. Åtminstone det förstnämnda skulle dock ha behövt en översyn. Så är till exempel "Wachtmeister. Karl (Carl) Hans" inte en person utan två kusiner med samma namn, medan "Jakob III", "Jakob VIII" och "James III Stuart" är en och samme man, den så kallade gamle pretendenten. Dessa invändningar när det gäller akribin ska dock inte skymma det faktum att Lars Ericson Wolke åstadkommit en god och lättläst översikt av det stora nordiska krigets marina sida. Särskilt intressanta är de avsnitt som bygger på författarens egna arkivforskningar, såsom exempelvis skildringen av svårigheterna med att utrusta och försörja Ladogaeskadern. I den bästa av världar skulle de avsnitten både ha varit fler och kommit tätare, för att Wolke har såväl djupa ämneskunskaper som en grundlig kännedom om de relevanta arkiven står fullständigt klart för läsaren. Det är särskilt glädjande att han även har tagit del av viss rysk litteratur och därmed i någon mån breddat perspektiven. Om den i och för sig redan synnerligen imponerande förteckningen över otryckta källor hade kryddats med de av dagens svenska historiker svårt underutnyttjade gamla estniska och livländska generalguvernementsarkiven hade nog ytterligare en hel del viktig information kunnat hämtas, men det kan kanske hinnas med inför nästa upplaga?

Bengt Nilsson

ANNA AGNARSDÓTTIR was born in Reykjavík and educated at the University of Sussex, University of Iceland and the London School of Economics and Political Science. She is now professor of history at the University of Iceland and director of the Institute of History. Her research interests are European and Icelandic history from 1500–1830, including relations between Iceland and the wider world, and the history of trade and exploration. She has just completed *Sir Joseph Banks: Iceland and the North Atlantic: Journals, Letters and Documents* for the Hakluyt Society, London. *Postal address:* Professor Anna Agnarsdóttir, Háskóli Íslands, Sæmundargötu 2, 101 Reykjavík, Iceland. *E-mail:* annaagn@hi.is.

MY HELLSING (f. 1983) disputerar 2013 vid Örebro universitet på avhandlingen *Hovpolitik: Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet*. Projektet består av fem studier om hertiginnan och det politiska livet, vilka tillsammans utgör det som hon benämner hovpolitik. Avhandlingens syfte är att synliggöra bredden i hovets politiska agerande, elitkvinnors politiska möjligheter och hur hovet fungerade som socialt och politiskt mikrokosmos. Hon har förutom avhandlingen publicerat flera artiklar om elitens sociabilitet, om genusrelationer och om det politiska livet vid det gustavianska hovet. *Postadress:* Doktorand My Hellsing, Örebro universitet, Institutionen för Humaniora, utbildnings- och sam-

hällsvetenskap, 701 82 Örebro, Sverige. *E-post:* my.hellsing@oru.se.

MARKKU KEKÄLÄINEN (b. 1957) is a post-doctoral research fellow at the University of Helsinki. His main field of study is the intellectual and cultural history of eighteenth-century Britain. Currently he is working on space, sociability and self-cultivation in late eighteenth and early nineteenth-century Britain. Kekäläinen's doctoral dissertation, *James Boswell's Urban Experience in Eighteenth-Century London*, was defended in the summer of 2012 at the University of Helsinki.

ANNE-CHRISTINE LØVENTOFT-JESSEN (f. 1979), mag. art. i kunsthistorie fra Københavns Universitet 2012 med specialet *Lykke-land, nytteland: Jens Juul mellem pastorale, patriotisme og naturvidenskab*. MA Museum Studies, University College London (UCL) 2009. Projektmedarbejder på Øregaard Museum (Danmark) og fra august 2013 museumsleder ved Sisimiut Museum (Grønland). Anne-Christine har arbejdet på en række museer blandt andet som udstillingsassistent på udstillingen *Aftenlandet. Motiver og stemninger i dansk landskabsmaleri omkring år 1800*, Thorvaldsens Museum (Danmark) hvortil hun bidrog til kataloget med artiklen *Juels patriotiske idyller*. *E-post:* christineloventoft@gmail.com.

MERETHE ROOS, phd (Det teologiske Menighetsfakultet, 2010), Førsteamanuensis og studieleder for Forskning ved Avd. for Læ-

rerutdanning, Høgskolen i Østfold. Hun er også aktiv i forskergrupper ved Humanistisk Fakultet, Universitetet i Oslo. Forskningsinteresser innenfor teksthistorie/kulturhistorie. En rekke publikasjoner som tematiserer 1700-tallet, ikke minst *Enlightened Preaching: Balthasar Münster's Authorship 1772–1793* (Leiden: Brill, 2013). *Postadresse:* Merethe Roos, Høgskolen i Østfold, avd. for lærerutdanning, Remmen, 1757 Halden, Norge. *E-post:* Merethe.Roos@hiof.no.

GÖRAN RYDÉN (b. 1959) is professor in economic history, at the Institute for Housing and Urban Research, Uppsala University. His research is focused on different aspects of the Swedish eighteenth century from a global perspective. His publications include *Baltic Iron in the Atlantic World* (2007), written together with Chris Evans, and 'Viewing and Walking: Swedish Visitors to Eighteenth-Century London', *Journal of Urban History* 2013. *Postal address:* Professor Göran Rydén, Uppsala University, Institute for Housing and Urban Research, Box 514, 751 20 Uppsala, Sweden. *E-mail:* Goran.Ryden@ibf.uu.se.

RANDI HEGE SKJELMO (f. 1959) er førsteamanuensis i pedagogikk ved Universitetet i Tromsø og dr. polit. fra 2007. Hun leder forskningsprosjektet "Oppstart av lærerutdanning i nordområdene" og er særlig opptatt av institusjonsetablering og framvekst av statlige utdanningssystem. Som del av dette arbeider hun med arkivstudier og innsamling av primærkilder for perioden 1714–1827. *Postadresse:* Randi Skjelmo, Institutt for lærerutdanning og

pedagogikk, Universitetet i Tromsø, N-9037 Tromsø, Norge. *E-post:* Randi.Skjelmo@uit.no.

Other contributors: PhD Per Pippin Aspaas, Tromsø; Professor Emeritus Sven Björkman, Sigtuna; Professor Emeritus Gunnar Broberg, Lund; Professor Ana Crespo Solana, Madrid; Professor Emerita Françoise Deconinck-Brossard, Paris; Professor David Dunér, Lund; PhD Candidate Martina Finnskog, Lund; Lektor emeritus Karl-Erik Frandsen, Copenhagen; Professor Harald Gustafsson, Lund; PhD Candidate Magdalena af Hällström, Helsinki; Associate Professor Søren Peter Hansen, Copenhagen; PhD Jon Helgason, Lund; PhD Candidate My Helsing, Örebro; PhD Candidate Ulla Ijäs, Turku; PhD Johanna Ilmakunnas, Luxemburg/Helsinki; Professor Marjo Kaartinen, Turku; Professor László Kontler, Budapest; Associate Professor Rebecka Lettevall, Södertörn; PhD Annie Mattsson, Uppsala; Professor Dag Michalsen, Oslo; Lektorer Fredrik Nilsen, Tromsø; Librarian Bengt Nilsson, Linköping; PhD Candidate Matthew Norris, Lund; Associate Professor Kenneth Nyberg, Gothenburg; PhD Bodil Persson, Lund; PhD Heli Rantala, Turku; PhD Hrefna Róbertsdóttir, Reykjavík; PhD Kristiina Savin, Lund; Professor Emerita Sølvi Sogner, Oslo; Associate Professor Henrika Tandefelt, Helsinki; Professor Dominique Triaire, Montpellier; PhD Candidate Øystein Lydik Idsø Viken, Oslo; PhD Marcus Willén, Uppsala; PhD Candidate Eyvind Urkedal York, Bergen.

Sjuttonhundratals: *Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* är en tvärvetenskaplig flerspråkig årsbok som utges av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier i samarbete med Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier, Norsk selskap for 1700-tallsstudier, Dansk selskab for 1700-talsstudier och Félag um átjándu aldar fræði. *Sjuttonhundratals* välkomnar bidrag rörande alla aspekter av 1700-talet skrivna på skandinaviska språk eller på engelska, franska och tyska. Alla uppsatser granskas av minst två från redaktionen fristående ämnesexperter.

Utförliga manuskriptanvisningar finns på det svenska sällskapets hemsida. Engelska och franska bidrag utformas i enlighet med Voltaire Foundations mall. För ytterligare information kontakta någon av redaktörerna.

Sjuttonhundratals: *Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* is a multidisciplinary and multilingual yearbook published by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies in cooperation with the Finnish, Norwegian, Danish, and Icelandic societies for eighteenth-century studies. *Sjuttonhundratals* welcomes contributions on all aspects of the eighteenth century written in the Scandinavian languages or in English, French, or German. All submitted manuscripts will be reviewed by at least two specialist referees independently of the editorial board.

Detailed guidelines for authors can be found on the website of the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies. In the case of contributions in French, the style guidelines of the Voltaire Foundation are used as a model. For further information on technical matters kindly contact one of the editors.

www.1700-tal.se
www.helsinki.fi/historia/1700/
<http://1700-tallet.no>
www.ds1700.dk
<http://fraedi.is/18.oldin>